

І С Т О Р І Я

ББК 63.3 (2Ук)

ОРГАНІЗАЦІЯ МІЖНАРОДНОЇ ТОРГІВЛІ У ВІРМЕНСЬКИХ КОЛОНІЯХ ГАЛИЧНИНИ ТА ПОДІЛЛЯ В XVI-XVII ст.*О.Л.Осіпян*

Дослідники історії вірменських колоній Галичини та Поділля багато уваги приділяли їх ролі у розвитку міжнародної торгівлі, але й досі невисвітленою належною мірою залишається проблема організації цієї торгівлі. Виникнення вірменських колоній в цих регіонах безпосередньо пов'язане з розвитком транзитної торгівлі між Сходом і Заходом. Залишивши батьківщину, вірменські переселенці рухались за напрямком найважливіших торговельних шляхів того часу і оселялись в центрах міжнародної торгівлі, сприяючи їх розвитку та своєю діяльністю пожвавлюючи цю торгівлю.

Вірменська колонія у Львові виникла вже в другій половині XIII ст., у Кам'янці-Подільському остаточно сформувалась у 80-х роках XIV ст. Протягом кількох століть вірменське купецтво цих двох міст відігравало провідну роль у торгівлі Схід-Захід. Сфера його комерційних інтересів в XVI-XVII ст. включала країни Близького Сходу та Західної Європи, Крим, Персію, Вірменію, Малу Азію, Індію, Константинополь, Москву, Литву, Польщу та Балканський півострів. В цей час домінуючі позиції вірменське купецтво займало в торгівлі зі Сходом. На це вказують й тогочасні джерела. Ректор Краківського університету Матвій Меховський (трактат якого вперше опубліковано в 1517 р.), розповідаючи про львівських та кам'янецьких вірмен, писав: «Вірмени – велими досвідчені купці, що ходять з товарами до Кафи, Константинополя, єгипетської Александрії, Алькаїру та країн Індії» [1]. Папський нунцій у Польщі Ліпомано, згадуючи про вірмен під 1575 р., вказує, що зі Львова та Кам'янця «вони хоробро виїжджали на торгівлю до Туреччини, Персії, Єгипту та Індії» [2]. Справа в тому, що вірменські купці мали суттєві переваги над європейцями: добре знали мови, звичаї, закони, шляхи та торговельні центри Сходу. В цих віддалених країнах вони діяли за допомогою своїх співвітчизників з місцевих вірменських колоній.

Небезпечні умови середньовічної торгівлі змушували вірменських купців об'єднуватись у каравани. Найбільш значними та широко відомими були каравани, що ходили до Константинополя. У їх складі були не тільки львівські, а й гданські, краківські та нюрнберзькі купці [3]. Головним в каравані – караванбаші завжди був вірменин. Обирався він всіма членами каравану і мав над ними повну владу. З актів вірменського суду Кам'янця від 1604 р. відомо, що тут караванбаші отримували охоронні грамоти для подорожі в Туреччину і зобов'язувався за їх допомогою «боронити своїх товаришів у труднощах під час поїздки» [4]. Львівські вірменські каравани часто об'єднувались з кам'янецькими і разом йшли до Туреччини. Місцем, куди збирались караванні купці, було місто Снятин [5]. Подорож зі Львова до Константинополя тривала 2,5-3 місяці, так що, як правило, купець за рік міг здійснити одну поїздку. В ті неспокійні часи купці часто приєднувались до посольства і подорожували під захистом його збройної сили та митного імунітету. Так, наприклад, в 1658 р. львівський вірменин Лазаж Вартірісович «свого брата [Кжиштофа] відправив з послом від

Запорізького Війська в Москву, щоб він ... привіз соболів ... Через 10 тижнів до Львова повертається пан Кжиштоф, що привіз соболів»[6].

Під час подорожей вірменські купці мали справи переважно із своїми співвітчизниками з інших колоній, користувались їх допомогою та посередництвом, що зрозуміло, полегшувало їх діяльність. Так, караван вірменських купців зі Львова, що, прямував до Москви в 1584 р., під час перебування в Києві зупинився у дворищі місцевого вірменина Абрагама [7]. У Москві існував постійний Вірменський двір, який вперше згадується під 1599р. [8]. Про те, наскільки розгалуженою була мережа партнерських зв'язків між вірменськими купцями з різних країн, свідчить один з документів вірменського суду міста Кам'янця від 1644р.: «На прохання славетного Якуба, сина Левона, поштивий Аврам з Кафи, син Міхала, дав такі свідчення. В Едірні [у Туреччині] Йованнес із Сіса [у Вірменії], брат Багдасара з Замостя, дав при мені Мінасові Егріагизли перську завісу, щоб той передав її панові Якубові, синові Левона, щоб той віддав замість його боргу за коня, і послав через цього ж Мінаса панові Якубові листа» [9].

Помічниками купців в їх діяльності були прикажчики, які необов'язково були вірменами. Так, прикажчиком львівського вірменина Асадура був Мартин Груневег, за походженням німець із Гданська. За шість років служби (1582-1588 рр.) він разом з своїм господарем шість разів їздив до Константинополя та один раз до Москви [10]. До складу караванів також входила купецька челядь – наймити, які отримували за свою працю платню. Так, в 1661 р. під час розгляду однієї судової справи позивач – кам'янецький купець вірменин Деменешт заявив: «Будучи в цьому місті значним купцем і міщанином, як людина купецька, я дотримувався правила не затримувати оплату чужої праці ... і, маючи протягом кількох років челядь, кожному згідно з умовою платив, що належить» [11]. Не можна собі уявити каравану без фурманів. Серед них було багато й вірмен. Так, в актових записах міста Львова, від 1650р., зустрічаємо свідчення деяких купців про сучавського вірменина Ованіса, що «працював фурманом і возив купців з Сучави до Снятина» [12].

Деякі вірменські купці діяли одночасно в кількох напрямках. Так, наприклад, в кінці XVI – на початку XVII ст. львівський вірменин Захаріаш Івашкович здійснював комерційну діяльність між Константинополем та Москвою, оперуючи великими партіями товарів вартістю в кілька тисяч талерів [13]. Зрозуміло, що в подібних випадках купці діяли за допомогою своїх прикажчиків та факторів. Саме про такий стан справ пише Сімеон Лехаці близько 1620 р., характеризуючи вірменське купецтво Львова: «Всі вони великі і відомі купці, мають веклів [прикажчиків] в Стамбулі, Анкурії [Анкарі], Спахані [Ісфahanі], Москві, Гданську, Португалії та інших [місцях]» [14]. Тобто це були вже не окремі купці, що вели справу на власний страх і ризик, а справжні торгові дома та фірми (в середньовічному розумінні цих понять). Щоправда, комерційні агенти не завжди сумлінно виконували накази своїх хазяїв. Навпаки, дуже часто отримані від купців гроші і товар вони намагались використати для власного збагачення. З судової справи від 1654 р. випливає, що вірменин Криштоф Деменешт з Кам'янця доручив фактору Балконі передати в Угорщині одному з своїх агентів певну суму грошей. Фактор, одержавши гроші для передачі, вирішив заробити на них і собі щось. Він відправився «для купецтва» у різні місця і повернувся тільки через три роки, за що був притягнутий господарем до суду» [15].

Таким чином, протягом кількох століть вірменські купці брали активну участь у міжнародній торгівлі, а східний її напрямок фактично тримали у своїх руках. Це, зокрема, пояснюється тим, що в середні віки вздовж головного напрямку транзитної торгівлі Схід-Захід виникає своєрідний ланцюжок вірменських торговельно-ремісничих колоній. Отже,

вірменські купці, як правило, мали справи зі своїми родичами та партнерами-співвітчизниками з інших колоній. Тому транзитна торгівля поступово набувала форми естафети, коли вірменські купці якоїсь однієї колонії перевозили товар на певному відрізку цього шляху і далі передавали з рук у руки вірменам з інших колоній.

У середні віки торгівля була небезпечною справою, і це змушувало купців об'єднуватись у каравани. Керівниками караванів – караванбаші – обирались вірмени, оскільки вони добре знали мови, звичаї, закони, шляхи та торговельні центри Сходу. Галицькі та подільські вірмени в південному та східному напрямках безпосередньо торгували в Криму, Малій Азії, Вірменії та на півночі Персії. В інших, більш віддалених, країнах Сходу та Заходу вони діяли за допомогою своїх агентів, прикажчиків та факторів. Крім того, у купців ще були учні, слуги (челядь), для перевезення товарів вони наймали фурманів. Поступово в результаті соціальної диференціації в колоніях сформувалась купецька верхівка – 20-30 родин найбагатших вірменських купців Львова та Кам'янця, які очолювали справжні комерційні фірми, одночасно торгували в кількох напрямках, маючи своїх представників у кількох країнах. Зазначені вище форми організації міжнародної торгівлі досягли свого найбільшого розквіту в XVI-XVII ст.

РЕЗЮМЕ

В течение нескольких столетий армянские купцы из Львова и Каменца-Подольского принимали активное участие в международной торговле между Востоком и Западом, которая приобрела форму своеобразной эстафеты между армянскими купцами из разных колоний.

В средние века торговля была очень небезопасным занятием. Поэтому купцы вынуждены были путешествовать вместе – караванами или под защитой посольств. Кроме купцов, в состав каравана входили их ученики, слуги, приказчики и возчики. 20-30 семейств богатейших армянских купцов торговали одновременно в нескольких направлениях. Они имели своих торговых представителей в разных странах и были владельцами средневековых торговых домов. Расцвет этих форм торговли приходится на XVI-XVII века.

SUMMARY

During several centuries armenian merchants from Lviv and Camyanets-Podolski take an active part in the international trade between East and West. In the middle ages along the main direction of this trade many armenian colonies appeared. Trade took the form of original relay between armenian merchants from different colonies.

In the middle ages the trade was a very dangerous business. Therefore the merchants must travel together – in caravan or in protection of the embassy. The caravan included not only the merchants but their pupils, servants, sales assistants and coachmen. 20-30 families of the richest Armenian merchants did business simultaneously in the several directions. They had commercial agents in different countries and were the owners of the medieval trade housies. Prosperity of these forms of trade was in the XVI-XVII th centuries.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Меховский М. Трактат о двух Сарматиях – Европейской и Азиатской и о находящемся в них. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1936. – С.96.
2. Relacja nuncjuszów apostolskich i innych osób o Polsce od r. 1548 do 1690. – Berlin-Poznań, 1864. – T.1. – S.249.

3. Lozinski W. Patrycjat i mieszczaństwo lwowskie w XVI-XVII wieku. – Lwów, 1892. – S.269.
4. Центральний державний історичний архів України у місті Києві (далі – ЦДІА). – Ф.39. – Оп.1. – Кн.20. – Арк.50.
5. Кривонос Н.К. Роль львовской армянской колонии в развитии торговли на западноукраинских землях в первой половине XVII в.// Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – К.: Наук. думка, 1965. – Вып.2. – С.104.
6. Украинско-армянские связи в XVII в.: Сборник документов. – К.: Наук. думка, 1969. – С.110-111.
7. Груневег М. Славнозвісне місто Київ// Всесвіт. – 1981. – №5. – С.207.
8. Фехнер М.В. Торговля Русского государства со странами Востока в XVI веке. – М.: Изд-во гос. ист. музея, 1956. – С.60.
9. ЦДІА. – Ф.39. – Оп.1. – Кн.37. – Арк.1.
10. Ісаєвич Я.Д. Найдавніший історичний опис Львова // Жовтень. – 1980. – №10. – С.106.
11. ЦДІА. – Ф.39. – Оп.1. – Кн.42. – Арк.199.
12. Центральний державний історичний архів України у місті Львові. – Ф.52. – Оп.3. – Т.402. – С.1714.
13. Подградская Е.М. Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI-XVII вв. – Кишинев: Изд-во ЦК КП Молдавии, 1968. – С.157.
14. Лехаци С. Путевые заметки. – М.: Наука, 1965. – С.244.
15. ЦДІА. – Ф.39. – Оп.1. – Кн.41. – Арк.68.

Надійшла до редакції 15.04.1999 р.

ББК ТЗ(4УКР75)464-1

ПІВНІЧНЕ ПРИАЗОВ'Я НАПРИКІНЦІ XVIII СТ. (за мандрівними записками Й.А.Гільденштедта)

Н.О.Никифоренко, В.О.Пірко

Політичні перетворення кінця 80-90-х рр. XX ст., крім усього іншого, зумовили поживавлення інтересу до регіональної історії, проявом чого стала злива публікацій у різних виданнях. Крім розвідок суто наукових (з тим чи іншим ступенем ґрунтовності), статей полемічного чи популярного характеру, на шпальти газет та сторінки журналів вихлюпнулася маса матеріалів спекулятивних або надмірно політизованих, автори яких, між тим, претендують на певну науковість своїх екскурсів.

Особливо це стосується висвітлення історії нашого краю. Намагання використати специфіку його історичного розвитку, зокрема проблеми заселення, формування поліетнічного складу населення, господарського освоєння, культурної своєрідності як аргумент у політичній боротьбі породжують міфи та інсинуації, закріплюють у масовій свідомості неправдиві стереотипи. Залучаючи на підтвердження своїх візій, міркувань, гіпотез певну джерельну базу, краєзнавці від політики часто-густо перекирчують факти, спираються на упереджені джерела, не піддаючи їх належній критиці. Між тим кожному історичному джерелу притаманні певний ступінь достовірності й наукової цінності, світоглядне й політичне забарвлення.

Об'єктом даного дослідження є «Щоденник» подорожі Й.А.Гільденштедта, яка у 1773-74 рр. охопила південні та північно-східні землі нашого краю [1]. Спроби залучити «Щоденник» до кола джерел з історії Донеччини, розкрити його інформаційні можливості вже робилися дослідниками [2]. До економіко-статистичних відомостей «Щоденника» зверталися В.Пірко, П.Лаврів, Н.Кір'язєва [3]; А.Лисянський та Л.Шепко використовували зроблені Гільденштедтом описи пам'яток давнини на території краю [4], В.Дєдов – опис Святогірського монастиря [5].

Достовірність записок, поданих мандрівником, що у своїх наукових дослідженнях керувався відповідною інструкцією Санкт-Петербурзької Академії наук, не ставиться під сумнів. На час початку експедиції (1768 р.) Гільденштедту виповнилося лише 23 роки, але він вже здобув ступінь доктора медицини у Франкфурті-на-Одері й був спеціально запрошений Санкт-Петербурзькою Академією наук для участі в експедиційній кампанії 1768-1774 рр. Молодий вчений фахово знався на «трьох царствах природи – тваринному та рослинному світі й мінералогії»; підтвердженням тому – розлогі ботанічні описи латиною у «Щоденнику». Під його орудою перебував штат помічників – переважно студентів, що володіли мовами, креслярським мистецтвом, сумлінно виконували свої обов'язки. Тим не менш, при оцінці ступеню об'єктивності інформації, зібраної експедицією, слід зважати на зміст поставлених перед нею завдань та на її призначення: «ознайомлення широкого загалу з маловідомим краєм, що ним з прадавніх часів була Новоросія» [6], «пкілюючись над усе про загальнодержавний зиск та розповсюдження наук» [7].

З'ясувати, під яким кутом зору обстежував Гільденштедт землі нашого краю, чіткими інтересами переймався і як відбилося це на характері його свідчень є метою даної статті. Акцент при цьому робиться на аналізі матеріалів фізико-географічного та демографічного характеру. Виокремлення з маршруту експедиції Гільденштедта подорожі по нашому краю є певною мірою реконструктивним, бо у другій половині XVIII ст. його територія ні географічно, ані адміністративно не вирізнялася. Проте, зацікавленість Російської імперії у місцевій рибі та солі, а надто – у можливостях торгівлі морем, що недвозначно проявилось у спрямованості маршруту Гільденштедта здовж північного узбережжя Азовського моря та спеціальній подорожі на Тор і в Бахмут, дає підстави для розгляду цих територій як об'єкта особливої уваги вченого.

Віддавна Степова Україна, а в її складі і землі нашого краю, були зоною зіткнення інтересів землеробів і кочовиків. Розвиток територій, які входили до орбіти тих чи інших впливів, відбувався згідно потреб панівного типу господарства, що зумовлювало й напрям використання їх природного потенціалу. З кінця XVII ст. до боротьби за приазовські степи долучилася Московська держава. Впродовж XVIII ст. у міру послаблення Кримського ханату й витіснення з Приазов'я Єдичкульської та Джамбулійської ногайських орд, українське населення, просуваючись здовж р. Сіверський Донець в бік моря, колонізувало території південно-східної України. Внаслідок успішних війн 1768-1774 рр. та 1787-1791 рр. з Туреччиною експансія Російської імперії на південь набула масштабів організованого колонізаційного руху: на колишніх татарських кочів'ях і запорозьких зимівниках осіло постійне хліборобське населення, відповідно визначивши перспективи подальшого розвитку цих земель.

Для побуту та господарської діяльності мешканців степової зони найважливішою була наявність водних ресурсів: води – для споживання, штучного зрошування, рибальства, сінокосів у плавнях, борошняного промислу тощо. Річки були природними шляхами розселення землеробів, тому і Гільденштедт приділяв їх вивченню так багато часу, наводячи назви навіть найдрібніших річок, балок, струмків, звертаючи увагу на якість

води та придатність її до споживання. Перебуваючи в районі Святогірського монастиря, він описав базову водну артерію краю – Сіверський Донець; відзначивши асиметричність річкової долини: «правий берег має вигляд крутого крейдяного кряжа у 40 сажнів заввишки. За кілька кроків вгору від монастиря цей кряж утворює над річкою купку стрімких, голих, нерівних пірамідальних шпилів, які сливе на 30 саж. вивисуються над рівнем води. Лівий берег Дінця тут низький, плин води – слабкий, а сама вона – прозора й смачна. Глибина річки у цьому місці – кілька футів, ширина – 28 саж.» [9]. Південні річки краю: Кальміус, Грузький Єланчик, Міус значно поступалися Дінцю. Мандрівник зазначав, що ці річки – степового характеру: їхні береги майже не мають рослинності; правий берег є підвищеним, лівий – низький, і весною заливається водою, утворюючи чудові сіножаті або багна. Через Міус експедиція переправилася вброд, бо глибина річки не перевищувала 1,5 фута, а ширина – 30 кроків. Час подорожі Гільденштедта припав на період природних катаклізмів в регіоні: 1773-74 рр. видалися посушливими, і дрібні річки взагалі висохли. 1 жовтня 1773 р. вночі на Кальміусі вода вкрилася кригою [9]. Проте, ранні приморозки тут були рідкісним явищем; і певною ознакою теплого клімату вчений вважав те, що вони завдали шкоди теплолюбивим рослинам. Озера на шляху експедиції майже не траплялися, хіба що – утворені річками, чи соляні поблизу Тора. Із заходу, півночі та сходу місто оточували 5 соляних озер: Сліпа Коса, Старомайданне, Червоне, Криве, та Маяцьке, воду з яких приймала р. Калантаївка – доплив Торця. Влітку вони пересихали, лишаючи невеликі калюжі, що їх засипали, аби запобігти зараженню повітря гнилими випарами» [10].

Мандрівник підсумовував, що «розташування краю та маловоложистий клімат вельми сприятливі процвітанню поселень у цій поки що безлюдній місцевості», до того ж місцеві ґрунти відзначалися рідкісною родючістю [11]. Неорані чорноземи, вкриті соковитими травами луки, багаті на рибу річки та море становили багатства краю. Їм належало стати підґрунтям добробуту поселенців і запорукою державного зиску.

Традиційне для степу скотарство не потребувало значних витрат та зусиль, до того ж давало швидкі прибутки, але пріоритетне місце у господарській структурі краю в майбутньому, безперечно, мало посісти землеробство (Гільденштедт яскраво окреслював перспективи морської торгівлі хлібом та прибутки від неї [12]). Розвиток цієї галузі вимагав значних коштів, досвіду та модернізації агротехнічних прийомів, до чого імперська екстенсивна модель господарювання не надавалася.

За всієї дискусійності інтерпретацій відносно значення приєднання земель Півдня до Росії слід зазначити, що переорієнтація типу господарювання однозначно негативно позначилася на природному середовищі. Проблема нищення лісів на території краю, спричинена процесами заселення та господарською діяльністю поселенців бентежила Гільденштедта. Особливої шкоди лісам завдавали гуральництво й солеваріння. За свідченнями мандрівника, дрова для торських і бахмутських соляних варниць брали з лісу біля Маяків, бо в околицях Бахмута його вже не залишилося. Невпинне скорочення лісових площ вело до зміління річок, внаслідок чого і підсоння ставало сухішим, що мало негативно позначитися на умовах господарювання. Брак деревини спонукав вченого звертати увагу на альтернативні будівельні матеріали, на чому (поряд з родовищами солі) зосередилися його мінералогічні обсервації. Решта свідчень у «Щоденнику» про наявність корисних копалин носить побіжний характер. Прикладом, поблизу Святогірського монастиря на поверхню виходили пласти кременю, на берегах Торця – піщаник кварцевих та кремневих порід. Біля слободи Сухаревої, за повідомленнями мандрівника, за 30 років до його експедиції копали руду, з якої видобували срібло. У цій місцевості серед крейди траплялися окам'янілі скойки, які містили залізо [13]. Очевидно, так

мандрівник намічав орієнтири для досліджень на майбутнє, підтвердженням чого є опрацьований ним вже після повернення до Петербурга проект подорожі до Криму через гірське пасмо, яке пролягало від Бахмуту до Січі між Дінцем і Бугом, що передбачав провести мінералогічні спостереження, які «могли б відкрити різноманітні соляні поклади і вугільні родовища» [14].

Аналізуючи свідчення вченого про фізико-географічне становище краю, можна зауважити, що скрупульозність, здоровий глузд та раціоналізм, притаманні його міркуванням, поєднуються зі специфічним сприйняттям усього побаченого. Сам Гільденштедт походив з балтійських німців, що були головною «мобільною групою-діаспорою» Російської імперії у XVIII-XIX ст. [15]. Відчуваючи себе німцями в плані етнокультурному, вони виступали посередниками у здійсненні економічних і культурних зв'язків, дипломатії, проте, залишалися поза політикою. Характерною для балтодойчів була лояльність до російського уряду, під захистом та протекцією якого вони перебували. Поряд з представниками інших соціальних прошарків німецької діаспори (дворян-військовиків, чиновників, міщан-гендлярів) вчені здійснювали функції, до виконання яких, на думку уряду, не надавалися представники домінуючої в країні етнічної групи росіян. Ця обставина зумовлювала надто сумлінне ставлення їх до своєї справи, що її вони розглядали як особливу місію. Бувши чужинцями, ці вчені сприймали незнайому їм дійсність певною мірою стереотипізовано, через особисті враження, інформацію оточення, офіційні джерела. Вищесказане досить рельєфно проявляється у ставленні Гільденштедта до проблеми колонізації земель Півдня.

Загалом, у російській колонізаційній політиці виразно простежується послідовність у реалізації її завдань: перш за все – забезпечення стратегічних позицій та «спокою» у завойованих землях (як правило – силовим шляхом), у разі досягнення успіху – початок економічної експлуатації та інкорпорація у загальнодержавні структури. До другої половини XVIII ст. Росія (значною мірою завдяки зусиллям запорожців) вже закріпилася на землях Півдня. Експедиція ж Гільденштедта мала посприяти (в науковому плані) економічній експансії імперії. Звідси й упередженість вченого до січовиків, що стали на заваді централізованій державній колонізації. У плані господарському від запорожців імперія не сподівалася отримати зиску; і мандрівник-чужинець у ході експедиції не відвідав жодного запорозького зимівника, хоча б з огляду на ознайомлення з досвідом ведення господарства у специфічних умовах степу. Можливо, в даному разі проявився особистий фактор (Гільденштедт боявся козаків, тому оминав зустрічей з ними). Проте, у питанні про майбутнє Січі його позиція є недвозначною: він виступає за негайну ліквідацію Вольностей, вважаючи запорожців каталізатором «неспокою» на кордонах імперії.

Фіксуєючи в краї етнічні групи українців (переважали кількісно), росіян (однодвірців, розкольників), молдован (майже асимільованих українцями), вчений вказує на національні особливості у господарських традиціях та побуті (духовний світ та обрядовість його не цікавили). Ідея Гільденштедта про формування уніфікованого типу господарювання, що увібрав би кращі здобутки різних етнічних груп, певною мірою окреслювала і перспективи етнічного розвитку регіону.

Мандрівні записки Й.А.Гільденштедта є вартісним джерелом з історії нашого краю не лише у вимірі їх предметно-історичного змісту, у даному разі – фізико-географічних відомостей, а і з точки зору суб'єктивно-історичної, перш за все йдеться про інтерпретацію цих відомостей автором, що репрезентував концепції, пануючі в російських урядових колах, але на рівні свідомості залишався представником привілейованої «групи-діаспори».

РЕЗЮМЕ

Во второй половине XVIII в. экспансия Российской империи на Юг приобрела характер организованного колониального движения, что предопределило перспективы развития этих земель. Экспедиция Гильденштедта 1768-1774 гг. изучала природный и экономический потенциал присоединенных территорий; объектом особого внимания, учитывая заинтересованность империи в местной рыбе, соли, возможностях торговли морем, стали земли нашего края.

SUMMARY

Expansion of Russian empire to the South acquired the character of organized colonization movement in the second part of the 18th century; on the former tatar territory and Zaporozhian khutors agricultural population settled stability, that predetermined the prospective of the development of these lands. The expedition of Gildenshteda in 1768-1774 was engaged in the estimation of natural and economic potential annexed territories; the lands of our territory became the object of particular attention, taking into account the personal interest of the empire in local fish, salt and potentialities of trade busea and so on.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Дневник путешествия в Южную Россию ак. С.-Петербургской Академии наук Гильденштедта в 1773-1774 гг. // ЗООИД. – Одеса, 1879. – Т. XI. – С. 180-228; Дневник путешествия по Слободско-Украинской губернии ак. С.-Петербургской Академии наук Гильденштедта в 1774 г. – X., 1891.
2. Крутая Т.А. Дневник ак. Гильденштедта как источник по истории Донбасса // Летопись Донбасса: Краевед. Сб. – Вып. 1. – Донецк, 1992. – С. 16-18; Никифорова Н.О. Соціально-економічний стан Донеччини в останню чверть XVIII ст. (За «Щоденником» І.А. Гільденштедта) // Нові сторінки історії Донбасу: Ст. Кн. 6. – Донецк, 1998. – С. 20-29.
3. Кирязева Н.А. И.А. Гильденштедт о соледобыче на Торе во второй половине XVIII века // Матеріали вузівської наукової конференції професорсько-викладацького складу за підсумками науково-дослідницької роботи: історичні науки, політологія. – Донецьк, 1997. – Кн. 1. – С. 55-57; Лаврів П. Історія Південно-Східної України. – К., 1996; Пирко В. Северное Приазовье в XVI-XVIII вв. – К., 1988; його ж: Торські та бахмутські соляні промисли у XVII-XVIII ст. // Новые страницы в истории Донбасса: Ст. Кн. 3. – Донецк, 1994. – С. 3-23; його ж: Заселення Степової України у XVI-XVIII ст. – Донецьк, 1998.
4. Лисянський А.С. Конец Дикого поля. – Донецк, 1973; Шепко Л.Г. Из истории археологического изучения края // Новые страницы в истории Донбасса: Ст. Кн. 1. – Донецк, 1992. – С. 5-12.
5. Дедов В.П. Святые горы: От забвения к возрождению. – К., 1995.
6. Дневник путешествия в Южную Россию. – С. 181.
7. Фрадкин. Н.Г. Инструкция для академических экспедиций 1768-74 гг. // Вопросы географии. – 1950. – Сб. 17. – С. 215.
8. Дневник путешествия по Слободско-Украинской губернии... – С. 33
9. Дневник путешествия в Южную Россию... – С. 217, 222
10. Дневник путешествия по Слободско-Украинской губернии... – С. 36-38
11. Дневник путешествия в Южную Россию. – С. 208
12. Шебуни А.Н. Русское Черноморье 70-х-80-х гг. XVII в. и Академия наук (Труды А.И. Гильденштедта и В.Ф. Зуева) // Труды ИНИТ. – 1936. – Вып. 8. – С. 82.
13. Дневник путешествия по Слободско-Украинской губернии... – С. 36, 61
14. Гнучева В.Ф. Материалы для истории экспедиций Академии наук в XVIII-XIX вв. Хронологические обзоры и описание архивных материалов. – М.-Л., 1940. – С. 135
15. Каппелер А. Россия – многонациональная империя. – М., 1997. – С. 103-104

Надійшла до редакції 14.06.1999 р.

ББК63 Р-69

ВИНИКНЕННЯ І СТАНОВЛЕННЯ ГЕТЬМАНЩИНИ В ОЦІНКАХ Д.БАНТИШ-КАМЕНСЬКОГО

В.М.Романцов

Перша половина XIX ст. була важливим періодом в історії українського національного Відродження, і одночасно це був початок нової доби у розвитку української історіографії. Визначне місце в ній посіла перша наукова узагальнююча праця з історії України, написана російським істориком Д.Бантиш-Каменським [1]. Його «История Малой России» тричі видавалася за життя автора (1822, 1830, 1842). У ній віддзеркалились особливості формування історичної, національної свідомості українців, політичного ідеалу української суспільної верхівки того часу, її автономістських настроїв. Вона, показує те особливе, визначальне місце, яке посіла у цих процесах тема історії козацтва і Гетьманщини.

Питання політичної історії Гетьманщини, її становлення посідали чільне місце в «Истории Малой России» а тому історіографічний аналіз висвітлення цих проблем у праці Д.Бантиш-Каменського являє великий науковий інтерес. Наукову спадщину цього вченого з різних методологічних позицій розглядали багато істориків. Як правило, вони давали загальну характеристику першій синтетичній праці з історії України або обмежувалися короткою оцінкою історичної концепції автора. Обрана нами проблема в історіографічній літературі фактично не розглядалась. М.Василенко лише констатував, що Д.Бантиш-Каменський «головну свою увагу звернув на події політичного життя малоросійського народу після приєднання його до Росії» [2]. М.Марченко досліджував «Историю Малой России» у значній мірі під кутом зору висвітлення в ній історії козацтва. Визвольної війни і возз'єднання України з Росією, зовсім не торкаючись питання про те, як показана там Гетьманщина [3]. О.Гуржій звернув увагу на те, як Д.Бантиш-Каменський розглядав політичну історію України XVII-XVIII ст., але не аналізував характер висвітлення в «Истории Малой России» проблеми становлення козацької держави [4]. Найбільший інтерес являє для нас праця В.Кравченка, який всебічно показав місце Д.Бантиш-Каменського у розвитку української історіографії. Він зробив цікаві, принципово важливі зауваження стосовно того, що автор «Истории Малой России» обминув питання про те, «чи здобула Україна у ході війни з Річчю Посполитою статус незалежної держави» [5].

У літературі зустрічаються різні, часто односторонні і суб'єктивні оцінки концепції дослідження Д.Бантиш-Каменським політичної історії України XVII-XVIII ст. Я.Пеленський вважає його представником протидержавницького напрямку української історичної думки [6]. Зовсім протилежну оцінку концепції цього історика давали Д.Дорошенко, О.Оглоблин [7], Н.Полонська-Василенко [8]. Вони твердили, що автор «Истории Малой России» продовжував розвивати державницькі традиції української історіографії XVII ст. Проте обидві ці оцінки надто умовні, схематичні і категоричні стосовно історичних і суспільних поглядів вченого першої половини XIX ст.

Висвітленню історії козацької держави присвячено понад дві третини обсягу «Истории Малой России». Отже, той період української історії становив основний предмет цього дослідження. Не зважаючи на певну обмеженість кола використаних джерел, автор в цілому зміг розкрити особливості історичного процесу в Україні настільки, наскільки це дозволяла йому обрана концепція. А вона віддзеркалювала вплив і російської історичної школи, і української історичної традиції XVIII ст. Історик зробив

досить детальний опис політичного життя козацької держави. Її устрою. При цьому він майже не аналізував події, мало давав оцінки основних суспільних явищ. Д.Бантиш-Каменський, характеризуючи політичний розвиток Гетьманщини, не вживав поняття «держава», проте висвітлення основних аспектів діяльності гетьманів, визвольної боротьби українського народу показує, що він фактично підводив вдумливого читача саме до такого розуміння описуваних історичних явищ. Вчений підкреслював національно-визвольний характер боротьби українців проти польського панування [9]. Історик при цьому вказував на самотність України і її народу. Д.Бантиш-Каменський звернув увагу на те, що вже після перемоги під Корсунем з України були вигнані польські гарнізони і жителі визволених українських міст визнали владу козацького гетьмана, козацький устрій [10]. Вчений відзначив активну політику Б.Хмельницького у цей час, показав міжнародне визнання його влади [11].

На думку Д.Бантиш-Каменського, рубежем політичної історії України стала Зборівська угода 1649 р. Після її підписання Україна була розділена на 15 полків, мала реєстрове козацьке військо, чисельність якого історик визначав цифрою понад 37 тис. козаків [12]. Богдана Хмельницького, який очолив визвольне повстання українського народу, вчений з цього часу називав «володарем Малоросії» [13]. По суті тут Д.Бантиш-Каменський, не говорячи прямо, показав формування важливих елементів козацької державності. В одному з наступних розділів книги автор розширив характеристику Гетьманщини, описавши систему судочинства, яка встановлювалась у той час в Україні, вказав на привілеї, які отримали козаки [14]. В останньому розділі вчений детально описав посадових осіб Гетьманщини [15].

Козацьку державу історик показав перш за все через діяльність українських гетьманів. Найвищу оцінку він дав Богдану Хмельницькому. Вчений підкреслював, що «правління в Малоросії за гетьмана Богдана Хмельницького було самовладне» [16]. Таким чином він був показаний Д.Бантиш-Каменським не просто як переможний полководець, але й як провідник повсталого народу, керівник козацької держави, який здобув фактичну самодержавну владу. За словами вченого, «діяння цього великого мужа були засновані на глибокій політиці і вигодах вітчизни» [17].

Д.Бантиш-Каменський як представник російської історичної школи першої половини ХІХ століття і одночасно як виразник поглядів нащадків української козацької старшини, лояльних до російської влади, велику увагу звернув у своїй праці на питання української історії після Переяславської ради 1654 року. З цього часу діяльність українських гетьманів вчений оцінював, з одного боку, через призму їх лояльності до російського монарха, а з іншого боку, з точки зору відстоювання автономного суспільно-політичного устрою Гетьманщини.

Д.Бантиш-Каменський засуджував гетьмана І.Виговського, який порвав з російським царем і хотів повернути Україну до складу Речі Посполитої. В той же час він вихваляв полтавського полковника М.Пушкаря, який на думку історика, керувався «зразковою до вітчизни любов'ю і належним усердям до царя» [18]. Високу оцінку давав історик гетьманам Д.Многогрішному та І.Самойловичу, відзначаючи їх вірність російському цареві і користь їх діянь для співвітчизників [19].

Д.Бантиш-Каменський, характеризуючи діяльність українських гетьманів другої половини ХVІІ ст., звернув увагу на те, що, починаючи від Ю.Хмельницького, влада їх зменшувалась, обмежувались повноваження [20]. Цей процес автор простежував на основі статей, які підписували гетьмани з представниками царського уряду. Історик твердив, що зміни в ці статті цар змушений був вносити через «часті зради гетьманів, доноси старшин, хиткість умів, непостійність народу» [21].

Не зважаючи на цілком певну суспільно-політичну орієнтацію Д.Бантиш-Каменського, він не обминав складних питань, суперечностей, які виникали між гетьманською адміністрацією і царською владою. Вчений звернув увагу на ті протиріччя, які виникли під час Переяславської ради 1654 р. з приводу присяги царських посланців перед Військом Запорозьким [22]. Історик показав небажання київських митрополитів С.Косова, Д.Балабана, И.Нелюбовича-Тукальського погоджуватися на підпорядкування української православної церкви московському патріархові [23]. Він підкреслював, що Андрусівський договір 1667 р. між Росією та Польщею був з «великим невдоволенням прийнятий малоросіянами» [24]. Ці та інші факти свідчать, що автор «Истории Малой России» прагнув бути об'єктивним в описі подій.

Дослідження питання про висвітлення Гетьманщини в «Истории Малой России» Д.Бантиш-Каменського показало, що, не дивлячись на певну концептуальну обмеженість, недостатність аналізу використаного фактичного матеріалу, автор все ж розкрив деякі важливі аспекти виникнення і становлення Української козацької держави, хоч характеризував їх здебільшого опосередковано, не згадуючи про саму Гетьманщину як важливий етап у розвитку української державності. Д.Бантиш-Каменський до певної міри систематизував відомості про виникнення і становлення Української козацької держави, показав наявність елементів державного устрою в Гетьманщині. Цим закладався підґрунтя для подальшого розвитку історичної думки у цьому питанні, для більш широкого осмислення такого історичного феномену, яким була Гетьманська держава XVII ст.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена исследованию вопроса об освещении в «Истории Малой России» Д.Н.Бантиш-Каменского проблем возникновения и становления Гетманщины середины – второй половины XVII в. Автор рассматривает отношение русского историка к украинскому государству, дает историографический анализ его труда по данной теме.

SUMMARY

The article is devoted to the problem and development of the Hetman's State in the middle of the second half of the XVII century as described in as described in History of Russia Minor by D.N. Bantish-Kamensky. The author casts light on the way the Ukrainian Kazak State, gives historiographic analysis of the research on target field.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бантиш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К.: Час, 1993. – 656 с. с ил.
2. Василенко Н.П. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя // Киевская старина. – 1894. – т. XLVII/ – №11. – С.259.
3. Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1959. – 258 с.
4. Гуржий А.И. Штрихи к портрету «настоящего историка» // Бантиш-Каменський Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К.: Час, 1993. – С.5-16.
5. Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків: Основа, 1996. – 296 с.
6. Пеленський Я. В'ячеслав Липинський – засновник державницької школи в україн-

- ській історіографії // Український історичний журнал. – 1992. – № 2. – С.139.
7. Енциклопедія Українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні. – Т.2. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства НАН України, 1995. – С.400.
  8. Полонська-Василенко Н. Історія України. – У двох томах. – Т.І. – К.: Либідь, 1992. – С.17.
  9. Бантиш-Каменский Д.Н. Вказана праця. – С.131.
  10. Там же. – С.138.
  11. Там же. – С.147-148.
  12. Там же. – С.159.
  13. Там же. – С.153.
  14. Там же. – С.138.
  15. Там же. – С.463-477.
  16. Там же. – С.328.
  17. Там же. – С.146.
  18. Там же. – С.223-224.
  19. Там же. – С.287.
  20. Там же. – С.239.
  21. Там же. – С.230.
  22. Там же. – С.204-205.
  23. Там же. – С.333-335.
  24. Там же. – С.269.

Надійшла до редакції 20.04.1999 р.

ББК: ТЗ (4УКР55) 624

**БОЕВАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ РАБОТНИКОВ ВНУТРЕННИХ
ДЕЛ ДОНБАССА В ПАРТИЗАНСКИХ ОТРЯДАХ И ГЛУБОКОМ
ПОДПОЛЬЕ В ТЫЛУ ВРАГА В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ
ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ (1941-1943 гг.)**

П.В.Добров, А.Е.Шевченко

Обращаясь к героической истории милиции, наши современники – работники правоохранительных органов находят яркие примеры замечательных подвигов своих предшественников. Среди них особое место занимают события, связанные с боевой деятельностью работников внутренних дел Донбасса в партизанских отрядах и глубоком подполье в тылу врага в годы Великой Отечественной войны (1941-1943 гг.). Осмысление прошлого помогает совершенствовать сегодняшнюю деятельность работников внутренних дел. В делах минувшего можно найти образцы профессионального мастерства, а также важно знать вчерашние ошибки, чтобы их не повторять. Вот почему так актуальна проблема данного исследования.

Активной боевой деятельностью в годы Великой Отечественной войны отличались партизанские отряды Донбасса, в составе которых были и работники органов внутренних дел.

К моменту отхода частей Красной Армии с территории Сталинской области (февраль 1942 года), из сформированных 167 партизанских отрядов Управлением НКВД в тылу противника действовало 87 партизанских отрядов – остальные распались. Из этого числа

четвертый отдел НКВД поддерживал связь только с 19 партизанскими отрядами, находящимися на линии фронта [1, с.260]. Это объясняется тем, что многие из них, сменив место своей дислокации, не отправили связных, а сотрудники НКВД не смогли выйти на связь с партизанами по ранее запланированным адресам в указанных районах. Кроме того, в октябре 1941 года при отходе частей Красной Армии с территории Сталинской области вследствие нераспорядительности четвертого отдела партизанские отряды Ольгинского, Орджоникидзевского, Горловского, Чистяковского, Волновахского, Дебальцевского районов оказались в подчинении восьмого Политотдела 18 армии и до февраля 1942 года находились вне связи с УНКВД [1, с.261]. Другие партизанские отряды: Авдеевский, Старо-Кермечекский, Ольгинский были расформированы секретарями райкомов КП(б)У этих районов [2, с.74]. Подавляющее большинство этих отрядов, состоящих в эпизодической связи с УНКВД, действовали на линии фронта в составе частей Красной Армии и по сути партизанскими отрядами не являлись, так как выполняли функции подразделений Красной Армии. Это партизанские отряды Н.А. Цымбала (Краматорский район), Е.А. Потирайло (Ямской район), В.В. Зинченко (Енакиевский район), Т.К.Чередниченко (Чистяковский район) [1, с.260-261].

Особого внимания заслуживают боевые действия на территории Сталинской области, партизанские отряды Б.С. Смоляного и Г.А. Ищенко, сформированные дорожно-транспортным отделом НКВД Северо-Донецкой железной дороги.

В период с октября 1941 года по июль 1942 год партизанские отряды вели разведку по заданию командования частей Красной Армии, совместно с воинскими подразделениями участвовали в боевых операциях на передовой линии фронта, проводили самостоятельные действия по уничтожению живой силы и техники врага. Никитовский партизанский отряд в составе 21 человека под командованием бывшего начальника оперативного пункта транспортного отдела НКВД Северо-Донецкой железной дороги Бориса Семеновича Смоляного, дислоцировался на территории Славянского и Красно-Лиманского районов. На их вооружении было 2 пулемета и 25 винтовок [3, с.22, 40]. В октябре – ноябре 1941 года в результате налетов на гарнизоны противника в селах Богородничное, Татьянаовка и Банное партизаны уничтожили 87 и ранили 43 фашиста. За этот период они трижды пересекали линию фронта, доставляя разведданные о войсках противника командованию частей 34 кавалерийской и 250 пехотной дивизиям [4, с.85]. За отвагу и героизм, проявленные в этих операциях, политуправление 6 армии наградило командира отряда Б.С.Смоляного и комиссара Ф.Г.Покитко орденом Красного Знамени, начальника разведки, бывшего милиционера Никитовского линейного отдела Северо-Донецкой железной дороги И.В.Буняева орденом Красной Звезды, И.Я.Высоцкого, Ф.Н.Кулагина и Е.Ф.Гайдарь медалью «За отвагу» [5, с.88]. Важные разведывательные действия выполнял партизанский отряд под руководством бывшего оперуполномоченного дорожно-транспортного отдела НКВД станции Красный Лиман – Ищенко Григория Афанасьевича, начальника штаба Мартынова Алексея Григорьевича, оперуполномоченного отдела милиции этой же станции. Партизанский отряд в составе 23 человек, снабженный продовольствием и обеспеченный зимней одеждой, действовал на перегоне станций Изюм-Основа. В период с октября 1941 года по апрель 1942 года партизаны осуществляли разведку по заданию командования 6-й армии, 139 кавалерийского полка, 970 стрелкового полка и 255 стрелковой дивизии [5, с.88-89]. Кроме того, партизаны разрушали связь противника, занимались подготовкой продовольственных баз на территории Красно-Лиманского района для ведения боевых действий в тылу врага, проводили совместные боевые операции с частями Красной Армии. Так, 1 января 1942 года партизанский отряд Ищенко совместно с бойцами 970 стрелкового полка нанес

удар по немецкому гарнизону в селе Красный Яр Красно-Лиманского района. В результате боя было уничтожено до 150 немецких солдат и офицеров [6, с.67].

В боевых действиях на линии фронта совместно с частями Красной Армии участвовали партизанские отряды: Красно-Лиманский – И.Г.Агафонова, Артемовский – И.Г.Чаплина, Селидовский – П.Г.Пасечного, Добропольский – М.М.Ланцева, Дзержинский – Г.М.Чуева, Горловский – Г.Е.Шевелева [7, с.94]. Особенно отличился партизанский отряд под командованием П.Г.Пасечного – бывшего начальника паспортного отдела Селидовского райотдела НКВД. За период с октября 1941 года по июль 1942 года они провели 25 боевых операций, в результате которых: уничтожили 2000 немецких солдат и офицеров, захватили 2 противотанковые пушки, 7 полковых минометов, 5 пулеметов, 20 автоматов, 50 винтовок, 75 гранат, 39000 патронов, 2 радиостанции [6, с.79].

Среди партизанских отрядов, сформированных органами НКВД УССР, были и такие, которые прекратили свое существование вследствие предательства отдельных бойцов. Так, командир группы Волновахского партизанского отряда А.П.Зубарев и связной К.А.Зубарев в период оккупации Сталинской области попали в плен. В результате допроса, они предали своих товарищей, сдали оружие отряда и были завербованы немецкой разведкой. При очередном переходе через линию фронта А.П.Зубарев и К.А.Зубарев были задержаны бойцами Красной Армии. 16 июня 1942 года особый отдел НКВД войсковой части 1125 вынес предателям суровый приговор [8].

Летом 1942 года немецкие войска активизируют военные действия. В этой обстановке транспортные партизанские отряды Г.А.Ищенко и Б.С.Смоляного выполняли диверсионные действия на перегонах: Славянск-Краматорск, Славянск-Закотное, Славянск-Артемовск, Ямполь-Кировск (Поповка), Студенок-Александровка. За июль – август 1942 года партизаны уничтожили 2 автомашины с горючим, грузовую автомашину, более 100 немецких солдат, свыше 200 метров связи, сожгли мост на гужевой дороге Славянск-Артемовск, дважды заминировали железнодорожное полотно, на участке Изюм-Балаклея пустили под откос эшелон, на железнодорожной линии Святогорск-Купянск взорвали железнодорожный мост, захватили 37 винтовок, 20000 патронов [9, с.67-75].

На протяжении ноября – декабря 1942 года партизанские отряды вели бои с немецкими и итальянскими карательными отрядами. В результате партизанский отряд Б.С.Смолянова фактически перестал существовать. Погибли комиссар Покитыко Ф.Т., бойцы Приходько И.М., Высоцкий И.Я., Кулагин Ф.Н.; пропали без вести 11 партизан; попали в плен и были расстреляны Гура Ф.М., Брыков Д.И. Командир отряда Смолянов и боец Олейников были схвачены немцами и около 10 дней подвергались допросам, но смогли вырваться из плена и в конце декабря 1942 года перешли линию фронта [7, с.119].

Партизанский отряд Г.А.Ищенко после боев с карателями 16 августа 1942 года прибыл в Кременский лес. Здесь сосредоточилось шесть партизанских отрядов: Ворошиловградский партизанский отряд, сформированный в мае 1942 года Управлением НКВД во главе с Я.И.Сивороновым, объединяющий группу партизан Больше-Янисольского района Сталинской области под командованием А.В.Медведенко и «Красноармейский» отряд из 76 бойцов и командиров 37 армии, попавших в окружение под командованием капитана Хайрутдинова; Краснолиманские М.Е.Агафонова, Г.А.Ищенко, К.Д.Мележика и Ямского Е.А.Потирайло [6, с.94]. 28 августа 1942 года в двух километрах от района Урочища – «Прилипки» состоялось объединение партизанских отрядов. Командиром партизанского соединения был избран Сиворонов Е.И. [6, с.94]. Также были созданы Военный Совет во главе с Потирайло Е.А. и партийный комитет с секретарем Изотовым З.В., комиссаром Ямского партизанского отряда [6, с.22]. В соединении насчитывалось до 300 партизан. На вооружении были пулеметы

различных марок, минометы, автоматы, винтовки, гранаты, радиостанции. Кроме того, партизаны имели запасы продуктов питания, боеприпасов, обозы, медицинскую службу [6, с.20]. С момента создания партизанского соединения партизанские отряды стали действовать по единому плану, утвержденному Военным Советом. Партизаны соединения взрывали железнодорожное полотно вместе с немецкими составами, делали засады на дорогах и уничтожали проезжающие по ним машины и подводы с фашистами и их имуществом, уничтожали управы и полицейские участки. Так, 24 сентября 1942 года 15 партизан соединения под командованием Е.И.Сиворонова и Г.А.Ищенко переодетых в немецкую форму, под видом немецкой карательной экспедиции на 2-х грузовых автомашинах выехали из Кременского леса по направлению к селу Лозовая. По пути следования в селах Ново-Михайловка, Мацегоровка, Редкодуб, Лозовая они собрали на кустовое совещание 12 полицейских, которых вывезли в поле и расстреляли. В селе Мацегоровка партизаны раздали из амбаров зерно колхозникам, а на мельнице в селе Лозовая партизаны погрузили на свои машины три тонны первого сорта муки, 400 килограмм подсолнечного масла и возвратились в лагерь [10, с.73-74].

20 ноября 1942 года партизаны соединения, действуя между станциями Гусаровка и Бантышево пустили под откос железнодорожный эшелон. В результате крушения был уничтожен паровоз, несколько вагонов, 250 солдат и офицеров. В бою отличился инспектор отделения милиции города Красный Лиман – Коваленко Никита Григорьевич. 10 января 1943 года, выполняя задание командира отряда, Коваленко И.Г. вступил в неравную схватку с фашистами и в результате боя погиб [10, с.76].

За героизм, проявленный в боях с оккупантами, за помощь, оказанную наступающим частям Красной Армии при освобождении районов Донбасса, советское правительство наградило орденами и медалями 74 партизан соединения Я.И.Сиворонова [11, с.37].

За активную борьбу с германским фашизмом, по представлению НКВД УССР, в 1942 году Президиум Верховного Совета СССР наградила орденами и медалями 29 партизан [12, с.49].

Не только на фронтах войны и в партизанских отрядах сражались с фашистами сотрудники милиции Донбасса. Многие из них самоотверженно, рискуя жизнью, работали в глубоком подполье, созданном партийными органами и органами НКВД в тылу врага.

В Сталинской области с 15 октября 1941 года по 10 июня 1942 года руководил подпольем работник НКВД Руденко Василий Иванович. За время пребывания в немецком тылу он подготовил 11 подпольных квартир на территории Сталинской и Харьковской областей, организовал отряд в Лиманском районе. Руденко осуществлял спецпроверку бойцов, которых готовил и направлял в партизанские отряды. Среди них: Яковенко Р.М., Зозуля Н.А., Маричев И., Чумак И., Зикеев А., Костарев М., Астахов В., Чибис Т., Грунский А.В., Калиберда В.С. и другие. Благодаря деятельности Руденко В.И. органами НКВД и милицией было выявлено до 100 дезертиров. Он руководил работой по организации четырех подпольных групп в количестве 15 человек, активизировал места дислоцирования партизанских отрядов, где были подготовлены тайники с продовольствием и вооружением [10, с.79].

Ценные разведданные в тылу врага добывал Шлыков Дмитрий Вениаминович, оперуполномоченный Управления НКВД города Сталино. Трижды находясь в глубоком тылу противника, Шлыков выполнял ответственные задания органов НКВД. Он установил связь с оставленными НКВД лицами в Сталино, Горловке, Оржоникидзе и других городах. Добывал сведения о предателях и изменниках Родины, продавшихся немцам. Кроме того, Шлыковым Д.В. были добыты ценные сведения о сосредоточении, численности и технической оснащенности немецко-фашистских войск на оккупированной ими территории. За проявленную смелость и инициативу при выполнении

заданий органів НКВД, Шлыков Д.В. был представлен к правительственной награде – ордену Красной Звезды [13, с.289-296].

Сотрудник четвертого отдела НКВД Козырь Николай Феровонтович с группой бойцов был направлен в тыл к немцам. В городе Красный Лиман разведчики установили связь с подпольщиками Гурским Н.А. и Овчаренко И.М. Выполняя задания НКВД СССР, подпольщики разъезжали по селам, собирали сведения о войсках противника и передавали в местные партизанские отряды. Они также снабжали партизан продуктами питания и одеждой. В октябре 1941 года подпольщик Гурский был схвачен жандармами. Подвергнутый жестоким пыткам, он не выдал расположения партизанских отрядов и явочных квартир [10, с.78].

НКВД СССР проводил работу по подбору кадров для спецшкол, оказывал помощь разведотделам армий. Только в 1942 году НКВД заслал в тыл более 40 разведчиков. Так, в спецшколу города Ворошиловграда было отобрано 32 человека, которые после ее окончания в 1942 году были заброшены в тыл врага. Среди них были радисты Козырь, Скорикова, Медяник, Жихарский, которые, действуя в тылу врага, продемонстрировали беспримерные образцы мужества и были представлены к награде [10, с.80].

По далеко не полным данным результаты боевой деятельности заброшенных органами НКВД в тыл противника партизанских отрядов, истребительных и диверсионных групп за время с июля 1941 года по февраль 1942 год выражаются в следующих цифрах: убито 8351 человек, в том числе 193 офицера и 2 генерала, 7899 солдат, 37 шпионов, 60 предателей, 34 дезертира, 126 бандитов; захвачено в плен 143 человека, из них 18 офицеров, 99 солдат, 26 предателей; уничтожено 1307 единиц боевой техники и объектов военного значения, в том числе 15 железнодорожных эшелонов, 2 самолета, 126 танков и бронемашин, 311 автомашин, 22 войсковых штаба, 23 склада и базы, 75 мостов; захвачено трофеев 328 единиц, из них 52 пулемета, 52 автомата, 26 минометов, 26 бронемашин, 4 танка, 1 рация и другое вооружение [14, с.1-3].

Таким образом, успешная боевая деятельность работников внутренних дел Донбасса в партизанских отрядах и глубоком подполье в тылу врага в годы Великой Отечественной войны (1941-1943 гг.), объясняется использованием и распространением накопленного до войны опыта оперативной работы, в проверке на практике таких форм борьбы, как армейская организация боевых действий, рейдах в прифронтовой полосе, создании соединений партизанских отрядов, установлении связи между партизанскими отрядами, подпольем, партийными органами, НКВД, частями Красной Армии, направлении сотрудников НКВД в тыл врага в качестве организаторов и разведчиков.

РЕЗЮМЕ

Шевченко Анатолій Євгенійович, Вчений секретар Вченої Ради Донецького інституту внутрішніх справ. «Бойова діяльність робітників внутрішніх справ Донбасу в партизанських загонах і глибокому підпіллі в тилу ворога в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1943 р.)».

У даній статті автор на основі архівних документів і матеріалів надає дослідження діяльності співробітників органів внутрішніх справ Донбасу в партизанських рядах і глибокому підпіллі в тилу ворога в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1943 рр.).

SUMMARY

Shevchenko Anatoly, Scientific secretary of Scientific Advice of Donetsk institute of internal business. «Battle activity of the workers of internal business of Donbass in guerilla squads and steep underground in back of an enemy within Great Domestic war (1941-1943)».

In the given article the writer on the basis of the archive documents and materials investigates activity of the employees of law-enforcement bodies of Donbass in guerilla squads and steep underground in back of an enemy within Great Domestic war (1941-1943).

СПИСОК ЛІТЕРАТУРЫ

1. Архив службы безопасности Украины в Донецкой области, т.11, оп.72.
2. Архив службы безопасности Украины в Донецкой области, т.11, оп.22.
3. Архив службы безопасности Украины в Донецкой области, т.11, оп.18.
4. Архив службы безопасности Украины в Донецкой области, т.11, оп.25.
5. Архив службы безопасности Украины в Донецкой области, т.11, оп.26.
6. ГАДО, ф.5000, оп.1, д.2.
7. ГАДО, ф.5000, оп.1, д.3.
8. Архив службы безопасности Украины в Донецкой области, ф.1, д.62559.
9. Архив службы безопасности Украины в Донецкой области, т.11, оп.82.
10. Архив службы безопасности Украины в Донецкой области, т.46, оп.21.
11. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг.: В 3 т. / Ред. кол.: Н.Д.Назаренко и др. – К.: Политиздат Украины, 1975, - Т.1.
12. Вместе с армией и народом: Сборник – Волгоград: Изд-во Высшей следственной школы МВД СССР, 1970. – 115с.
13. Архив службы безопасности Украины в Донецкой области, т.11, оп.75.
14. Информационное бюро УМВД Украины, ф.3, оп.1, д.16.

Надійшла до редакції 25.05.1999 р.

ББК ТЗ (4Ук) 621 + Т1

РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УКРАЇНИ У 20-і РОКИ ХХ ст.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

М.А.Шипович

Вивченню теми «Репресії» більшовицької влади проти української інтелігенції» починаючи з кінця 80-х років науковці приділяють дедалі більше уваги. У ряді загальних та спеціальних праць, які з'явилися на початку 90-х років, розглянуто нищівну роль сталінізму в історичній долі як всієї інтелігенції України в цілому, так і її окремих загонів [1]. Проте слід зауважити, що автори зазначених праць більшу увагу приділили 30-м рокам, тобто періоду масових репресій. Дію ж репресивно-каральної системи УСРР проти літераторів у 20-і роки висвітлено значно менше. Отже, історіографічне дослідження вказаної проблеми з метою її подальшого вивчення є актуальним.

Завдяки творчим пошукам вітчизняних учених з кожним роком все ширшим стає коло питань, висвітлених в рамках окресленої теми. З ґрунтовних досліджень І.Біласа, І.Винниченка, колективної праці В.В.Іванисенка, А.І.Голуба та О.А.Удода, побудованих на архівних джерелах, стає зрозумілим, як саме насаджувалась більшовицька державність в Україні, ким і яким чином створювалася і розгорталася мережа репресивно-каральних органів, якою була їхня роль у придушенні національно-визвольного

руху, у процесі насильницьких депортацій населення, у створенні в суспільстві гнітючої атмосфери беззаконня й свавілля [2].

Найнебезпечнішою для нової влади в Україні в 20-і роки була літературна інтелігенція, яка своєю діяльністю в значній мірі сприяла формуванню суспільної свідомості, виявивши при цьому, за словами Ю.Лавріненка, вперту непідлеглість ленінізмові і його агентурі – червоному малоросійству і розвивала лінію духовної суверенності. В ряді праць дослідники відтворюють картину жорстоких переслідувань владою українських письменників [3]. Слід зауважити, що з різних загонів літературно-мистецької інтелігенції саме ці митці, з точки зору проблеми, що розглядається, є, здається, найбільш дослідженим, адже пройшло ще зовсім мало часу з тих пір, коли в Україні стало можливим вивчати життя та діяльність творців духовної культури українського народу, імена яких протягом багатьох десятиліть залишались невідомими. Їх пам'яті присвячуються наукові конференції, що проводяться в рамках державної програми «Повернуті імена» [4], а також окремі видання. В них вміщено наукові розвідки й спогади про видатні постаті української культури 20-х рр., публіцистичний та творчий доробок, залишений ними [5].

Неабияке значення для вивчення питання репресій серед митців у 20-і рр. мають праці вчених української діаспори. Саме вони, не обмежені ідеологічними рамками, першими оприлюднили призабуті імена. Титанічна робота здійснена плеядою дослідників – літературознавців, такими як Ю.Шевельов (Шерех), В.Кубійович, І.Кошелівець, В.Державин, Г.Костюк, Ю.Бойко, Ю.Лавріненко. Докладні відомості про їх життя, творчі та наукові надбання вміщено в збірці Петра Одарченка, професора із США [6]. Привертає увагу і праця В. Петрова, колишнього радянського письменника. Йому судилося бути живим свідком процесів, які проходили в Україні в 20-30-і рр. З десятків описаних автором трагедій читачі довідуються, якою ціною українська література, що виявила такий блискучий розвиток у 1920-х рр., терором була зведена до провінційності і повного підкорення Москві [7].

Більшовицький тоталітаризм зробив вигнаннями принаймні два покоління талановитих діячів української культури. Історична цінність їхніх спогадів у тому, що всі вони – безпосередні свідки, а то й жертви сталінізму – несуть правду про страшну трагедію українського народу. Такими є спогади Дмитра Нитченка, Олександра Семененка, Докії Гуменної, Надії Суровцової та ін [8].

Трагічний долі засновника підвалин українського модерного театру Леся Курбаса присвячено збірку, підготовлену вченими Балтимору і Торонто під керівництвом В. Ревуцького [9]. Ю.Чапленко, дослідник із США, видав монографію, присвячену видатному художнику, поету, мистецтвознавцю, збирачеві та охоронцю старожитностей Юхиму Михайліву, який також став жертвою сталінського терору [10].

Важливим джерелом для дослідження зазначеної теми стають також матеріали періодичних публікацій останніх років. На сторінках газет («Літературна Україна», «Культура і життя») і журналів (літературно-художніх та громадсько-політичних – «Березіль», «Жовтень», «Вітчизна», «Дніпро», «Українська культура», «Всесвіт», «Київ», «Пам'ятки України» та фахових – «Слово і час», «Образотворче мистецтво», «Наука і суспільство», «Український театр», «Театр», «Искусство кино», «Музика» та ін.) чи не вперше у вітчизняній пресі післярадянської доби розкривається страшна правда про долю багатьох діячів українського відродження 1920-х рр. Статті відомих літературознавців, мистецтвознавців, істориків присвячені літератору М.Хвильовому [11], кінорежисеру О.Довженку [12], художнику М.Бойчуку та його школі [13], скульп-

тору М.Гаврилку [14], музикантам Г.Хоткевичу, В.Верховинцю, С.Тишкевичу-Азважинському, К.Богуславському, Я.Яциневичу, В.Щепотьєву та ін. [15].

На сторінках журналів з'являються також публікації раніше невідомих документів про виступи вчених і літераторів, людей демократичних переконань, на захист діячів науки і культури, представників різних політичних поглядів і соціального стану, від переслідувань, які здійснювались радянськими надзвичайними органами в перші роки після встановлення більшовицької влади [16].

Гучним процесом СБУ (Спілка визволення України) було започатковано тотальне винищення найвизначніших діячів української наукової та літературно-мистецької інтелігенції. Але заради чого затівалася ця марудна справа, кому вона була вигідна? Публікації А.А.Балабольченка переконують, що академіка С.Єфремова та інших судили не за дії, які могли б становити склад злочину, а за переконання [17].

Таким чином, тема «Репресії проти літературно-мистецької інтелігенції України у 20-х рр. XX ст.» дістала певне висвітлення в працях як дослідників України, так і української діаспори, а також в матеріалах газетних та журнальних публікацій. Як правило, вони присвячені окремим постатям. Однак узагальнююча картина діяльності репресивно-каральної системи щодо творців української духовної культури в зазначений період поки що не відтворена. Розробка цієї тематики чекає представників різних галузей знань, але розглянути проблему комплексно, в цілому, мають, безумовно, історики.

РЕЗЮМЕ

В статті предпринята попытка рассмотреть степень научной разработки проблемы действия сталинской репрессивно-карательной системы против представителей украинской духовной культуры в 20-е годы XX ст.

SUMMARY

In this article an attempt was made to consider a degree of scientific exploitation of stalin's repressive and punitive system against representatives of Ukrainian spiritual culture in 1920 s.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В.. Сталінізм та Україні: 20-30-ті роки. – К., 1991; Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920 – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.-Едмонтон, 1992; Касьянов Г.В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-і роки). – К., 1991; Нариси історії української інтелігенції: Перша половина XX ст.: У 3-х кн.-К., 1994 та ін.
2. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х кн. – К., 1994; Винниченко І. Україна 1920-1930-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994; Іваненко В.В., Голуб А.І., Удод О.А. Очищення правдою. Відома і невідома Україна в об'єктиві історії XX сторіччя. – К., 1997.
3. Письменники Радянської України: 20-30 роки: Нариси творчості / Упоряд. С.А.Крижанівський. – К., 1989; Двадцять років: літературні дискусії, полеміки. Літературно-критичні статті / Упоряд. В.Г.Дончик. – К., 1991; Історія української літератури XX ст.: У 2-х кн. Кн. 1: 1910 – 1930-ті рр. / За ред. В.Г.Дончика. – К., 1993; Репресоване Відродження (Упоряд. О. І. Сидоренко, Д.В.Табачник. – К., 1993.
4. Юхим Михайлів. Матеріали міжнарод. наук. Конференції. – К., 1997.

5. Михайло Бойчук. Публікації Михайла Бойчука: Джерела і література / Упор. С.Білокінь. – К., 1987; Лесь Курбас: Статті и воспоминания о Лесе Курбасе. Литературное наследие / Сост. М.Г.Лабинский, Л.С.Танюк; Вступ. ст. Н.Б.Кузякиной. – М., 1988; Художник Яків Струхманчук – жертва сталінського терору: Публіцистика / За упоряд. та ред. О.Мусієнко. – К., 1997.
6. Одарченко П. Українська література: 3б. вибр. ст. / Ред. О.Зінкевич: Авт. передм. В.Іванисенко. – К., 1995.
7. Петров В. Діячі української культури (1920-1940 рр.) Жертви більшовицького терору. – К., 1992.
8. Нитченко Д. Від Зінькова до Мельборну. Спогади // Березіль. – 1992. – №3-4. – С.63-143; Семененко О. Спогади емігранта // Березіль.-1991.-№9.-С.47-115; Життя Надії Суровцової // Наука і культура. Україна. Щорічник. Вип. 24.-К., 1990; Гуменна Д. Дар Євдотеї. Іспит пам'яті. – Торонто, 1990.
9. Лесь Курбас у театральній діяльності, в оцінках сучасників, документи / Заг. ред., передм. і прим. В.Ревуцького. – Балтимор – Торонто, 1989.
10. Юхим Михайлів. Його життя і творчість. 1885 – 1935 / Ред. Ю.Чапленко. – Нью-Йорк; Лондон; Париж; Торонто, 1988.
11. Горбач Н. Українізація: злет і трагедія // Жовтень. – 1989. – № 2. – С.78-86; Коваль В. Сталінський вирок Миколі Хвильовому // Дніпро. – 1989. – № 9. – С.81-93; Гаско М. Честь їхній пам'яті. Спогади про Миколу Хвильового та про деякі харківські події 20-х рр. // Літ. Україна. – 1994. – 7 лип.(№ 30). – С.4.
12. Сверстюк Є. Розіп'ятий праворуч // Літ. Укр. – 1994.-8 верес. (№38). – С.3; Машенко М. Олександр Довженко // Культура і життя. – 1997.-23 квіт. (№ 16). – С.3.
13. Довженко Г. Із спогадів про Бойчука і бойчукістів // Наука і суспільство. – 1990. – № 3. – С.33-36; Горбачов Д., Мельник В. Український авангард // Пам'ятки України. – 1991. – № 4. – С.22-29.; Федорук О. Бойчук і геноцид культури // Слово і час. – 1992. – № 4. – С.76-86; Білецький П. Бойчук та його учні // Культура і життя. – 1997. – 12 берез. (№ 10). – С. 4; Міщенко Г. Іще раз – Бойчукісти і наш час // Образотворче мистецтво. – 1997. – №1. – С.43-45.
14. Ханко В. Трагічна доля скульптора (до 75-х роковин загибелі класика української пластики Михайла Гаврилка // Образотворче мистецтво. – 1997. – №1. – С.62-65.
15. Скорульська Р. Зі сторінок, що неволила тьма ... // Музика.-1990. – №4. – С.26-27; Лазорський М. Страдний шлях лицаря української пісні // Культура і життя. – 1998. – 12 серп. (№ 32).
16. Листування В.Г. Короленка з Х.Г. Раковським та О.Г.Раковською // Березіль. – 1991. – №1. – С.143-165; № 2. – С.161-180; УАН в обороні діячів культури (1919-1920) / Вступ. слово, підгот. тексту та коментар О.А.Рибалка // Слово і час. – 1990. – №12. – С.76-78.
17. Балабольшенко А. «СВУ»: суд над переконаннями. Провокації сталінських спецслужб проти української інтелігенції / Передм. Л. Єфімова // Вітчизна. – 1989. – №11. – С.156-179; Балабольшенко А., Сидоренко О. Катарсис, або ким і як сфабриковано справу «Спілки визволення України» // Київ. – 1994.-№ 7. – С.103-119, № 8-9. – С.127-143.

Надійшла до редакції 17.06.1999 р.

ББК ТЗ(4Укр)61-7г

ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ НАРОДНОЇ ОСВІТИ В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНО – ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917-1920 рр.)

В.Г.Богуславська

Наукове дослідження зазначеної проблеми розпочалося вже в період революційно – демократичних перетворень. Першими, хто звернувся до цієї теми, були члени Центральної Ради, українська інтелігенція, громадські та політичні діячі М.Грушевський, П.Холодний, С.Черкасенко, Я.Чепіга, І.Ющишин [1]. На основі аналізу стану народної освіти і виходячи з її потреб в нових умовах, які склалися в процесі національного визволення, формування національної самосвідомості українського народу, вони започаткували розробку загальних принципів організації системи національної освіти. На їх думку, нова школа повинна була стати демократичною і українізованою. Для цього створювалася єдина школа, в якій підростає покоління всіх станів суспільства мало б можливість безкоштовно здобувати освіту.

Неможливо не згадати мемуари перших керівників української революції В.Винниченка, Д.Дорошенка, П.Христюка [2]. Хоч пропонувані ними оцінки різних періодів революції не дають цілісного аналізу революційно-демократичних перетворень, але в них міститься спроба підходити до розгляду цих подій більш ширше. З цієї точки зору цікавими є праці публіциста й письменника М.Шаповала [3], який розкрив роль інтелігенції в будівництві української школи «як основної лабораторії вироблення національної і культурної свідомості, як головного робочого апарату українського відродження» [4].

Були спроби звернення і до окремих, конкретних питань становлення народної освіти. У статтях істориків і педагогів М.Жученка, Г.Виселенця [5] розглядалася ідея українських початкових шкіл і подавалися пропозиції щодо подолання перешкод, які гальмували перехід на українську мову навчання. Перша перешкода була пов'язана з фінансуванням нових, українських шкіл, а друга – з перебудовою російських шкіл на україномовні.

Інший бік цього питання порушили відомий політичний діяч того часу С.Петлюра та представник української інтелігенції В.Шепотьєв [6]. Вони розглянули діяльність проросійсько орієнтованих культурно-просвітніх організацій та батьківських комітетів шкіл, які були інколи вороже налаштовані щодо перетворень освіти в україно-національному дусі. Історик літератури, професор і ректор Українського державного університету в Києві Ф.Сушицький та письменник О.Грушевський [7], спираючись на порівняльно-історичний метод дослідження, зробили спробу дати характеристику стану вищої школи в Україні і накреслили деякі шляхи подальшого розвитку – зміцнення її матеріальної бази та здійснення українізації вузівської науки.

Окрему групу складають дослідження про національну школу під час денікінської навали в Україні. Це статті О.Дорошкевича, С.Єфремова [8] та інших про те, що робилося для захисту і збереження української національної школи в умовах російсько-шовіністичної орієнтації денікінців. Зокрема, вони позитивно оцінили діяльність Всеукраїнської учительської спілки по підтримці українських шкіл.

Особливості організації трудової школи, проект якої розроблявся в ті часи, проаналізував педагог, бібліолог, керівник народного шкільництва в Києві з 1917 р., дорадник у справах освіти при Генеральному Секретаріаті, (деякий час був товаришем міні-

стра народної освіти). С.Сірополко [9]. Він також один з авторів «Проекту єдиної школи на Україні». Головною метою вважав: «Щоби розглядати питання про те, якою повинна стати нова народна школа, необхідно перш за все визначити, чого саме домагається від школи сучасне громадянство, бо школа як соціальне явище, мусить відповідати сучасному соціальному строю» [10].

Свого роду підсумком першого стану національно-демократичної історіографії історії освіти в 1917-1920 рр. стала робота комісара народної освіти Київської губернії та директора видавничого відділу міністерства народної освіти УНР С.Постернака [11]. Вона і понині залишається, на наш погляд, найбільш значною працею з даної проблеми. С.Постернак здійснив спробу показати картину щойно пережитих, близьких і свіжих у пам'яті подій, пов'язаних із становленням рідної освіти під час революції 1917-1920 рр. Він зробив висновок: «... питання про рідну школу й освіту не встигло вилитися за Директорії в якусь певну форму: на Україні була відновлена Радянська влада» [12].

В ті часи виходив і спеціальний педагогічний журнал «Вільна українська школа» [13]. До його редакції входили відомі громадські діячі та педагоги О.Дорошкевич, К.Лебединцев, О.Музиченко, В.Петруся, С.Русова та інш. В ньому опрацьовувалися принципи єдиної загальноосвітньої обов'язкової світської освіти, проблеми українізації, повідомлялися новини шкільної хроніки тощо.

Таким чином, до середини 30-х рр. спільними зусиллями видатних українських політичних діячів, талановитих вчених, публіцистів та педагогів було закладено міцні історіографічні підвалини вивчення досвіду української революції, частинною якої була розробка проблем становлення народної освіти. Але всі ці праці мають фрагментарний характер. Їх автори не приділяли уваги особливостям стану освіти в часи Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР. Відсутній аналіз освітньої справи на території, де панувала радянська влада.

Інші автори, які працювали паралельно і видали велетенську кількість праць про розвиток освіти на території радянської України, розглядали її як складову частину становлення радянської системи єдиної трудової школи. Українська школа у них не відокремлювалася від російської. Тому в статтях та монографіях радянських дослідників О.Фомина, Г.Іваншиної, І.Золотоверхого, Т.Осташко [14] та інших авторів інколи ігнорувалися факти про здобутки українського народу на шляху створення національної системи освіти впродовж 1917-1920 рр., тому і називали вони цей час «націоналістичним, буржуазним». Чому так відбувалося? Тому, що історія освіти цього періоду або замовчувалася, або висвітлювалася упереджено. Проаналізувати дії перших українських національно-демократичних урядів було важко через відсутність доступу до багатьох архівних документів, які зберігалися в спецфондах. Зокрема, про становлення української системи освіти майже не говориться в ґрунтовній багатотомній праці «Історія Української РСР» [15].

У монографії «Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні» [16] теж надто побіжно змалювала картина національно-демократичних перетворень у галузі освіти та зовсім мало наведено конкретно-історичного матеріалу для адекватного відображення реального стану освіти. На жаль, відсутність такого матеріалу не давала змоги проаналізувати багатьом науковцям сутність подій 1917-1920 рр. Праці ж, які наведені тут, здебільшого відтворювали події, зважаючи передусім на оцінку того чи іншого автора, а тому виявилися дуже ураженими суб'єктивізмом і неспроможними як зразки для створення наукової картини освітньої системи часів революційно-демократичних перетворень.

Помітний вклад в розробку проблеми стану і розвитку національної освіти цього пе-

ріоду внесли дослідники з української діаспори. Вони намагалися осмислити поразку українського національного визвольного руху і підбити деякі підсумки перетворень, які були характерними й для освіти. Серед цих авторів багато громадських діячів, які під час революційних подій знаходилися в Україні, а потім опинилися в еміграції. Вони в своїх спогадах, вже озираючись на минуле, переосмислюють події тих часів. В емігрантській літературі паралельно з критикою радянської історіографії активізується критика праць перших дослідників української революції. Однак більшість з них і далі йшли шляхом, що визначився ще на початку 20-х років. Свідчення тому – двотомник Н.Полонської-Василенко «Історія України» [17]. У другому томі події 1917-1920 рр. відокремлено у розділ «Українська самостійна держава». Узагальнюючими працями про події в Україні 1917-1920 рр., в яких приділялася увага і проблемі створення національної школи, її демократизації є твори політичних і культурних діячів В.Винниченка, П.Христюка, про які вже згадувалося, О.Доценка і П.Феденка [18]. Однак, поряд з фундаментальними працями, раз у раз з'являлися і мало-розумілі підходи до подій 1917-1920 рр. Так, у книзі О.Субтельного [19] надзвичайно суперечливими є тлумачення автора етапу української революції і подій, які розглядаються в статті. Навряд чи такий підхід є науковим, незважаючи на широку популяризацію праці О.Субтельного в незалежній Україні. Використання досвіду реформи «Проекту єдиної школи на Україні» розглядалися у своїх працях К.Левицьким, М.Шаповалом, О.Слободич [20]. З.Кузеля [21] займався вивченням культурного життя України в досліджуваний період. Автор акцентував увагу на діяльності української інтелігенції, створенні нею підвалин реформи освіти. Особливої уваги заслуговують праці відомого українського педагога, яка (за часів Гетьманату) очолювала департамент дошкільної та позашкільної освіти, влаштовувала курси українознавства, професора С. Русової [22].

З 50-х років за кордоном з'явилися монографічні дослідження, в яких переважає концептуальне осмислення національно-демократичної революції 1917-1920 рр. Це декілька узагальнюючих праць М.Семчишина та Б. Лончини [23] з проблем розвитку української культури, де розглядалися і проблеми освіти. Особливо варто відзначити монографію І.Крилова [24], в якій надається порівняльний аналіз освітньої концепції післяреволюційної України та Росії.

Одним з головних здобутків української зарубіжної історіографії є дослідження саме історичної освіти в Україні. Але для цих досліджень характерний деякий суб'єктивізм, пов'язаний з тим, що більшість авторів писали їх як спомини або розглядали Україну як поневолену частину радянської імперії.

Із загостренням кризи радянської політичної системи, наростанням внутрішньої нестабільності радянської федерації почав зростати інтерес фахівців УРСР до історії українського народу, особливо на таких переломних етапах, як доба революції 1917-1920 рр. У 1990 р. вийшла брошура історика Д.Яневського [25], в якій поставлено завдання розвінчати Центральну Раду як буржуазну націоналістичну організацію. Прикметою наступних років стала увага до цих подій не лише істориків, а й представників інших галузей суспільствознавства. Прикладом є книга О.Копиленка [26]. Юрист за фахом, автор висвітлив концепцію Центральної Ради стосовно всієї культури, навів законодавчі акти Генерального секретаріату з питань відродження української мови, створення шкільних комісій тощо. Д.Розовик [27] конкретизував демократичні заходи, які проводила Центральна Рада в галузі освіти, – створення Генерального секретарства з освітніх справ, відкриття українських шкіл, підготовки відповідних учительських кадрів та інш. Система національної освіти аналізувалася в контексті загальнодержавного відродження В.Кульчицьким [28].

З'явилася низка праць, присвячених діячам культури та міністрам освіти УНР, зо-

крема І.Стешенку, М.Василенку, П.Стеблицькому, В.Науменку, Г.Нарбуті, М.Хвилювому, І.Огієнку, А.Синявському [29]. Основна увага приділялася їх державно-творчій роботі в системі української освіти. В 1992 р. журнал «Рідна школа» надрукував цікаву статтю В.Майбороди і С.Майбороди [30], яка написана головним чином на основі архівного матеріалу і розкриває розвиток національної школи за Гетьманату. Змістовною є стаття С.Філоненка [31], в якій розглядалося питання про концепцію національної школи в Україні (1917-1920 рр.). Вагомим науковим поповненням стала монографія А.Вовк [32] про історію освіти в Україні. Останнім часом з'явилися ґрунтовні статті В.Онопрієнка та О.Колпокої [33] про створення та діяльність українських державних університетів. Професор В.Онопрієнко показав, що на початку ХХ століття головною вимогою суспільства став розвиток освіти і науки на національній основі. Він зазначав: «З перших днів революції 1917 року з'явилася можливість реалізації цих (авт.-українознавства в вищих школах) ідей в загальному процесі національного відродження» [34]. Долю науки в Україні В.Онопрієнко розглядав в іншій статті [35], де детальніше розкрита концепція створення Української Академії наук, яка була запропонована першим президентом УАН В.Вернадським. А доля наукової інтелігенції показана в статті Л.Кістерської [36]. Вона вперше в часи національного відродження помістила розроблену наркомом Г.Гринько з однодумцями «Схему народної освіти УСРР».

В 1998 р. вийшла стаття київських дослідників О.Зубалія і Д.Рященко [37] про розвиток освітнього руху в добу національно-державного відродження. В ній розглянуто питання національної школи, українізації, побудови «нової і за формою, й за духом школи» [38].

З'явилися і дисертаційні дослідження з проблемних аспектів теми, в яких показані діяльність української інтелігенції, розвиток комерційної освіти тощо [39].

Підводячи підсумок історіографії становлення народної освіти в період української національно-демократичної революції (1917-1920 рр.), можна зробити кілька висновків.

По-перше, уже на початку 20-х років зусиллями керівників національно-визвольного руху, громадських діячів, вчених вдалося виробити основні засади єдиної школи в Україні, які не втратили свого наукового значення і сьогодні.

Запропоновані першими істориками, педагогами розробки проекту національної школи стали значною базою для наступних поколінь. Ними аналізувалися проекти національної школи, які створювали перші українські уряди.

По-друге, протистояння радянської і емігрантської історіографії дещо загальмувало процес поглибленого вивчення історії української школи в часи національно-демократичної революції.

Радянська історіографія взагалі не вивчала цю проблему. Більш того, впродовж десятиліть знаходила дедалі нові аргументи для того, щоб довести, що ніякого розвитку національної школи в часи революції не було.

Діаспорна література, відповідно, дедалі більше доводила, що українська загальноосвітня школа мала не лише відмінні риси від загальноросійської, а й стала дійсно національною.

Отже, до початку 90-х років в історіографії майже так і не було вироблено скільки-небудь узгоджених оцінок, підходів в цьому питанні.

По-третє, розвиток української історіографії за останній час свідчить про наявність зрушень у дослідженні проблеми народної освіти в часи революції. Однак відсутні дослідження, в яких би давалася цілісна картина розвитку національної школи в Україні.

По-четверте, дослідження цієї теми пов'язане з розкриттям конкретних шляхів та

форм розвитку української системи освіти за часів Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР. І тому головним завданням, на наш погляд, залишається:

– оптимальне визначення ролі всіх урядів у питанні становлення народної освіти в Україні (1917-1920 рр.);

– вивчення мережі навчальних закладів та залучення дітей до навчання; забезпечення нових освітніх установ учбово-методичною літературою та учительськими кадрами.

Цими питаннями українські уряди займалися фактично з перших днів свого існування, бо розглядали цю проблему як проблему духовного відродження нації, необхідного для консолідації українського народу як народу державного. Вивчення матеріально-технічної бази освітніх закладів і підготовки учительських кадрів для створення єдиної школи є одним з каналів, через який український народ відчуває зв'язок зі своєю історією, може взяти все краще із своїх освітньо-культурних традицій. Дослідження цього напрямку дасть змогу реалізувати освітній потенціал досвіду перетворень в сучасних умовах.

РЕЗЮМЕ

Анализируя научную литературу по названной теме, автор комплексно рассматривает состояние изучения становления народного образования в Украине на разных этапах национально-демократической революции (1917-1920 гг.), высказывает свои суждения относительно данной проблематики.

SUMMARY

Analyzing scientific literature on the above - mentioned topic the author examines in complex the state of studying of coming into being of the public education in Ukraine at different stages of national-democratic revolution (1917-1920), expresses her opinions in different aspects of given problems.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Грушевський М. Про українську мову і українську школу. – К. – 1991. Його ж. Споми́ни // Київ. – 1989 – №8 – 11; Холодний П. Єдина школа // Вільна українська школа. – 1917. – №2; Черкасенко С. Кілька слів про українізацію народної школи // Там же – 1917 – №2; Чепіга Я. Вільна школа, її ідеї й здійснення їх в практиці. – К. – 1918.
2. Винниченко В. Відродження нації. – У 3-х ч. Репри́тне відтворення видання 1920 року. – К. – 1990; Револю́ція на Украї́не. – М. – Л. – 1930; Дорошенко Д. Мої спо́мини про не́давнє мину́ле (1914-1918). – Ч.1,2. – Львів. – 1923; – Ч.3,4 – Львів. – 1924; Христюк П. Українська револю́ція. Розві́дки і ма́теріали у 4-х частинах. – Пра́га. – 1921, 1922.
3. Шаповал М. Велика револю́ція і українська ви́звольна програ́ма. – Пра́га. – 1928; Його ж. Соціоло́гія українського відродже́ння. – К. – 1994.
4. Там же. – с. 40.
5. Жученко М. Українське жит́тя на сві́танку во́лі // Лі́тературно-науко́вий ві́сник. – 1917. –Т. 67; Виселе́нець Г. У шко́лі на́ша будучи́на. – Ві́нниця. – 1919.
6. Петлю́ра С. Росі́йські ку́льтурно – про́сві́тні інсти́туції на Украї́ні (1917) // Само́стійна Украї́на. – 1994. 4-8 травня; Його ж. Ста́тті. – К. – 1993; Шепоті́єв В. Всеукра́їнський деле́гатський съ́езд ро́дительских орга́низаций сре́дней шко́лы 5-8 ию́ня в Ки́еве // Вільна українська школа. – 1918. – 1919. – №1.

7. Сушицький Ф. Про вищі українські школи на Вкраїні // Вільна українська школа. – 1917. – №2. Грушевський О. Стежки і шляхи української науки // Літературно-науковий вісник. – 1918. – Т. 70.
8. Дорошкевич О. З життя вчительських спілок. Учитель і школа // Вільна українська школа – 1919–20. №1 – 3; Його ж. Кілька слів про вчительські з'їзди // Там же. – 1917. – №1; Його ж. Огляд життя середніх шкіл // Там же. – 1917. – №2. Його ж. Учитель і школа // Там же. – 1918/19. – №10. Єфремов С. З хвиль кипучих // Літературно-науковий вісник. – 1919. – Т. 75.
9. Сірополко С. Завдання нової школи. – Нова-Ушиця на Поділля. – 1919; Його ж. Дальтон-план в шкільному вихованню та навчанню. – Львів. – 1928; Його ж. Історія освіти на Україні. – Львів. – 1937.
10. Сірополко С. Завдання нової школи. – Нова-Ушиця на Поділля. – 1919. – С. 5.
11. Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917-1919 рр. – К. – 1920.
12. Там же. – с. 38.
13. Вільна українська школа. – 1917, 1918/1919, 1920.
14. Фомин А. Культурное строительство в первые годы советской власти (1917-1920 гг.) – Харьков. – 1987; Іваншина Г. Перші кроки створення вищої педагогічної школи в Українській РСР // Вища і середня педагогічна освіта. – К. – 1976; Золотоверхій І. Становлення української радянської культури (1917-1920 рр.) – К. – 1961; Осташко Т. Организация культурно-просветительной работы в первые годы Советской власти // Украина в 1917-1921. Некоторые проблемы истории – К.–1991.
15. Історія Української РСР. У 8-ми томах, 10 кн. – Т. 5. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917-1920). – К. – 1977.
16. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні. Нариси (Х-початок ХХ ст.) – К. – 1991.
17. Полонська-Василенко Н. Історія України. – К. – 1991.
18. Доценко О. Літопис Української революції. Матеріали й документи до історії Української революції. – К. – Львів. – 1923; Феденко П. Український громадський рух у ХХ ст. Курс лекцій. – Подєбради. – 1934.
19. Субтельний О. Україна і історія. – К. – 1991.
20. Левицький К. Великий зрив (До історії української держави від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів). – Львів. – 1931; Шаповал М., Слободич О. Великий зрив. Нарис історії української революції. 1917-1920 рр. – Яворів. – 1932.
21. Кузеля З. Рік 1918 на Україні. – Зельцвельд. – 1918.
22. Русова С. Мої спомини. – Львів. – 1939. Її ж. Єдина діяльна (трудова) школа. – Львів. – 1923; Її ж. Моральні завдання сучасної школи. – Львів. – 1938.
23. Семчишин М. Тисяча років української культури. Історіографічний огляд культурного процесу. – К. – 1993; Лончина Б. Українська культура. Короткий огляд. – Нью-Йорк. – 1983.
24. Крилов І. Система освіти в Україні (1917-1930). – Мюнхен. – 1956.
25. Яневський Д. Українська Центральна Рада: перші кроки до національної державності (березень – листопад 1917 р.). – К. – 1990.
26. Копиленко О. «Сто днів» Центральної Ради. – К. – 1992.
27. Розовик Д. Центральна Рада й українська культура // Український історичний журнал. – 1993. – №2.
28. Кульчицький В. Як вирішувалося «українське питання». Чи була радянська Україна

- в 1917-1922 роках незалежною? // Політика і час. – 1994. – №9,10,11.
29. Білоцерковський В., Головченко В. Іван Стешенко – подвижник на ниві українського національного відродження // УІЖ. – 1997. – №6; Кресін О. Національна концепція Миколи Хвильового // Там же.
30. Майборода В., Майборода С. Національні школи України: історія, розвиток, уроки // Рідна школа. – 1992. – №11-12.
31. Філоненко С. Освітня політика українських урядів у 1917-1920 роках // Педагогіка і психологія. – 1994. – №2.
32. Вовк Л. Історія освіти дорослих в Україні. Нариси. – К. – 1994.
33. Онопрієнко В. Українські університети у 1917-1919 рр. // Вісник Академії Наук України. – 1992. – №2; Колпакова О. Український державний університет у Києві (1917 – 1920) // УІЖ. – 1993. – №4-6.
34. Онопрієнко В. Там же. – С.77.
35. Онопрієнко В. Доля науки в Україні (кінець ХІХ ст. – 30-ті роки ХХ ст.) // УІЖ. – 1993. – №4-6.
36. Кістерська Л. Наукова інтелігенція України // Вісник Академії Наук України. – 1991. – №10.
37. Зубалій О., Рященко Д. Освітній рух в Україні у добу національно-державного відродження (1917 - 1920 рр.) // УІЖ. – 1998. – №3.
38. Там же. – С. 13.
39. Балицька О. В. Громадсько-політична діяльність української інтелігенції (березень 1917 – квітень 1918 р.) – К. – 1993; Чирва Ю. Розвиток народної освіти України (1917 – 1932 рр.) – К. – 1994; Ротар Н. Діяльність українських національно-демократичних урядів у галузі освіти (1917 – 1920 рр.) – Чернівці. – 1994.

Надійшла до редакції 01.06.1999 р.

ББК ЧЗЗ
(4 УКР) 612

СИСТЕМА ПІДГОТОВКИ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ КАДРІВ ДЛЯ ВУЗІВ УКРАЇНИ У 20-І РОКИ

В.В.Литинський

Нова система освіти у 20-і роки передбачала значне розширення кадрового складу освітян, створення нової системи підготовки педагогічних і науково-педагогічних працівників. Вивчення процесів забезпечення вищої школи науково-педагогічними кадрами у 20-і роки має велику актуальність сьогодні, оскільки процес реформування системи освіти у суверенній Україні здійснюється спираючись на історичний досвід і національні традиції освіти.

Не зважаючи на те, що проблема кадрового складу навчальних закладів у 20-і роки має велику історіографію, питання підготовки науково-педагогічних кадрів для вузів України залишається ще невивченим.

Підготовка науково-педагогічних кадрів у 20-і роки здійснювалась переважно в аспірантурі, яка відкривалась при науково-дослідних кафедрах і інститутах. Загальне керівництво аспірантурою здійснювалось Науковим комітетом Наркомосу (ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1076, арк.70), який влітку 1922 р. розробив правила вступу до аспірантури. Кандидатів у аспіранти відбирали науково-дослідні кафедри, радянські

установи і робітничі організації. Документи на усіх кандидатів з висновками кафедр надсилались на затвердження у Науковий комітет. Термін підготовки аспірантів складав 2 роки, а у окремих випадках міг бути збільшений (ЦДАГО України ф.1, оп.2, спр.233, арк.14). Зараховані до аспірантури повинні були отримати на кафедрі тему наукової праці, список літератури для її вивчення, перелік наукових відряджень. Після закінчення навчання аспіранти захищали свою наукову роботу і надсилались у закордонне відрядження на 1-2 роки (ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1513, арк.11).

У серпні 1922 р. колегія Головнопрофосу затвердила номенклатуру науково-дослідних кафедр, а в листопаді прийняла рішення про перереєстрацію аспірантів і наукових співробітників науково-дослідних кафедр (ЦДАВО України, ф.116, оп.2, спр.1301, арк.8). За для цього створювалась Центральна перереєстраційна комісія у Харкові і місцеві у Києві, Одесі і Катеринославі. У грудні 1922 р. на нараді завідувачів губернськими відділами професійної освіти України розглядалось питання про підготовку наукових працівників і викладачів вузів, де було зроблено аналіз роботи і складені плани навчання аспірантів (ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1077, арк.91).

У 20-і роки багато аспірантів покидали навчання. Так, з 1923 до 1926 рр. на кафедрі економіки Харківського сільськогосподарського інституту було зараховано 12 аспірантів, але 5 з них потім покинули навчання (Наша кафедра економіки // Шлях праці. – 1927. – 10 жовтня). Значний відсів аспірантів спостерігався і в інших вузах, що було пов'язано з їх скрутним матеріальним станом, а також з невдалим підбором кандидатур до аспірантури. Якщо у 1922 р. за рішенням Наркомосу всі аспіранти були переведені на так званий «академічний пайок», то потім (з 11 липня 1923 р.) тільки 40% з них отримували стипендію (ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1467, арк.75). Тому переважна більшість аспірантів вимушена була працювати. Так, у 1927 р. з 33 аспірантів Харківського технологічного інституту 82% працювали і тільки 18% отримували стипендію у розмірі 60 и 100 крб (К вопросу об аспирантах // Красный технолог. – 1927. – 8 июня). Слід зазначити, що стипендія сплачувалась з великими затримками. У 1926/27 навчальному році на матеріальне забезпечення аспірантів було виділено 614 320 крб, а у наступному році ця сума навіть скоротилась (ЦДАВО України, ф.166, оп.7, спр.815, арк.29).

Однією з причин відсіву аспірантів була слабка робота з підбору кандидатур до аспірантури. Партійні комітети та Центральне бюро комуністичного студентства (ЦБКС) намагались заповнити аспірантуру студентами-комуністами, які мали слабку наукову підготовку. У жовтні-листопаді 1922 р. ЦБКС декілька разів розглядало питання про підготовку наукових працівників-комуністів та надсило листи до ЦК КП(б)У і Наркомосу (ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1076, арк.46, 78, 94). Тому у 1926 р. спеціальна комісія ЦК КП(б)У вивчила причини такого становища справ. Насамперед у документі, який підготувала комісія, зазначалось, що «з комуністів, закінчивших вуз, дуже важко когось виділити і залишити для наукової роботи...» (ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.2703, арк.30). Становище ще більш ускладнилось після прийняття постанови ЦК ВКП(б) від 24 серпня 1929 р. «Про наукові кадри ВКП(б)». У цьому документі встановлювався фіксований вісоток набору комуністів до аспірантури. У 1929 р. він складав 40%, а у наступні роки — 60% (Про наукові кадри ВКП(б) // Наука і освіта. – 1929. – 24 серпня). У зв'язку з цим у 1929 р. питанням висування кандидатур до аспірантури приділялось особливе значення, про що свідчить велика кількість публікацій у вузівських багатотиражках (// Студент жовтня. – 1929. – 19 січня, 17 жовтня; // Реконструктор. – 1929. – 3 июня; // Красный технолог. – 1929. – 7 ноября). Намагання партійних комітетів заповнити аспірантуру комуністами, не зважаючи

на слабкий рівень їх наукової підготовки, у значній мірі сприяло збільшенню вітсотка відсіву аспірантів, а також негативно впливало на якість підготовки майбутніх викладачів.

Протягом досліджуваного періоду чисельність науково-дослідних кафедр, інститутів зростала. У 1921/22 навчальному році їх вже нараховувалось 88 і 10 науково-дослідних інститутів, де навчався 121 аспірант, 1925/26 – 509, 1926/27 – тільки у вузах чисельність аспірантів зросла до 747 (ЦДАВО України, ф.166, оп.7, спр.91, арк.134). Окрім того, 283 аспіранти навчалися у науково-дослідних інститутах, 31 – у академічній бібліотеці, обсерваторії, ботанічному саду, музеї-академії. Ще 970 аспірантів проходили підготовку у народних комісаріатах Землі, Здоров'я та Управлінні Науки. Отже, у 1926/27 навчальному році в усіх формах підготовки навчалось 2 031 аспірант (Приходько А. Культурне будівництво на Україні (за 1925/26 та 1926/27 роки). Статистичний збірник. – Харків: Пролетарій, 1927. – С.65). Тому ствердження М.О.Бистрова про те, що у цей час налічувалось 866 аспірантів є помилковим. Така чисельність аспірантів була у 1927 р. тільки на науково-дослідних кафедрах інститутів (Бистров М.О. Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму 1917-1937 рр. – Харків: Вища школа, 1974. – с.84). У 1929 р. до аспірантури було зараховано 506 чоловік, а їх загальна кількість на науково-дослідних кафедрах інститутів зросла до 1 087 (ЦДАВО України, ф.166, оп.7, спр.91, арк.134).

У соціальному складі аспірантів протягом 20-х років домінували службовці (50-55%), а у національному складі – українці (55,6% – за даними на 15 травня 1929 р.) (ЦДАВО України, ф.166, оп.8, спр.90, арк.24). Тому ствердження багатьох авторів про усунення інтелігенції з вузів у 20-і роки не відповідає дійсності. Не зважаючи на політичний тиск нової влади, представники інтелігенції активно йшли до вищої школи. Перевага українців у складі аспірантів була результатом втілення як української концепції освіти, так і політики українізації. Крім того, у складі аспірантів 13,2% складали жінки, що було, безумовно, позитивним явищем і наслідком політики емансипації.

Не зважаючи на значне збільшення кількості аспірантів, ми не спостерігаємо тенденції збільшення їх випуску. Якщо у 1926 р. науково-дослідні кафедри вузів випустили 250 аспірантів, то у наступному році – тільки 65, у 1926 – 194, а у 1929 – 174 (ЦДАВО України, ф.166, оп.7, спр.91, арк.34). Слабка робота з кадрами в аспірантурі призвела до того, що у 1926 р. у індустріально-технічних і медичних вузах не вистачало по 250 викладачів, художніх – 300, сільськогосподарських – 600, соціально-економічних – 750 (Аспірантура сьогодняшнього дня // Студент революції. – 1927. – №5. – С.44). У 1928 р. газета «Червоний технолог» сповіщала про те, що у Харківському технологічному інституті деякі навчальні курси, передбачені навчальним планом, взагалі не викладаються, тому що немає викладачів (Беспризорные лекции // Красный технолог. – 1928. – 29 мая).

У зв'язку з тим, що аспірантура не виконувала у повному обсязі покладені на неї функції, Наркомос шукав також і інші форми підготовки викладачів для інститутів і технікумів. На початку 20-х років комплектування викладацького складу здійснювалось переважно шляхом залучення на кафедри талановитих студентів без їх попередньої наукової підготовки. Так, у плані роботи Агітпропу ЦККП(б)У на четвертий квартал 1923 р. передбачалось «комплектування кадрів молодших викладачів вузів зі складу успішно закінчивших навчання студентів» (ЦДАВО України, ф.1, оп.20, спр.1771, арк.67).

Поряд з цим здійснювалось навчання найбільш талановитих студентів старших курсів у наукових гуртках і наукових семінарах вищого типу. Згідно постанови Оргбюро ЦККП(б)У Головпрофос повинен був наприкінці 1922 р. розробити положення про підготовку викладачів та положення про організацію наукових курсів і наукових семінарів вищого типу. Це положення Наркомос розробив і надіслав 23

грудня 1922 р. у Агітпроп ЦК КП(б)У (ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1467, арк.210; спр. 1077, арк.110). На основі цього положення у 1922/23 навчальному році було створено науковий гурток у Катеринославському медичному інституті. Гурток мав свій устав, правління, вчене бюро, бібліотеку і лабораторію, щорічно проводив 13 наукових засідань. 200 студентів були членами гуртка (Кружок внутренней медицины // Студент жовтня. – 1929. – 10 лютого). У 1925 р. журнал «Студент революції» узагальнив діяльність студентських наукових гуртків, підкреслив їх чисельний зріст і визначив головну мету: «Засвоєння методу самостійних наукових досліджень» (О научных студенческих кружках // Студент революции. – 1925. – №5. – с.45). Наприкінці 20-х років наукові гуртки діяли в усіх інститутах і об'єднували тисячі студентів, Наприклад, у Катеринославському гірничому інституті у 1929 р. налічувалось 6 наукових гуртків (623 студенти), а у інституті народного господарства – 8 (340 студентів) (НТК – слабое звено в работе вузов // Студент жовтня. – 1929. – 19 січня).

Студентські наукові гуртки були першим етапом у підготовці майбутніх викладачів вузів. На другому етапі кращі сили гуртків продовжували навчання у наукових семінарах вищого типу. У положенні Головнопрофосу від 20 грудня 1922 р. «Про семінари вищого типу при вузах» вказувалось, що вони створюються на базі науково-дослідних кафедр під керівництвом професора. До їх складу входили викладачі і студенти. Діяльність наукових семінарів фінансувалась за кошти вузу. Вони мали свої кабінети, лабораторії, бібліотеки, видавали збірки наукових праць (ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1076, арк.142-144). Головною метою наукових семінарів була підготовка майбутніх асистентів і аспірантів кафедр. У середині 20-х років у Харківському сільськогосподарському інституті була розроблена комплексна програма підготовки наукових кадрів, починаючи з другого курсу. На першому етапі – науковий гурток, на другому – семінар вищого типу (Турбуємось про наукову зміну // Шлях праці. – 1929. – 26 вересня). За допомогою цієї програми вуз забезпечив себе кадрами викладачів. За тією ж схемою здійснювалась підготовка кадрів у Катеринославському інституті народної освіти, де «кращі студенти наукового гуртка після роботи у семінарах вищого типу поповнювали склад асистентів та аспірантів кафедр (Про підготовку наукової сили // Студент жовтня. – 1929. – 27 травня).

Таким чином, система підготовки науково-педагогічних кадрів для вузів України у 20-і роки забезпечувала потреби інститутів і технікумів не у повному обсязі. Це було пов'язано як з об'єктивними (значне збільшення мережі вищих навчальних закладів), так і з суб'єктивними (поганий підбір кандидатур до аспірантури) факторами.

РЕЗЮМЕ

В статье изучена система подготовки научно-педагогических кадров для вузов Украины в 20-е годы. Показаны процессы и причины, которые влияли на становление и развитие этой системы. Дается критический анализ сложившихся в прежней историографии стереотипов. Рассмотрены количественные и качественные характеристики состава аспирантов.

SUMMARY

In the article the system of scientific-pedagogical personnel's preparation for higher schools in Ukraine in 20 years is investigated. The processes and reasons which influenced on the development of this system are shown. The critical analysis of the usual stereotypes is given. The quantitative and qualitative characteristics of structure of the post-graduate students are considered.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бистров М.О. Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму 1917 – 1937 рр. – Харків: Вища школа, 1974.
2. Центральний державний архів громадських організацій і політичних партій України, ф.1, оп.20, спр. 1467,1076, 233, 1513, 1077, 2703, 1771.
3. Центральний державний архів вищих органів влади і державного управління України, ф.166, оп.2, спр.1301; оп.7, спр.815, 91; оп.8, спр.90.
4. Приходько А. Культурне будівництво на Україні (за 1925/26 та 1926/27 роки): Статистичний збірник. – Харків: Пролетарій, 1927.
5. // Шлях праці; // Красный технолог; // Наука і освіта; // Студент жовтня; // Реконструктор; // Студент революції за 1921-1929 рр.

Надійшла до редакції 12.05.1999 р.

ББК ТЗ(4УКР-4ДОН) 615-232

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ДОНЕЧЧИНИ У 1921 р.: ВИРОБНИЧИЙ АСПЕКТ

А.Р.Никифорова

Ринкові перетворення, що відбуваються у нашій країні, у тій чи іншій мірі охопили всі галузі господарства, виявивши рівень їх конкурентноздатності й часто-густо спричинивши скорочення обсягів виробництва, вивільнення робочої сили, зростання соціальної напруженості. Особливо уразливим у цьому плані є становище агропромислового комплексу: внаслідок неефективної організації праці, відчуження селян від землі, некомпетентного керівництва та загальної безвідповідальності сільське господарство України тривалий час перебуває у незадовільному стані. Агонізуюча колгоспно-радгоспна система, тим не менш, продовжує міцно тримати селян у своїх цупких обіймах, користаючи з їхньої економічної пасивності. Є підстави для констатації майже незворотного руйнування сільського життя в цілому. Поряд із цим не варто забувати й про творчі потенції села, які за відповідних умов могли б забезпечити піднесення виробництва, добробуту, людської гідності селян. Хрестоматійним підтвердженням тому – досвід НЕПу (у тій його частині, що стосується динаміки господарського відродження села).

Глибину соціально-політичної кризи початку 20-х рр. в Україні, спричиненої втіленням у життя комуністичної доктрини, певною мірою віддзеркалював катастрофічний занепад виробництва. Мета даної статті – з'ясувати становище сільського господарства Донеччини (виробничий аспект) у рік модифікації політичного курсу партії, рік небувалої посухи та голоду – рік 1921.

Окремі аспекти поставленої проблеми вже були об'єктом уваги істориків: Р.Д.Лях досліджував аграрні перетворення в регіоні; В.В.Калініченко торкався становища аграрної сфери Донеччини в узагальнюючій праці, присвяченій сільському господарству України періоду 1921-1929 рр.; О.В.Гребеннікова – студіюючи фінансову діяльність місцевих органів влади[1].

Донбас, що традиційно вважається регіоном промисловим, із значними впливами робітничого класу, протягом 1921 р. був ареною запеклої «класової» боротьби між селянством, що не бажало утримувати своїм коштом «пролетарську диктатуру» та

владою. Від цього потерпало сільське господарство; воно давало засоби до існування переважній більшості мешканців губернії. Індивідуальні селянські господарства були основним виробником сільськогосподарської продукції. Землею селяни Донеччини забезпечувалися в цілому краще, ніж в інших губерніях України (через порівняно нижчу щільність населення), але їхні господарства мали так само дрібнотоварний характер з тенденцією до натуралізації. Колишні поміщицькі землі не були повною мірою освоєні. Державно-політичний диктат, реквізиції, заборона торгівлі, нестатість землекористування, економічні та демографічні наслідки тривалого військово-політичного конфлікту спричинили господарську руїну на селі, що супроводжувалася скороченням посівних площ і поголів'я худоби, примітивізацією агротехнічних прийомів, посиленням залежності від погодних умов. У матеріалах Агітпропу зазначалося, що «...війна розхитала сільське господарство. Селяни залишилися без коней, плугів, насіння; лани не здобрювалися і не оброблялися, вийшов недосів, що забрав зерно. Господарство потрапило у злигодні, занурилося у дідівські способи обробітку землі. Боротьба з хлібними шкідниками: сараною, гусінню, метеликами, ховрашками не проводилася»[2].

Провідною галуззю аграрної сфери регіону було рільництво. У 1920 р. яровий клин становив 2/3 клину 1916 р. Навесні 1921 р. було засіяно на 27% землі менше, ніж у 1920. Отже, скорочення ярового клину з 1916 до 1921 рр. склало 60%. Озимини у 1921 р. засіяно на 25% менше, ніж у 1920 р. [3]. Скорочення посівних площ супроводжувалося погіршенням структури засівів (зростала питома вага нетоварних культур) та зниженням продуктивності. Картину загального зубожіння селянських господарств певним чином відображав брак робочої худоби та реманенту: на 1 лютого 1921 р. орної землі по губернії налічувалося 3 691 223 дес., рогатої худоби – 354 656 голів. За розрахунками компетентних установ, такою кількістю худоби можна було б обробити за сезон 2 838 000 дес. ґрунту, з яких ярини – 1 418 000 дес. Обробітку решти (853 222 дес.) могли б посприяти 948 тракторів, з яких у наявності було 93, а працювало – 19 (восени 1921 р. – 43) [4]. Ремонтних майстерень налічувалося 818 (з 3995 працівниками), з них механічних – 23, столярних – 49, бляшаних – 22, кузень – 548. Прокатних пунктів – 123 з 2 565 шт. ручного реманенту. Слабкість прокатних пунктів, на думку їх організаторів, полягала у тому, що селяни не мали натуроплати.

Крім індивідуальних селянських господарств, у губернії існували колективні (комуни та артілі), земгоспи та радгоспи. Створювані на протипагу індивідуальним господарствам, вони перебували на державному фінансуванні й матеріальному постачанні; на 1921 р. їх частка у виробництві була незначною. Радгоспів у губернії налічувалося 51; їм належали землі площею у 28 470 дес., з якої оранки – 15 681 дес., сінокосів – 58 443, садів – 53 341, городів – 3 741 дес., іншої – 6 028 дес. Реманентом та робочою силою радгоспи були забезпечені: робітників – 1 чол. на 1 дес., волів та коней – 13 на 130 дес., снопов'язалок – 1 на 185 дес., жниварок – 1 на 188 дес. [5].

Під час весняної посівної 1921 р. яровими культурами по губернії було засіяно 1,68 млн. дес. Посприяла досягненню такого результату насіннева «допомога» продорганів бідності (з вилучених продресурсів) у 690 000 пуд [6]. Попри це, низька якість насіння, відстала система землеробства, черезсмузжя й далекоземелля не давали підстав сподіватися високих врожаїв; несприятливі ж погодні умови остаточно їх перекреслили: «внаслідок посухи й висушуючих вітрів у південних найродючіших повітах вигоріли хліб і трави, посохли городи й баштани, дерева не дали плодів, втратили листя, замість степів тягнулися чорні чи бурі рівнини, над якими стояв темний серпанок пилу; господарське життя в краї завмирало, багато хто кидав усе і

простував на північ у пошуках харчу; там не було гнітючої картини чорних полів, але вродило кепсько: збіжжя – дрібне та висохле, до того ж зібрали лише насіння чи з малим прибутком. Худоба лишилася без кормів і збувалася на базарі. Городини й баштани навіть за штучного зрошення піддалися впливам посухи, отже, затрати і праця пішли на марне. Бджоли лишилися без взятку й навіть погожої днини потребували підгодовування. За зиму їх багато загинуло» [7].

Врожайність по Донеччині становила (в середньому): протягом 1904-1913 рр. – 43,2 пуд. з десятини (по Україні – 55,2), у 1921 – 6,4 пуд. з дес. (на 85,2% менше, ніж у 1904-1916 рр.), у 1922 р. – 39 пуд. з десятини [8]. У зведеннях губЧК повідомлялося, що врожай 1921 р. у губернії «такий малий, що більшості повітів його вистачило б тільки на засів ланів та сплату продподатку. Лише в 4-х повітах від зібраного врожаю залишилося на споживання до 3-4-х пуд. зерна на душу. Продподаток по губернії становить 6 443 151 пуд., на споживання населенню залишається 732 633 пуд.» [9].

Під час осінньої посівної 1921 р. на Донеччині замість планованих 760 тис. десятин землі було засіяно 167 273 дес. Підготовка до весняного сіву проходила вкрай погано: насінневий фонд губернії, який складався з відрахувань 15% з продподатку, був надзвичайно малий; 1 800 000 пуд. передбачалося отримати з центру і засіяти ними 1 млн. дес. З живим реманентом було ще гірше: з 450 тис. голів робочої худоби 50% були приречені через голод на загибель, а решта зорати необхідну площу землі не могла. З початку року до 1.10.1921 р. на чуму захворіло худоби – 9 141 гол., з них 4 546 гол. здохло, забито – 44. На сибірку захворіло – 334, з них здохло – 273; на інші хвороби захворіло 1 038 гол, здохло – 57. З усієї кількості хворої худоби у 10 473 гол. 4 376 гол. здохло, забито – 727. Лише за жовтень 1921 р. захворіло на чуму – 1 430 голів худоби, здохло з них – 835, забито – 15, на сибірську виразку відповідно – 124 і 115 [10].

Стан сільськогосподарського виробництва Донецької губернії у 1921 р.
і потреби у продовольстві (у пудах;) [11]

Повіт	Потреби у продовольстві	На засів ланів	Усі потреби	Зібрано у 1921 р.		Бракує
				Валовий збір	На 1 дес.	
Бахмутський	3 386 385	873 230	4 255 613	1 209 592	4,64	3 056 021
Гришинський	2 235 090	1 357 898	3 593 358	799 703	4,65	2 793 356
Дебальцевськ.	3 401 866	1 295 722	4 697 588	1 796 809	6,86	2 900 779
Луганський	4 034 771	1 591 991	5 626 765	1 347 436	4,34	4 279 330
Маріупольськ.	2 711 592	1 307 771	4 018 363	527 515	2,53	3 492 848
Слов'янський	3 165 994	1 249 367	4 415 361	1 656 654	6,8	2 763 710
Старобельськ.	4 759 915	1 313 551	6 103 466	3 543 451	9,63	2 555 015
Таганрозький	4 519 892	2 701 386	7 291 277	1 629 257	4,68	5 592 020
Шахтинський	3 321 786	1 767 838	5 089 624	1 287 567	7,77	3 102 057
Юзівський	3 889 926	1 323 875	5 213 137	851 276	2,84	4 361 861
Усього	35 427 217	14 778 701	50 245 252	15 354 358	5,47	34 390 894

З наведеної таблиці видно, що зібраний врожай (за даними компетентних органів) задовольняв потреби селян губернії в цілому лише на 31,5%; у Старобельському повіті – на 58,2% (найкращий показник); у Маріупольському – на 13,1% (найгірший показник). Ці обрахунки свідчать, що навіть у хлібодайнішому з повітів склалася

загрозлива ситуація, тим більше, що губернською владою було визнано за доцільне недоїмку з продподатку «неврожайних» повітів надолужувати за рахунок «забезпечених». Валовий збір продовольства у більшості повітів не покривав навіть потреб селян у насіннєвому матеріалі, що вказувало на небезпеку продовольчих ускладнень та рецидивів недосіву. Максимальний недорід спостерігався у найбільш постраждалих від стихійного лиха південних повітах – Маріупольському та Юзівському, які за відсутності допомоги з боку влади були приречені на голод.

Сільське господарство Маріупольського повіту протягом 1921 р. зазнало повного занепаду. «Внаслідок посухи та неврожаю загинули тисячі працівників і біля 20 тис. гол. худоби, вщент знищено свинарство і на 3/4 – бджільництво. Землі в повіті – 429 484 дес., придатної для сільського господарства – 394 073 дес. У 1913 р. було засіяно 251 936 дес. (63,3%), у 1916 р. – 245 147 дес. (61,74%), у 1921 р. – 175 333 дес. (44,4%), у 1922 р. – 91 226 дес. (23,1%). Врожай зернових у 1921 р. в середньому становив до 20 фунтів на десятину, 9/10 городів погоріло. Через скорочення в повіті посівних площ зменшилася і кількість робочої худоби: у 1913 р. вона становила 52 981 гол., 1916 р. – 41 979 гол., 1921 р. – 31 884, у 1922 р. – 22 418 голів. Отже, порівняно з 1913 р. скорочення склало у 1921 р. 42,5 %. До весни 1922 року 60 % коней, 30 % волів були втрачені. Серед причин катастрофічного стану сільського господарства у повіті офіційні джерела називали, – звичайно, лишаючи поза увагою продовольчу політику партії більшовиків, – посуху, бандитизм, проходження військових частин [12].

В Юзівському повіті навесні 1921 р. було засіяно 138 675 дес. (загальна площа засіву становила 236 523 дес.), 60 % посівів згоріло від посухи. Зі вцілілої площі зібрано (на десятину в середньому) озимини: пшениці – 6 пуд. 38 фунтів, жита – 5 пуд 34 фунти; ярини: пшениці – 9 пуд. 39 фунтів, ячменю – 5 пуд. 49 фунтів, вівса – 5 пуд. 20 фунтів [13]. У користуванні селян повіту наприкінці року перебувало: коней – 18 842, 4667 волів, плугів – 10 396, букарів – 8 374, культиваторів – 53, сівалок – 4 364, снопов'язалок – 128, 162 сінокосилки, віялок – 6 586, возів – 2 357, фур – 7 565, ходів – 1 142. За такої кількості худоби на одну упряжну силу припадало 9 дес. засіву [14].

Слід зауважити, що сама по собі наявність статистичних матеріалів, віддзеркалюючих становище аграрної сфери регіону, ще не свідчить про налагодженість служби обліку. Розбіжності у показниках, зумовлені недосконалістю методики обрахунків та некомпетентністю обліковців, відомчий сепаратизм, неузгодженість статзвітності у ланцюгу волость-повіт-губернія-центр, робили розрахунки досить умовними. І все ж таки кричуща невідповідність між ступенем поінформованості про реальний стан речей та заходами влади щодо села дає підстави для далекосяжних висновків щодо характеру політичного режиму, який здійснення найсуворішого і повсюдного обліку й контролю за виробництвом та розподілом продуктів вважав своїм найважливішим завданням в економічній сфері.

Весняне обслідування стану сільського господарства Донецької губернії 1922 р. виявило скорочення посівної площі відносно 1921 р. в середньому на 26 % (головним чином за рахунок зменшення частки ранніх ярових). Кількість худоби скоротилася: з весни до осені 1921 р. – на 34%, з осені 1921 – до весни 1922 р. – на 39,2%, кількість птиці – на 70%. Кури становили 90% усієї наявної свійської птиці. Число господарств без будь-якої худоби по губернії за рік збільшилося на 75% [15]. Голодом були зметені і розвіяні цілі селища, знищено цінну худобу, лани збур'янили, цінні сорти, що їх культивували, замінені низькосортними. Неврожай та посуха дали нову орієнтацію посівним кампаніям: застосуванню нових культур (через брак насіння пшениці та ячменю), чередуванню посівів, щоб запобігти впливам посухи, садінню пропашних

культур (кукурудзи, соняшника, проса), що забезпечували при найменших витратах посівматеріалів найбільший засів площі (засів 1 дес. потребував: кукурудзи – 2 пуд., пшениці – 8, ячменю – 7, соняшника – 1,5 пуд.).

Як свідчить аналіз виробничих показників, сільське господарство Донецької губернії в 1921 р. перебувало у катастрофічному стані. Конфіскаційна політика влади щодо села, невизначеність землекористування, брак матеріально-технічних засобів, скорочення кількості працівників вели до зубожіння селянських господарств, яке проявлялося у падінні врожаїв, отже, й у зменшенні валових зборів; скороченні поголів'я худоби. Поглибленню негативних тенденцій в аграрній сфері регіону посприяла посуха, що поставила під загрозу фізичне існування кількох тисяч селян.

РЕЗЮМЕ

Сельское хозяйство Донетчины в 1921 году находилось в состоянии глубокого кризиса, который проявлялся в сокращении посевных площадей, уменьшении количества рабочего скота и инвентаря у крестьян, ухудшении агротехники, спаде основных экономических показателей. Засуха и неурожай усугубили негативные тенденции в сельском хозяйстве региона, стали катализатором продовольственных затруднений и голода.

SUMMARY

In 1921 there was an agrarian crisis in Donetsk region. Reduction of sowing campaign, decrease of cattle and agricultural implements of peasants were its display. Drought and crop failure aggravated negative tendencies in agriculture of the region, and became a catalysis of the crisis and starvation there.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Лях Р.Д. Аграрні перетворення на Донеччині (1917-1923). – Донецьк, 1974; Гребенникова Е.В. Продналоговая политика местных Советов и голод в Донбассе// Новые страницы в истории Донбасса: Ст. Кн.4. – Донецьк, 1995. – С.96-108; Калініченко В.В. Сільське господарство України в доколгоспний період (1921-1929). – Х., 1991
2. Диктатура труда. – 1921. – 7 августа.
3. Там само.–1922. – 1 января.
4. Державний архів Донецької області. – Ф.1, оп.1, спр.1107, арк.144.
5. Там само. – Арк. 31
6. Гребенникова Е.В. Указ. праця.-С.99.
7. Державний архів Донецької області. – Ф.1, оп.1, спр.1101, арк.3
8. Диктатура труда. – 1922.– 18 октября.
9. Державний архів Донецької області.-Ф.1,оп.1,спр.1107, арк.143
10. Там само. – Арк. 31.
11. Там само. – Арк.142.
12. Там само. – Арк. 33, 386.
13. Диктатура труда. – 1921. – 23 сентября.
14. Там само. – 29 марта.
15. Год борьбы с голодом (1921-1922). – Харьков, 1922. – С.42-43, 146.

Надійшла до редакції 14.06.1999 р.

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЕКОНОМІЧНОГО ТА ПОЗАЕКОНОМІЧНОГО СТИМУЛЮВАННЯ ПРАЦІ РОБІТНИКІВ УКРАЇНИ В ПЕРІОД 1929-1934 рр.

Т.А. Ніколаюк

Роль економічних стимулів мотивації праці трудящих СРСР та України в період здійснення так званого «комуністичного штурму» (1929-1933 рр.) та в 1934 р. мало досліджена в історичній літературі. Це можна пояснити тим, що основним ідеологічним постулатом для радянських людей правляча комуністична партія проголосила «життя заради світлого майбутнього». Тому радянськими істориками в основному досліджувалася боротьба людей за досягнення цього майбутнього, а реальні умови життя знаходилися для них на другому плані. При намаганнях вивчити цю проблему дослідники обмежувалися пошуком доказів постійного зростання життєвого рівня трудящих СРСР, радянської України та кращих, ніж у капіталістичних країнах, умов їх праці та культурного обслуговування життя. Був створений міф про те, що протягом періоду модернізації СРСР та радянської України, коли проблема ресурсів для неї стояла дуже гостро, капіталістичний досвід інтенсифікації праці був нібито в Радянському Союзі рішуче відкинтий. Проте, як свідчать нові архівні дані, експлуатація «робітничою державою» трудящих з метою побудови «світлого комуністичного майбутнього» мало чим відрізнялася від капіталістичного гніту. Соціалістична експлуатація посилювалася вкрай слабким матеріальним стимулюванням праці, обмеженням споживання робітників та поганими умовами їхнього життя. Не торкаючись у даній публікації питання про заробітну плату, про її низький рівень, зупинимось на деяких інших економічних стимулах праці.

При розгляді питання про стан економічного стимулювання праці перш за все слід відзначити роль соціального страхування в мотивації праці робітників. Керівники радянської держави виправдовували низький рівень зарплати трудящих тим, що крім номінальної (індивідуальної) зарплати робітник одержував кошти із фондів соціального забезпечення – так звану «усуспільнену» соціалізовану зарплату. У грудні 1930 р. Л.Каганович примушував «меншовиків із ВЦРПС» при обрахунку реальної заробітної плати робітників СРСР враховувати суми фондів соцстраху, житлобудівництва та освіти [1]. Яким же був розмір грошової допомоги з цих фондів, що одержували трудящі від держави та яка кількість людей її одержувала?

Радянські вчені полюбили доводити переваги соціалістичної системи соціального страхування перед капіталістичною. Як головний аргумент на користь радянського соцстраху ними використовувалася відсутність грошових внесків робітників Радянського Союзу до кас соціальної допомоги, в той час як в інших країнах право на одержання допомоги залежало від розміру та терміну сплати трудящими страхових внесків. В Англії, наприклад, у цей період допомогу по інвалідності та старості мали лише ті робітники, що сплачували до каси внески протягом 104 тижнів [2]. На перший погляд, перевага радянської системи соціального забезпечення безперечна. Однак при уважному її вивченні виявляється, що тоталітарна держава замінила грошові внески робітників на більш тяжкі умови одержання соцдопомоги – на наявність у них виробничого стажу – як загального трудового, так і на даному підприємстві. Наприклад, у ці роки при оплаті тимчасової непрацездатності зберігався повний заробіток лише тим робітникам, що працювали на даному підприємстві більше двох років та мали трирічний робітничий

стаж. Навіть ударники під час хвороби одержували від держави 100% заробіток лише при наявності загального стажу не менш одного року [3]. При відсутності 3-х-річного виробничого стажу держава обмежувала оплату непрацездатності трудящих, оплачуючи час хвороби в розмірі 3/4 заробітку, і то лише при наявності 2-х-річного стажу на одному підприємстві. Для робітників, які не мали річного стажу праці, діяли ще більші обмеження по відношенню до розмірів допомоги по тимчасовій непрацездатності: 2/3 заробітку за весь час хвороби членам профспілки та 1/2 заробітку за перші 30 днів хвороби для нечленів профспілки [4]. До того ж, не дивлячись на заяву партії, що при соціалізмі всі трудящі соціально захищені, в Україні в 1932 році мало не 2% робітників були позбавлені соціального страхування (сезонні, тимчасові та хатні робітники) [5]. Також потрібен був стаж – 7 місяців праці на одному підприємстві – для одержання радянськими жінками 9-тижневої відпустки по вагітності зі збереженням повної зарплати [6]. Прикріплення українських робітниць до підприємств через необхідну тривалість стажу було анітрохи не кращим виплат, наприклад, англійськими робітницями страхових внесків протягом 10-12 місяців для одержання ними 50% допомоги протягом 4 тижнів після пологів [7]. ВКП(б) й не приховувала, що за допомогою стажу вона прикріпила трудящих до підприємств, фактично обмеживши їх право переходу з одного підприємства на інше. Розміри допомоги були мізерними: середній розмір денної допомоги по тимчасовій непрацездатності для осіб обох статей складав у 1930 році 2крб.96коп [8]. Середня місячна пенсія для інвалідів праці від профкаліцтв та профзахворювань на 1 жовтня 1930р. складала лише 28крб.31коп. [9] (біля 34,6% місячної зарплати) [10], а родині, що втратила годувальника, держава сплачувала 17крб.12коп. [11] (це становило 21% місячної зарплати) [12].

Радянські вчені, доводячи переваги соціалістичної системи господарства перед капіталістичною, свідомо не наводили даних про співвідношення суми соціальної допомоги до прожиткового мінімуму та цін. До речі, ці дані й не публікувались, вони були відсутні в офіційних статистичних довідниках тих років, а в архівних матеріалах обов'язково супроводжувалось грифом «не підлягає оголошенню». І справа тут у мізерності сплачуваних коштів. Так робітник, що прохворів 20 днів, одержував допомогу в розмірі 60 крб; прожитковий же мінімум для родини з 4-х чоловік з одним працюючим складав у 1930-у році на місяць 113 крб. (без обліку урахування базарних і комерційних цін)[13]. Отже, суми, що виділялись в 1930-у році на соціальне страхування трудящих, були нижче прожиткового мінімуму для тимчасово позбувшихся працездатності в 2 рази, для інвалідів праці – в 4, для родин, втративших годувальника, – в 7 разів. Якщо ж взяти до уваги те, що на початку 1933р. ціни на ринку в 12-15 разів перевищували нормовані [14] і що робітник частину продуктів через їх відсутність у держторгівлі купував на базарі, то розрив між розміром соціальної допомоги та прожитковим мінімумом ставав ще більшим. Але й ці жалюгідні кошти від держави робітники не завжди вчасно одержували. Дуже часто районні промстрахкаси затримували виплати по бюлетенях, приховували від застрахованих розпорядження, які безпосередньо їх стосувались[15]. Виплачуючи такі мізерні суми через соцкаси, держава фактично тримала за межею бідності досить велику кількість працівників, які стали інвалідами. На жаль, статистика не зберегла даних про кількість інвалідів праці в Україні у цей період. Однак про гостроту цієї проблеми свідчать союзні дані, за якими інвалідів праці лише серед робітників СРСР на 1 січня 1930 р. налічувалося 342436 [16], а в 1934-у році у великій, дрібній промисловості, на транспорті та будівництві їх вже було 813518 чол. [17].

Радянська страхова система мала ще один недолік – вона була диференційованою для різних категорій робітників: в легкій, харчовій та лісовій промисловості страхопо-

мога трудящим була ще меншою, ніж робітникам важкої промисловості. На першій Всесоюзній конференції робітників соціалістичної промисловості в лютому 1931 р. секретар ВЦРПС Г.Вейнберг відверто проголошував, що головною метою радянського соціального страхування було обслуговування в першу чергу потреб працівників важкої промисловості [18]. Особливо часто принцип диференціації застосовувався при забезпеченні робітників профілактичними заходами (курортами, санаторіями, будинками відпочинку). Розподіл путівок відповідно соціальному складу було запроваджено постановою ЦК ВКП(б) від 13 грудня 1929 р. Оздоровлювалися в першу чергу робітники «основних» галузей народного господарства: якщо для працівників вугільної промисловості за 1000 чол. виділялося 5 місць на курортах, 17-в місцевих санаторіях і 200 – в будинках відпочинку, то для робітників цукрової промисловості відповідно – 0,65; 3 та 30 [19].

Але навіть таку мізерну страхдопомогу держава весь час зменшувала. У березні 1930 р. Колегія НК РСІ УСРР прийняла постанову про скорочення бюджету соціального страхування України через обмеження розмірів та терміну видачі допомоги окремим категоріям застрахованих. Поряд з обмеженням допомоги по соцстрахуванню тих працівників, непрацездатність яких виникла внаслідок хуліганства та пияцтва, з чим можна погодитись, були підвищені вимоги до розміру трудового стажу для хатніх робітниць при одержанні допомоги через вагітність й обмежені розміри допомог для застрахованих одинаків, що направлялися на курортне лікування. Таким чином, за рахунок робітників держава заощадила фінанси і шляхом підвищення в порівнянні з існуючими нормами терміну трудового стажу в 1,5-2 рази для тих, хто мав право на одержання пенсії по інвалідності (крім осіб, зайнятих на шкідливих виробництвах), та для осіб, що жили на нетрудові прибутки. Але найжорстокішим заходом було виключення з соц-допомоги по загальному захворюванню 4, 5 та 6 групи інвалідності та по каліцтву – 5 і 6 групи [20]. Не бажаючи оплачувати інвалідність робітників, які позбулися свого здоров'я у тяжкій праці, тоталітарна влада примусила органи соцстраху раз на рік проводити перегляд кількості інвалідів для скорочення страхових списків. Як бачимо, встановлений для українських робітників мізерний розмір соцдопомоги та важкі умови її одержання не забезпечували нормальних умов життя працівника і його родини, через що звужували межі матеріального стимулювання виробничої діяльності.

Не можна визнати дієвість і такого фактора економічного стимулювання праці, як створена «безкоштовна для трудящих» радянська система охорони здоров'я. Виснажуючи працю робітників, держава виділяла небагато коштів для поліпшення їхнього медичного обслуговування. Так, у касовому плані, що не підлягав оприлюдненню, держбюджету УСРР на перший квартал 1932р. на охорону здоров'я й фізкультуру витрачалося 6000 тис. крб., в той час як на утримання адміністративного апарату було виділено 4550 тис.крб, тобто мало не стільки ж [21]. Дуже часто радянські керівники заощаджували фінанси, секвеструючи держбюджет за рахунок охорони здоров'я. Так 3 грудня 1930 р. РНК УСРР скоротила держбюджет республіки на 8 млн. крб., з яких 3млн. 70тис.крб. було забрано у НК охорони здоров'я [22].

Внаслідок недбалого відношення тоталітарної влади до здоров'я своїх робітників погіршувалася продуктивність їхньої праці. Лікувальні заклади знаходилися часто далеко від підприємств і люди вмирили через несвоєчасне подання допомоги. Міжвідомча Комісія уряду СРСР, що вивчала протягом червня 1929 р. санітарний стан 55 шахт 30 округів Донбасу, виявила, що на 41 шахті не було пунктів першої допомоги поблизу шахтного будинку, внаслідок чого 82% шахтарів повинні були звертатися за медичною допомогою далеко від місця проживання [23]. Повсюди не вистачало лікарів: в м. Луганську, наприклад, в 1929 р. на 1 лікаря припадало 505 застрахованих хворих [24], то-

му робітники для відвідування лікаря займали чергу з 4 годин ранку й вистоювали її по 5-7 годин [25]. Загалом, на 1934 р. Харківська область мала 26,3 % від потрібної кількості лікарів, Київська – 20, Донецька – 15,2, Одеська – 14,1, Дніпропетровська – 13,8, Вінницька – 6,9, Чернігівська – 3,7% [26] – тобто дуже мало. Часто адміністрації підприємств заощаджували кошти на будівництві санітарних об'єктів. Так у грудні 1932 р. на великому будівництві України – Луганбуді через відсутність медізопропункту, пральні й ізолятору почалась епідемія черевного та висипного тифу [27].

ВКП(б), намагаючись спонукати радянських людей на більш продуктивну працю, оголосила про надання їм права на безкоштовну відпустку з одержанням ефективного санаторно-курортного лікування. Однак потрапляли до санаторіїв лише деякі трудящі, в 1933 році, наприклад, тільки 1% працівників важкої, дрібної промисловості та транспорту УСРР були на лікуванні в санаторіях Українського курортного управління [28].

Не був стимулом до ефективної праці й занедбаний антисанітарний стан громадських їдалень та підприємств харчової промисловості. З 20 червня по 10 липня 1931 р. у Луганському, Краматорському, Чистяківському районах Донбасу через недоброякісну їжу в шахтарських їдальнях отруїлося 493 шахтарі [29]. У листопаді 1932 р. в Луганську отруїлися ковбасою 236 робітників паровозобудівного заводу [30]. У серпні 1933 р. знов сталися масові отруєння через антисанітарний стан на шахтах Луганського району [31], а в липні-серпні 1934 р. – отруєння робітників ХЕМУ, Одеського заводу «Жовтневої Революції», заводу ім.Рикова в Сталінському районі. Перевірка в лютому 1934 р. Санепідом НК РСІ 50 хлібо заводів та хлібних крамниць в усіх областях України виявила антисанітарію у виробництві хліба навіть на передових та добре устаткованих хлібо заводах. Наявність бруду на підлозі та столах, розбиті вікна, дирявий дах, дим, кіптява, таргани в тісті – все це було буденними фактами. Вищезгадана комісія з'ясувала, що санітарних норм не дотримувалися також при перевозці продуктів: у Харкові, на 4-у хлібо заводі хліб навантажувався без ящиків прямо на підлогу, по якій ходили вантажники в брудному взутті [33].

До цього слід додати й загальний антисанітарний стан міст України. Населення Донбасу споживало брудну воду, бо через вину держави було затримано будівництво каналізації та водогонів [34]. У 1931 р. каналізація була лише в 5-и містах УСРР [35]. У Запоріжжі зрив будівництва каналізаційного колектора привів у 1932 р. до спуску стічних вод у Дніпро біля лікувального містечка [36]. В Харкові норми питного водопостачання в 1933 р. були в 3 рази нижчими за санітарні – 52 літри на добу, за нормою 150 літрів, а третина населення міста (понад 200 тис.чол.) взагалі була позбавлена централізованого водопостачання [37]. У Дніпропетровську в 1933 р. було запроваджено торгівлю водою [38]. Кількість лазень у містах УСРР не задовольняла ніяким санітарним нормам – у Дніпропетровську, наприклад, в 1933 р. надто невелика перепускна спроможність існуючих 2-х лазень не давала змоги кожному мешканцю міста помитися в них навіть 1 раз у півроку [39].

Тому не дивно, що в цей період робітники України пережили декілька епідемій заразних хвороб. Причому рік у рік спостерігалось збільшення епідемічних захворювань трудящих, що досить наочно видно з прикладу Харкова – тодішньої столиці республіки [40].

Роки	Черевний тиф	Висипний тиф	Скарлатина	Дизентерія	Кір
1928	554	18	2190	622	2847
1932	3098	642	2239	1762	6562

Таким чином, поліпшення медичного обслуговування трудящих було більшістю декларацією партійних ідеологів, не відповідало реаліям життя, бо кількість хвороб, притаманних громадянській війні, – черевного та висипного тифу – у 1932 р. у порівнянні з 1928 р. зросла в 5,6 та в 36 разів відповідно. У листопаді 1933 р. по Україні прокотилася жахлива епідемія висипного тифу [41]. Про це не повідомила жодна центральна газета УСРР – тоталітарна держава всілякими засобами приховувала від громадськості дійсне становище речей. Дані про цю епідемію можна знайти тільки в закритих архівних документах. У 1934 р. Україну вразила масова епідемія малярії – у жовтні нею захворів 1 млн. 835457 чол. [42], що було в 10 разів більше, ніж у 1932 р. Хвороба охопила таку велику кількість людей, що через неї зупинялися цілі підприємства. У червні 1934 р., щоб запобігти зупинці заводу ім. Петровського в Дніпропетровську, генсек ЦК КП(б)У С.Косіор надіслав 30 кг хініну [43].

Отже, поряд з низькою зарплатою, високими цінами і постійним підвищенням їх держава у цей період заощаджувала кошти за рахунок обмеження розвитку системи соцстрахування та охорони здоров'я, що негативно впливало на матеріальний рівень життя робітників. Одночасно з цим все більше уваги в цей період державою приділялося позаекономічним стимулам морального заохочення, ідеологічної обробки свідомості трудящих та застосуванню каральних заходів.

Ця проблема ще недостатньо досліджена в історичній науці. Є окремі монографії, що широко висвітлили ідеологічну діяльність КПРС. Досить глибоко істориками вивчена тема морального заохочення трудящих за успіхи в роботі, яке використовувала комуністична партія протягом 1929-1934 рр. Існує також низка історичних досліджень про каральну політику, яку застосовувала комуністична тоталітарна система до трудящих СРСР та України при здійсненні політики «комуністичного штурму» і в наступні роки. Але всі ці дослідження розірвані між собою, не мають цілісності та не дають відповіді на запитання: як ідеологічні та каральні заходи, а також моральне стимулювання трудящих сприяли підвищенню продуктивності їх праці, чи змогли ці позаекономічні методи замінити матеріальне заохочення праці в період нарощування керівниками радянської держави темпів розвитку промисловості.

Серед засобів інтенсифікації виробничої діяльності трудящих партійні ідеологи вдало використовували один з головних психологічних феноменів людини – потребу в знаковому визнанні своїх властивостей, умінь та досягнень. Знакове відмічене визнання викликає помітний зріст саме тих сил, наслідком яких воно же і з'являється. Цей психологічний феномен використовувало багато правителів різних держав для стимулювання людей до потрібних для них дій. Правляча компартія спонукала трудящих радянської держави інтенсивніше працювати, підміняючи орденами та грамотами належну матеріальну винагороду за працю. Вже в березні 1921 р. V Всеукраїнський з'їзд Рад прийняв постанову про відзначення заслуг окремих працівників і колективів на «трудовому фронті» орденом Трудового Червоного Прапора УСРР (ним нагороджували до 24 квітня 1933 р.). А в 1928 р. керівництвом радянської країни був встановлений загально-союзний Орден Трудового Червоного Прапора, який вручався працівникам, що мали особливі заслуги перед суспільством. Постановою ЦВК СРСР від 6 квітня 1930 року була заснована найвища урядова нагорода – орден Леніна за видатні успіхи в «соціалістичному будівництві». Одними з перших в Україні, чия праця ВКП(б) морально простимулювала цією нагородою, були передові робітники – ударники Дніпрельстану, пізніше – ударники запорізького заводу «Комунар» за освоєння та випуск зернозбиральних комбайнів, а в травні 1932 року партійне керівництво республіки нагородило 41-го кращого робітника Харківського тракторного заводу [44]. Відзначення трудящих, що з ен-

тузізмом працювали і не вимагали матеріальної винагороди за свою працю, стало для тоталітарної держави одним з головних засобів стимулювання праці. Про це відверто повідомив у газеті «Комуніст» від 13 березня 1931 р. один з керівників КП(б)У В.Затонський: «Нам важливо, щоб сам робітник відчував, як у нього справа, і діставав громадську оцінку, тоді буде стимул продовжувати свої зусилля і братися до нових завдань. На голих і при тому загальнозаводських процентах ентузіазму довго не затримаєш» [45].

Виходячи з таких вказівок, партійні ідеологи постійно дбали про моральне заохочення окремих ентузіастів, виставлячи їх за взірць іншим трудівникам. Нагороджені орденами трудящі, підтверджуючи психологічний феномен, про який говорилося вище, продовжували героїчно працювати, не вимагаючи для себе матеріальних благ. Так, відзначений у жовтні 1933 р. орденом Леніна бригадир госпрозрахункової бригади Харківського паровозобудівного заводу (ХПЗ) К.Тугай через два місяці після нагородження був відзначений газетою «Комуніст» як кращий ударник ХПЗ, що сприяв виконанню заводом річної програми 1933 р. на 101% [46]. У липні 1933 р. ВКП(б) вирішила провести всесоюзний перепис усіх «знатних людей» країни [47], тобто морально нею заохочених. Партійним керівникам це було необхідно провести, щоб знати, на кого їм можна буде покластися у випадку виникнення гострої потреби примусити робітників ударне працювати. Переписавши в серпні-вересні 1933 р. всіх нагороджених, керівники ВКП(б) у наступні роки активно використовували їх для підвищення продуктивності праці інших, примушуючи виступати на зльотах, з'їздах та конференціях, щоб надихати своїм прикладом трудящих на героїчну низькооплачувану працю. Через нагородження за «особливі заслуги на фронті соціалістичного будівництва» до 1 листопада 1933 р. в Україні було перетворено в ідеологічних агентів партії 321 чоловік [48]. Крім вручення вищих урядових нагород, комуністична партія використовувала інші різноманітні форми морального стимулювання – урочисті вшанування героїв, занесення на «Червону дошку» та в «Червону книгу» окремих робітників і робітничих колективів, вручення Червоних прапорів підприємствам і організаціям, які досягли видатних результатів на «трудовому фронті» та інш. До 60-річчя від дня народження В.Леніна був заснований перший перехідний Червоний Прапор ВЦРПС для вручення колективам-переможцям у соціалістичному змаганні. В газетах на перших сторінках друкували списки підприємств, що виконували виробничу програму, так звані «Червоні списки». Водночас були засновані «Чорні дошки», куди заносилися відстаючі трудові колективи. Передовим цехам та бригадам надавалося право очолювати першотравневі колони демонстрацій, а ударникам виділяли місця на трибуні. Влада сподівалася, що таке моральне заохочення надихне трудові колективи країни на ударну працю. Але досить швидко компартія зрозуміла, що застосування одного лише морального стимулювання не вистачить для підвищення продуктивності праці. Це примусило керівництво радянської держави в 1931 р., для інтенсифікації виробничої діяльності трудящих посилити матеріальне стимулювання в деяких галузях промисловості, запровадити госпрозрахунок. Однак ідеологічна трісканина припинена не була. Наприкінці 1933 р. партійні ідеологи України провели кампанію по занесенню промислових підприємств на «Всесоюзну дошку пошани ім. XVII з'їзду ВКП(б)» і на обласні «Червоні дошки». Керівники обкомів партії, директори заводів, фабрик та шахт були зобов'язані надсилати в редакцію головного ідеологічного рупору правлячої партії – газети «Правда» рапорти про дострокове виконання своїми підприємствами завдань 1933 р. з проханням про занесення їх на Всесоюзну дошку пошани [49].

Для інтенсифікації праці партійне керівництво також організовувало різноманітні конкурси як на окремому заводі або шахті, так і між підприємствами всієї України, а по

Їх підсумках морально заохочувало передовиків. Наприклад, в 1933 р., з метою підвищення продуктивності праці у відстаючій металургійній галузі, керівниками УСРР був організований Всеукраїнський конкурс металургійних заводів. Внаслідок даного заходу КП(б)У добилася від металургів Сталінського заводу зниження коефіцієнта використання корисного обсягу доменної печі до самої низької норми – до 1,24 м³ при питомій витраті коксу в 1,17 на 1 тону передільного чавуну [50]. (хоча за кордоном і без організації таких змагань вже в 1931 р. був досягнутий коефіцієнт у розмірі 0,9) [51]. Згодом новий коефіцієнт був зроблений нормою для обов'язкового виконання усіма металургійними заводами України.

Як бачимо, залучення трудящих до участі в різноманітних конкурсах та моральне заохочення за успіхи в праці стали для тоталітарної держави постійним заходом для підвищення продуктивності її без значних матеріальних витрат на робочу силу. В цілому матеріальне стимулювання праці давало певні позитивні результати, що викликало, наприклад, задоволення грудневого (1930 р.) Пленуму ЦК КП(б)У [52].

Однак експлуатація ентузіазму не могла бути постійно ефективною. Тому, крім морального заохочення праці, правляча партія активно застосовувала у ці роки й інші позаекономічні заходи її стимулювання – ідеологічну обробку свідомості трудящих та каральний терор. У цілому ж тоталітарна держава в період 1929-1934 рр. експлуатувала радянських робітників без застосування дійового матеріального стимулювання їх праці, цілком підмінюючи його в умовах позаринкової економіки позаекономічними засобами.

РЕЗЮМЕ

Стаття посвящена проблемам экономического и внеэкономического стимулирования труда рабочих Украины в 1929-1934 гг.

Автор отмечает взаимосвязь морального стимулирования с повышением производительности труда, показывает, что в целом тоталитарное государство в период 1929-1934 рр. эксплуатировало советских рабочих без использования материального стимулирования их труда.

Автор впервые вводит в научный оборот богатые материалы архивов Киева, Донецка, Луганска, Харькова по данной тематике.

SUMMARY

This article is devoted to the problem of the economic and outer-economic stimulation of the workers' labor in Ukraine in 1929-1934. Author put emphases on the existing link between moral stimulation and the rate of production growth. It is indicated that in a whole in 1929-1934 totalitarian state have been exploited soviet workers without setting up any forms of their material stimulation.

Author introduces into scientific circulation on the observed problem numerous materials from the Kiev, Donetsk, Lugansk, and Kharkov archives.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Материалы отчета ВЦСПС IX съезда профсоюзов. – М., 1932. – С.60.
2. СССР и капиталистические страны: Статистический сборник. – М., 1939. – С.85.
3. Баевский Й. Фонды коллективного потребления. Об уровне жизни пролетариата СССР. – М., 1932. – С.46.; Сборник важнейших постановлений по труду. – М., 1938. – С.235.
4. За новий побут. – 1931. – 20 грудня (№1).

5. Баевский Й. Указ. соч. – С.43.
6. СССР и капиталистические страны. Указ. стат. сб. – С.83.
7. Там же. – С.85.
8. Народное хозяйство СССР. Статистический справочник. – М., 1932. – С.420-421.
9. Труд в СССР: констат. справочник. – М., 1932. – С.180.
10. Розраховано: Пролетаріат України від XI до XII з'їзду КП(б)У. – Х., 1934. – С.13.
11. Труд в СССР. Указ. спр. – С.180.
12. Розраховано: Пролетаріат України... Назв. праця. – С.13.
13. Розраховано: Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. №Р-2, оп.5, спр.1354, арк.33.
14. Плановое хозяйство. – 1935. – №8. – С.93.
15. За новий побут. – 1931. – 20 грудня (№1).
16. Труд в СССР. Указ. спр. – С.181.
17. Труд в СССР: Статистический справочник. – М., 1936. – С.357.
18. Первая Всесоюзная конференция работников социалистической промышленности: Стеногр. отч. Январь – февраль 1931г. – М., 1931. – С.112.
19. Баевский Й. Указ. соч. – С.82-84.
20. ЦДАВО України, ф. №Р-2, оп.5, спр.1354, арк.322.
21. Там же, ф.318, оп.1, спр.8, арк.20.
22. Там же, ф. №Р-2, оп.5, спр.1353, арк.559.
23. Центральний Державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.1, оп.20, спр.2960, арк.38.
24. Державний архів Луганської області (далі – Держ. архів Луг. обл.), ф.5, он.1, спр.185, арк.22; ф.34, оп.1, спр.861, арк.96.
25. Комуніст. – 1934. – 10 квітня (№71).
26. Комуніст. – 1934. – 8 жовтня (№233).
27. Держ. архів Луг. обл., ф.5, оп.І, спр.82, арк.224.
28. Розраховано: Праця в УСРР: Стат. довідник. – К. Д937. – С.17, с.279.
29. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.4227, арк.5.
30. Держ. архів Луг. обл., ф.5, оп.І, спр.82, арк.186.
31. Там же, спр.138, арк.55-56.
32. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6589, арк.61, 65, 66.
33. Там же, спр.6568, арк.107 ДІО-111.
34. ЦДАВО України, ф. №Р-2, оп.5, спр.1353, арк.389.
35. Комунальне господарство УСРР. – Х., 1931. – С.24.
36. ЦДАВО України, ф.318, оп.1, спр.8, арк.73.
37. Державний архів Харківської області, ф.69, оп.1, спр.100, арк.50.
38. ЦДАГО України ф.1, оп.20, спр.6263, арк.26.
39. Там же, арк.26.
40. Там же, арк.11.
41. Там же, оп.6, спр.286, арк.53.
42. Там же, оп.20, спр.6461, арк.185.
43. Там же, арк.85-86.
44. Гудзенко П.П. Кульчицький С.В. Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу. 1921-1937 (на матеріалах Української РСР). – К., 1980. – С.126.128 Д75.
45. ЦДАВО України, ф.798, оп.І, спр.1696, арк.43.
46. Комуніст. – 1933. – 24 грудня (№308).
47. Гудзенко П.П. Кульчицький С.В. Шаталіна Є.П. Назв. праця. – С.310.

48. Там же.
49. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6548, арк.6-20.
50. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики. 1933-1941. Сб. документов и материалов в 2-х ч.-К., 1977. – ЧЛ. – С.145.
51. ЦДАГО України, ф.1, оп.1. спр.371, арк.30.
52. Там же, спр.364, арк.12.

Надійшла до редакції 25.05.1999 р.

ББК: ТЗ(2)622

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ МОСКОВСЬКОЇ ПАТРІАРХІЇ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

І.М.Гридіна

Видавнича діяльність Московської Патріархії 1941-1945 рр. є одним з основних джерел у вивченні історії російської православної церкви в роки другої світової війни.

Церковний друк того часу містить різноманітний фактологічний матеріал про патріотичну діяльність, внутрішнє життя Російської Православної Церкви. Однак складні умови тоталітарної системи, в яких релігійне життя країни повністю знаходилося під контролем держави, зумовили кон'юктурний характер церковного друку.

Проте, аналіз тематичної спрямованості розглянутих публікацій у комплексі з вивченням інших видів джерел відображає реальну картину складних взаємовідносин церкви і влади, їх еволюцію в залежності від конкретної політичної ситуації.

Використання церковного друку як джерела з історії Російської Православної Церкви одержало поширення в післявоєнний період. Радянські історики, як це не парадоксально, використовували його в пропагандистських антирелігійних цілях. Патріотична діяльність віруючих та церкви, найбільш повно висвітлена на сторінках «Журналу Московської Патріархії», була підтвердженням тези про лояльність духовенства та еволюцію православ'я в умовах будівництва соціалізму [1]. Західні історики церкви, посиляючись на ті ж самі факти, звинувачували Російську Православну Церкву, і саме митрополита Сергія, в зрадництві інтересів істинно віруючих, в змові з радянською владою [2].

В теперішній час доступ до раніше закритих архівних документів надав можливість дослідникам комплексно вивчати джерела з історії Російської Православної Церкви в новітній період.

У приведеній статті розглядається один з найбільш змістовних та специфічних джерел з історії Російської Православної Церкви в роки другої світової війни – матеріали її видавничої діяльності: звертання та заклики до віруючих, журнальні публікації, книги, які вийшли у видавництві Московської Патріархії протягом 1941-1945 рр.

Історія поновлення церковного друку в роки війни після більш ніж шестирічної перерви відображає цілеспрямовану релігійну політику радянської влади в означений період.

Ще в 20-ті роки повністю припинилось видавництво церковних журналів та газет. Обновленческий «Вісник святого Синоду Російської Православної Церкви», який виходив з 1923 р., проіснував до 1931 р.; до 1935 р. під редагуванням митрополита Сергія виходив в

світ «Журнал Московської Патріархії». В умовах державної антирелігійної пропаганди це була поступка тактичного характеру. На сторінках журналу «обновленческа» церква повинна була заявити про свою лояльність до радянської держави. Паралельно з «Журналом Московської Патріархії» щотижнево, до червня 1941 р., виходила газета «Безбожник», офіційний друкований орган «Союзу воєвничих безбожників СРСР».

Патріотична позиція, яку зайняла Російська Православна Церква вже в перші дні війни, стихійне церковне будівництво в окупованих німцями областях, масове звернення народу до церкви і її зростаючий авторитет змусили Сталіна переглянути церковну політику радянської держави. Але слід зазначити, що в сучасній історіографії існує думка, що основною причиною корінної зміни релігійної політики Сталіна з'явилися далекоглядні плани використання церкви на міжнародній політичній арені [3]. Припинилась антирелігійна пропаганда, не було зроблено жодної спроби перешкодити митрополиту Сергію та іншим ієрархам Російської Православної Церкви з перших днів війни розповсюджувати патріотичні заклики до віруючих.

Поступкою церкви було і видавння Московською Патріархією в 1942 р. книги «Правда про релігію в Росії» [4], яка вийшла одночасно на кількох мовах і була призначена для пропаганди за кордоном.

Практично повна відсутність статистичних даних, незначна кількість фотографій діючих церков, запевнення про повну свободу релігії в СРСР викликали протилежний очікуваному ефект. Світова громадськість зайвий раз одержала можливість для заяви про повну залежність духовенства Російської Православної Церкви від радянської влади. А той факт, що книга вийшла у видавництві Союзу воєвничих безбожників, який припинив своє існування, підтверджує певну достовірність таких заяв.

Варто зазначити, що в передмові до книги сам патріарший місцеблюститель Російської Православної Церкви митрополит Сергій визначив мету виходу в світ такого видання: «Ця книга є відповіддю перш за все на «хрестовий похід» фашистів, здійснений ними нібито заради «визволення» нашого народу і нашої Православної Церкви від більшовиків. Але разом з тим книга відповідає на загальне питання: чи визнає наша Церква себе гнобленою більшовиками і чи просить кого про звільнення від таких гноблень?» [5].

Акцентуючи увагу на патріотичних традиціях Російської Православної Церкви від Олександра Невського до наших днів, митрополит Сергій підводить читачів до висновку про неіснуючий конфлікт між церквою і державою: «...церква молиться за державну владу не в надії на користь, але в ім'я виконання свого обов'язку, вказаного волею Божією. Така і є позиція нашої Патріаршої Російської Церкви на відміну від усіх відщепенців та відщепенствуючих за кордоном» [6].

Дійсно, зайнята Російською Православною Церквою патріотична позиція в війні була засуджена певними колами православної еміграції: американськими феофіловцями, європейськими карловчанами. Лінія поведінки церкви враховувалась вимушеною, нав'язаною радянською владою, а заклики і молитви про перемогу Червоної армії – відбуванням повинності, яка не відповідає внутрішнім сподіванням церкви.

На це митрополит Сергій як контраргумент наводить приклади співчуття та підтримки російськими емігрантами та іншими слов'янами в Америці Радянського Союзу в його боротьбі з нацизмом, хоча вони й не приймають більшовицьку ідеологію. Він підкреслює, що у росіян немає іншого вибору, тому що нацизм прагне до фізичного знищення населення Росії. Сам митрополит Сергій не потребує доказів в необхідності боротьби з нацизмом, його надихує любов до своєї Батьківщини і свого народу.

У книзі підкреслюється тісний зв'язок між російським народом та його Церквою; жертвна любов до ближнього в ім'я Божіє розглядається як джерело народної сили, що ніби підказує необхідність звернутися до Бога, бо тільки його допомога може забезпечити перемогу, однієї фізичної сили для цього недостатньо [7].

Незважаючи на те, що надмірна заідеологізованість «Правди про релігію в Росії» дає підстави вважати її політичним замовленням радянського уряду, сам факт виходу в світ видання такого плану з'явився відправним пунктом в нормалізації взаємовідносин церкви та держави. Об'єктивний підхід до фактологічного матеріалу, наведеному в книзі, дає додаткові можливості для дослідження різноманітних питань з історії церкви означеного періоду.

Якщо підходити до цього питання з точки зору окремих проблем в історії церкви, можна виділити декілька напрямків використання матеріалу, що міститься в книзі.

Як це відзначалося вище, це – патріотична діяльність Російської Православної Церкви.

За роки війни тільки митрополит Сергій випустив більше двадцяти звернень і послань до віруючих, які відображали всі основні події в житті країни, яка боролась з фашизмом. Перші звернення митрополита Сергія до віруючих увійшли до книги «Правда про релігію в Росії». 22 червня 1941 р., порушивши закон, який забороняв церкві втручатися в мирські справи, митрополит Сергій виступив із зверненням «Пастырям и пасомым Христовой православной церкви», в якому закликав весь народ піднятися на боротьбу з фашизмом. 26 червня в Богоявленському соборі Москви митрополит Сергій виступив з промовою про перемогу російського воїнства [8].

У книзі приведені також виступи інших ієрархів Російської Православної Церкви, які підносились з амвонів храмів у перші місяці війни.

Одним з напрямків патріотичної діяльності церкви була роз'яснювальна робота серед віруючих, які боролись на фронті та в партизанських загонах, серед жителів тимчасово окупованих територій і трудящих тилу.

З цього приводу інтерес для дослідника викликає ціла низка звернень, визначень і послань з приводу зради українського архієпископа Полікарпа Сікорського. У зворотних посланнях до православної пастви України вказується, що Полікарп не тільки співпрацює з німцями, але (і на це особливо наголошується) порушує канони, відновлюючи на окупованій німцями території неканонічну Українську автокефальну церкву.

Постанова № 12 від 28 березня 1942 р. першого за роки війни Собору єпископів із справи Полікарпа Сікорського є прикладом офіційної політики Російської Православної Церкви щодо відновлених національних конфесій, які на окупованій території проголосили незалежність від Московського Патріархату. Цікаво, що співробітництво з німцями інших ієрархів не викликало аналогічних заходів з боку Російської Православної Церкви. Це скоріше пояснюється тим, що вони не відокремлювалися від офіційної церкви і продовжували підпорядковуватися Московському Патріархату [9].

Основним, і навіть найбільш показовим, напрямом патріотичної діяльності церкви та віруючих з'явилися масові пожертвування на потреби фронту. Ще влітку 1941 р. в своїх проповідях священники закликали віруючих жертвувати все, що вони можуть, для рятунку Батьківщини. Опубліковані в книзі листи священнослужителів і мирян свідчать про збір коштів до фонду оборони, на подарунки бійцям Червоної армії, збір теплих речей. Наведені навіть копії квитанцій коштовних переводів на потреби оборони країни. До 24-ї річниці Червоної армії духовенство і віруючі Москви зібрали 1500 тис. карбованців на подарунки бійцям [10].

Один з розділів книги присвячений взаємовідносинам Російської Православної Церкви з представниками інших християнських церков. Акцентується увага на їх «однодушній солідарності у визнанні величчя жертвовного подвигу Росії у теперішній війні» [11].

Відгуки з різних кінців світу у вигляді телеграм надійшли на адресу Московської Патріархії. Серед них надруковані телеграми патріархів Олександрійського, Антіохійського, Ієрусалимського та ін. Деякі з них ухвалили визначення Собору ієрархів у звинуваченні в зраді Полікарпа Сікорського. Наводиться багато прикладів антифашистських виступів християнського духовенства різних країн світу [12].

Окрему частину книги займають матеріали про злочини німецько-фашистських загарбників. Ці матеріали наведені у вигляді листів, повідомлень з місць, в яких розповідається про руйнування та опоганення церков, вбивства віруючих та священнослужителів. Основний наголос робиться на те, що фашисти – це варвари, які поставили собі за мету знищити святині російського народу, позбавити його духовності. У книзі репрезентовано багато фотографій зруйнованих церков, які були пам'ятками культури; оповідань свідків про осквернення храмових вівтарів, вбивства та знущання над мирним населенням [13].

Ці факти знайшли своє підтвердження в багатьох документах і не викликають сумніву. Але впадає в вічі штучна однобокість висвітлення фактів про жертви, які зазнала церква від фашистських загарбників. В «Правді про релігію в Росії» жодного слова немає про людські та матеріальні втрати церкви під час антирелігійної політики радянського уряду. Проте, тут навіть не згадується про відкриття храмів або поновлення церковного життя на окупованих німцями територіях.

Події вересня 1943 р. з'явилися поворотним етапом взаємостосунків церкви і уряду: від конфронтації до мирного співіснування.

Зустріч у Кремлі Й.Сталіна і митрополита Сергія в ніч з 4 на 5 вересня водночас вирішила стільки важливих для церкви проблем, скільки жодна з них не була розв'язана за десятиріччя існування радянської влади. Причини і результати цієї історичної зустрічі керівників держави та церкви знайшли широке висвітлення в літературі, тому й не має сенсу зупинятися на цьому питанні в подробицях. Адже нас більше цікавить той факт, що завдяки старанням митрополита Сергія (з 12 вересня – патріарха) було поновлено видавництво Журналу Московської Патріархії, офіційного друкованого органу Російської Православної Церкви. Головним редактором став патріарх Сергій.

Перший номер журналу вийшов у вересні 1943 р. і був повністю присвячений вирішальним для Російської Православної Церкви подіям: Собору єпископів, на якому після вісімнадцятирічної перерви був обраний патріарх.

Крім того, в цьому номері повністю надруковано доповідь Ленінградського митрополита Олексія на Соборі єпископів про обов'язок християнина перед церквою та Батьківщиною під час вітчизняної війни. Особливу увагу митрополит приділяє моральним умовам перемоги, які визначив як «... набагато більш величними..., навіть більш діючими, ніж чисельність і сила знарядь сучасного бою...» [14]. Серед таких умов він називає тверду віру в Бога, яка благословляє справедливую битву; релігійне піднесення духу і усвідомлення обов'язку перед Богом та Батьківщиною; великий зв'язок віруючого народу зі своєю *народною* Православною Церквою [15]. Визначення таких пріоритетних цінностей для народу, у якого цілеспрямовано, заходами уряду викорінювались релігійні «пережитки», на перший погляд з'являється несподіванкою. Але, як справедливо підкреслює український історик церкви О.Лисенко, крім багатьох

об'єктивних причин зміни курсу церковної політики, є підстави вважати, що «не обійшлося і без переоцінки цінностей». Сталін, враховуючи досвід невдалої боротьби з релігією, вирішив використати цей феномен для створення нової зовнішньополітичної доктрини, базуючись на популярній в роки війни ідеї православ'я і панславізму [16]. Від «прирученої», покірної церкви було більше користі на зовнішньополітичному фронті, ніж втрат – на внутрішньому. Створення Ради у справах Російської Православної Церкви, її діяльність наочно демонстрували, що тільки повна лояльність церкви і духовенства щодо режиму гарантуватиме існування релігійного життя в країні. У церкві не залишалося вибору.

8 вересня 1943 р. прийнято спеціальне звернення «Собору преосвящених архієреїв Православної Російської Церкви до радянського уряду», в якому відзначалось «співчутливе ставлення» радянського уряду до церковних проблем. Собор також виніс уряду «свою загальнособорну щирю подяку та радісні запевнення, що підбадьорені цим співчуттям духовенство та віруючі примножать зусилля в боротьбі за визволення Батьківщини» [17].

Аналогічні звернення з приводу святкових дат, як церковних так і світських, наприклад, річниця «жовтневої революції», день народження «великого вождя народів», систематично друкувались на сторінках Журналу Московської Патріархії. Церква щоразу переконувала уряд у своїй благонадійності.

Всього за роки війни вийшов двадцять один номер журналу. Основна тематика статей присвячена патріотичній традиції і ролі Православної Церкви протягом усієї російської історії.

Окрему рубрику становлять повідомлення про те, як окремі приходи організують допомогу пораненим і інвалідам війни: прихожани добровільно і безкорисливо виконують обов'язки санітарів, церковні хори відвідують лікарні і для підвищення духу поранених виконують музичні програми зі світських пісень [18].

30 грудня 1942 р. митрополит Сергій звернувся до духовенства та віруючих усієї Церкви з закликом про спорудження на кошти віруючих загальноцерковної танкової колони ім. Дмитра Донського [19]. А в січні 1943 р. церква отримала дозвіл на відкриття банківського рахунку, на який би вносились усі пожертвовані гроші. До речі, завдяки цьому факту церква юридично отримала легальний статус.

На сторінках Журналу Московської Патріархії є докладні звіти про те, як проводилась ця кампанія. Всього на танкову колону було зібрано більш 8 млн. карбованців і велика кількість золотих та срібних речей. Наводяться приклади особистих пожертвувань священнослужителів, дані про кількість грошей, перерахованих віруючими того чи іншого міста [20]. Крім того, віруючі прийняли участь і в спорудженні танків і літаків за ініціативою населення окремих областей. У Новосибірську віруючі та духовенство внесли 110 тис. карбованців на будівництво літаків сибірської ескадрильї «За Батьківщину». Духовенство та віруючі Горьковської області зібрали на ескадрілю літаків ім. Олександра Невського 1040 тис. карбованців і т.д. [20].

Продовжуючи традиції книги «Правда про релігію в Росії», журнал друкував багато повідомлень про злочини німецьких окупантів. Тим більше, що інформація для таких повідомлень йшла з перших рук: митрополит Київський і Галицький Миколай (Ярушевич) Указом Президії Верховної Ради СРСР був призначений членом Надзвичайної державної комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників.

У 1943 р. видавництво Московської Патріархії випускає збірник церковних документів «Російська Православна Церква і Велика Вітчизняна війна» під редактуванням митрополита Миколая [21].

Перша частина книги містить шістнадцять послань патріаршого місцеблжустителя, два означення Собору єпископів з справи українського єпископа Полікарпа Сікорського і митрополита Литовського Сергія Воскресенського, чотири послання митрополита Ленінградського Олексія і три послання екзарха України митрополита Миколая. Ці документи дають можливість простежити розвиток воєнних подій від просування фашистів до Москви до поразки їх під Сталінградом.

Друга частина книги містить звернення митрополита Сергія і митрополита Миколая до християн інших країн, до солдат румунської армії, румунських священнослужителів, а також пасхальне звернення митрополита Сергія до християн тимчасово окупованих країн.

В третій частині збірника надруковані телеграми трьох митрополитів Російської Православної Церкви Сергія, Олексія і Миколая до Й.В.Сталіна та його телеграми-відповіді.

Таким чином, збірник документів систематизує видавничу діяльність Московської Патріархії за три роки війни.

На прикладі цього збірника, а також аналізу іншої друкованої продукції Московської Патріархії можна сформулювати основний напрямок її діяльності. Тема патріотичного служіння Російської Православної Церкви своєму народові та Батьківщині червоною ниттю пронизує усі опубліковані за роки війни видання Московської Патріархії. Як не одноразово підкреслювали ієрархи церкви, цю позицію вони зайняли з перших днів війни самостійно, без натиску уряду. Це свідчить про те, що за роки радянської влади православ'я і церква не втратили своїх світоглядних традицій, а також певного впливу на значну частину населення країни. Але в той же час публікації свідчать про роль Російської Православної Церкви, яку вона відігравала в пропагандистських і зовнішньополітичних цілях сталінського уряду.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется издательская деятельность Московской Патриархии как одного из основных источников по изучению истории Русской Православной Церкви в годы второй мировой войны. Церковная печать рассматриваемого периода содержит богатый фактологический материал о патриотической деятельности, внутренней жизни РПЦ. Тематическая направленность публикаций отображает эволюцию сложных взаимоотношений церкви и власти в условиях конкретной исторической ситуации.

SUMMARY

In the article the publishing activity of Moscow Patriarch as one of the main source on the studying of the history Russian Orthodox Church during the Second World War is analyzed. The church publication of studying period consists of rich factual material about patriotic activity and the internal life of Russian Orthodox Church. The subject orientation of this publications reflects the evolution of the complex interrelations between church and the power in the conditions of the concrete historical situation.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Куроедов В.А. Религия и церковь в советском обществе. – М., 1984; Кривошеев С. Фашизм і церква // Людина і світ. – 1975. – № 5; Курочкин П. Политическая ориен-

- тация // Наука и религия. – 1969. – № 4; Він же. Эволюция современного русского православия. – М., 1971; Православие и современность. – М., 1965 та ін.
2. Лисавцев Э.И. Критика буржуазной фальсификации положения религии в СССР. – М., 1971; Регельсон Л. Трагедия Русской церкви. 1917–1945. – Париж, 1977.
  3. Алексеев В. Неожиданный диалог // Агитатор. – 1989. – № 6; Поспеловский Д.В. Русская Православная Церковь в XX в. – М., 1995 та ін.
  4. Правда о религии в России. Издательство Московской Патриархии. – 1942.
  5. Там же. – С.7.
  6. Там же. – С.12-13.
  7. Там же.
  8. Там же. – С.7, 42-56, 84 та ін.
  9. Там же. – С.141-142.
  10. Там же. – С.168-169, 172.
  11. Там же. – С.297.
  12. Журнал Московской Патриархии. – 1943. – № 1. – С.9.
  13. Там же. – С.10.
  14. Там же. – С.54.
  15. Там же. – С.13.
  16. Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943-1946. – К., 1998. – С.54.
  17. ЖМП. – 1943. – № 4. – С.30-31; 1944. – № 1.
  18. Там же. – 1943. – № 2. – С.30.
  19. Там же. – С. 31.
  20. Там же.
  21. Русская Православная Церковь и Великая Отечественная война. Изд-во Московской Патриархии. – 1943.

Надійшла до редакції 27.05.1999 р.

ББК ТЗ (4УКР) 624 – 2

ЕВАКУАЦІЯ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ УКРАЇНИ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1941-1945 рр.)

С.Ю.Бабенко

Велика Вітчизняна війна – одна з найбільш трагічних і героїчних сторінок в історії України. 22 червня 1941 р. розпочалося не тільки військове, але й економічне протиборство двох великих держав. Початок війни для Радянського Союзу через швидке просування ворога був дуже скрутним, тому евакуація продуктивних сил була однією з головних турбот радянського уряду. Україні у зв'язку з її значенням для обороноздатності всієї країни відводилась особлива роль.

Питання, пов'язані з проведенням евакуації продуктивних сил України, розглядалися багатьма фахівцями з історії Великої Вітчизняної війни. Щоправда, більшість робіт була присвячена аналізу економічного розвитку Радянського Союзу в 1941-1945 рр. Зачастіше історики торкалися лише деяких аспектів проведення перебезування продуктивних сил України.

У загальних працях з історії Великої Вітчизняної війни підкреслюється необхідність проведення евакуації, надаються дані про підсумки та масштаби перебезування

на схід СРСР промислових підприємств, сільськогосподарського майна та інших цінностей [1]. В радянські часи історики опублікували багато праць, присвячених діяльності ВКП(б) та КП(б)У по забезпеченню економічних передумов перемоги Радянського Союзу в війні з фашистською Німеччиною, в яких приділялася увага й перебазуванню продуктивних сил України [2].

Істориками України була опублікована значна кількість робіт з історії окремих регіонів нашої республіки, в яких висвітлювався період війни в межах певної місцевості та наголошувалося на керівній ролі партії у проведенні воєнно-мобілізаційних заходів [3].

Треба підкреслити, що в історичній літературі радянського періоду, незважаючи на її партійний напрямок, надавалися важливі дані щодо проведеної в роки війни евакуації. На основі використання широкої джерельної бази історики робили висновки про доцільність перебазування, її негативні та позитивні результати.

Українська історіографія другої половини 80-х років поповнювалась роботами, в яких дослідники робили спроби по-новому висвітлити діяльність партійних організацій в роки війни [4]. Героїчна та самовіддана праця трудящих України в евакуації продуктивних сил нашої республіки розглядалася як в загальних роботах з історії робітничого класу Радянського Союзу, так і в роботах, присвячених історії трудящих УРСР в роки Великої Вітчизняної війни [5].

І все ж в сучасній історіографії бракує робіт, в яких об'єктивно вивчається евакуація продуктивних сил України, аналізуються наслідки перебазування промислових підприємств України на схід СРСР для подальшого розвитку економіки нашої республіки та комплексно досліджуються економічні, політичні, соціальні аспекти даної проблеми.

Мета фашистської Німеччини, яка розв'язала війну, полягала у тому, щоб захопити та знищити СРСР. Особливе місце у планах гітлерівських загарбників відводилось пограбуванню України з її міцною металургійною та машинобудівною промисловістю, великими запасами вугілля, руди, з її родючими землями й розвинутим сільськогосподарським виробництвом.

Напередодні Великої Вітчизняної війни Україна давала країні 9642 тис. т. чавуну, що становило 64,7 % загальносоюзного виробництва, 8938 тис. т. сталі (48,8%), 83,8 млн. т. вугілля (50,5 %).

На перших порах фашистські війська швидко просувалися вглиб СРСР, тому дуже гостро постало питання про збереження виробничого потенціалу держави. Радянський уряд вирішив не ризикувати й провести перебазування значних людських та матеріальних ресурсів із західних прифронтових районів на схід СРСР. Для керівництва евакуацією населення, установ, військових та інших вантажів, обладнання підприємств та інших цінностей ЦК ВКП(б) і РНК СРСР 24 червня 1941 р. було вирішено створити Раду з евакуації на чолі з Л.М.Кагановичем [6].

Постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 24 червня 1941 р. «Про порядок вивезення та розміщення людського контингенту і цінного майна» була одразу ж передана членам Ради з евакуації, командуючим фронтів та армій, наркомам промислових наркоматів, обкомам ВКП(б). В документі визначалось, що об'єкти та час евакуації встановлюються Радою з евакуації або військовими радами фронтів. У першу чергу підлягали евакуації найважливіші промислові цінності, коштовні, сировинні та продовольчі ресурси, а також інші цінності державного значення; кваліфіковані робітники, інженери й службовці разом з підприємствами, що евакуювалися; населення, в першу чергу молодь, яка здатна до проходження військової служби, відповідальні радянські та партійні працівники. Здійснення вивозу покладалося на місцеві органи радянської влади. Згідно вказівок Ради з евакуації розміщення населення та цінного майна повинно було

здійснюватися раднарками союзних республік. Також у цій постанові обговорювалося питання про організацію харчування населення, відповідальність за яку покладалася на органи наркому внутрішнього торгівлі СРСР і Центросоюзу, а в пунктах розміщення – на РНК союзних республік та облвиконкоми. Останні були відповідальні й за прийом, розміщення та працевлаштування евакуйованого населення. Народний комісаріат шляхів сполучення СРСР відповідав за надання залізничної транспортної техніки і здійснення перевезення до пунктів розміщення евакуйованого населення, промоб'єктів та державних цінностей [7].

Для керівництва економікою і суспільним життям країни 30 червня 1941 р. було створено Державний Комітет Оборони (ДКО), який зосередив у своїх руках всю повноту влади і, зокрема, координацію у справі перебудови економіки на воєнний лад [8]. Переміщення продуктивних сил з прифронтової смуги на Урал, в Сибір, Поволжя, Казахстан, Середню Азію було складовою частиною цієї справи, тому Рада з евакуації після створення ДКО працювала під його керівництвом.

16 липня 1941 р. згідно рішення ДКО склад Ради з евакуації було реорганізовано. Головою Ради було затверджено М.М.Шверніка. До складу нової Ради ввійшли О.М.Косигін, М.Г.Первухін (заступники голови), А.І.Мікоян [9].

Питаннями евакуації у складі Ради займалися робітники Раднаркому СРСР, ВЦСПС, наркоматів. Взагалі Рада з евакуації складалася з 80-85 чоловік, які діяли в трьох напрямках. Перша група займалася евакуацією промислових підприємств, організацій та установ, розміщенням їх на новому місці, її очолювали І.Ф.Семичастний (з евакуації оборонної промисловості) та А.М.Протасов (з евакуації інших галузей промисловості). Друга група, очолювана заступником голови РНК РРФСР К.Д.Памфіловим, відповідала за евакуацію населення. Перевезення населення вимагало особливої уваги. На всіх великих станціях залізної дороги були створені евакобази, де люди отримували гаряче харчування, медичну допомогу. Керівництво евакобаз було підпорядковане К.Памфілову. Постачанням евакобаз і забезпеченням евакуйованого населення продуктами харчування займався заступник наркому торгівлі СРСР Г.Ф.Шорін, а медичною допомогою-заступник наркому охорони здоров'я С.І.Миловидов. Третя група, очолювана Ф.Т.Ізмайловим, займалася транспортними засобами [10]. Контроль за евакуацією підприємств з 11 липня здійснювала створена рішенням ДКО при Раді з евакуації спеціальна група інспекторів, очолювана О.М.Косигінін [11].

В своїй діяльності Рада з евакуації спиралася на інститут уповноважених, на бюро та комісії з евакуації, створені при наркоматах і відомствах, а також на місцеві партійні та радянські органи.

Для керівництва підготовкою і проведенням евакуації 26 червня 1941 р. на Україні була створена комісія на чолі з заступником голови РНК УРСР Д.М.Жилой [12]. Для вирішення проблем, пов'язаних з перебазуванням продуктивних сил України на схід СРСР, ЦК КП(б)У і РНК УРСР виділяли на місцях своїх уповноважених, які працювали у тісному контакті з уповноваженими ДКО по евакуації – заступниками наркомів. Згідно вказівок ЦК КП(б)У відповідальність за проведення евакуації несли областні, міські та районні партійні та радянські органи.

Питання, пов'язані з перебазуванням промислових сил з прифронтових областей у тиліві, вирішувались партійними й радянськими керівниками разом з Воєнними радами фронтів і армій. Маючи дані про сили фашистських військ і їх плани, воєнні ради могли приблизно визначити час евакуації.

Евакуація продуктивних сил західних областей республіки почалася в перший день війни, але у зв'язку з раптовістю нападу Німеччини на СРСР та непередбачуваністю

партійних і радянських органів до організації перебазування, ця робота не була проведена планомірно. Масштаби евакуації із західних областей України були незначними ще й тому, що німецькі війська швидко просувалися по території СРСР.

Перебазування з України на схід Радянського Союзу промисловості було одним з найбільш важливих і складних завдань, які довелося розв'язувати українському народові. Після одержання вказівок про евакуацію на підприємствах затверджувалися штаби або комісії з евакуації, які переглядали всі матеріальні цінності, складали плани демонтажу, упакування й навантаження устаткування, готової продукції, матеріалів, сировини, формували бригади, які виконували цю роботу. З метою мобілізації робітників, службовців та інженерно-технічного персоналу проводилися засідання, збори, на яких обговорювалися плани евакуації [13].

Черговість вивезення підприємств встановлювалася в залежності від їх значення для зміцнення обороноздатності країни. У першу чергу підприємства оборонної, хімічної, металургійної та машинобудівної промисловостей. З кожного підприємства спочатку вивозилися готова продукція, невстановлене та запасне устаткування, матеріали, цінна сировина, а потім – технологічне й енергетичне устаткування та решта матеріалів. Однією з найважливіших вимог при організації засад з евакуації устаткування була необхідність комплексного його вивезення з метою забезпечення можливості швидкого введення в дію підприємств на нових місцях.

Частина особливо важливих для створення воєнного господарства підприємств із областей, не охоплених бойовими діями, вивозилися в тиліві райони завчасно. 2 липня 1941 р. ЦК ВКП(б) прийняв рішення вивезти броньовий стан Маріупільського заводу ім.Ілліча на магнітогорський завод. 6 липня 1941 р. ДКО ухвалив рішення створити на Уралі та Поволжі заводи-дублери по виробництву танкових дизелів та моторів. З цією метою з УРСР було вивезено дизельний цех Харківського тракторного заводу та Харківський дизелебудівний завод. Завчасно, до підходу ворога, переміщалася вглиб країни частина заводів наркоматів озброєння й авіапромисловості [14].

На початку липня 1941 р. ситуація на фронтах ускладнилась. Треба було приймати заходи з евакуації підприємств Києва та Київської області. Уповноваженим з евакуації столиці України було затверджено голову РНК УРСР Л.Р.Корнійця. З метою проведення перебазування деяких підприємств столиці до Києва було відправлено Л.І.Погрібного. Напружена робота з евакуації Києва проводилась при безпосередній участі секретаря міськкому Ф.Ф.Шапошникова. Під час напруженої праці багато робітників не виходили з цехів по декілька діб.

Дирекція київського заводу «Арсенал» розробила детальний план демонтажу та навантаження устаткування, створивши для виконання цієї роботи 7 бригад по 350 чоловік. За короткий час вдалося зняти і завантажити на платформи чотири багатотонні підйомні крани, чотири парові молоти, десятитисячотонні і п'ятитисячотонні парові преси. У результаті напруженої роботи всього колективу заводу з 29 червня до 9 вересня було евакуйовано 1100 вагонів з устаткуванням, матеріалами, робітниками, членами їх сімей [15].

Чітка організація робіт і самовіддана невтомна праця робітників, службовців та інженерно-технічних працівників забезпечували демонтаж в стислі строки. Так, київський завод «Трансигнал» було демонтовано протягом чотирьох діб [16].

Проведення цієї роботи було пов'язане з великим ризиком, тому що столиця України часто зазнавала авіаційного бомбардування. Поки фашистські війська не вийшли до Дніпра, устаткування київських підприємств і цінне державне майно вивозилися річковим транспортом. На 6 серпня 1941 р. з міста Києва було відвантажено

різноманітних еваковантажів умовно 2112 вагонів, відправлено 111300 чоловік по річці Дніпро [17].

Взагалі з Києва було вивезено устаткування 197 підприємств, у тому числі 54 – загальносоюзного значення, 88 – республіканських, 45 – місцевої промисловості [18]. В місті залишилася тільки та частина підприємств, без яких неможливо було забезпечити оборону й життя трудящих міста.

У складних умовах проходила евакуація промисловості Одеси та Одеської області. Такі заводи, як верстатобудівний ім. В.І.Леніна, сільськогосподарського машинобудування ім. Жовтневої революції, завод ім. Ф.Е.Дзержинського, крекінг-завод, завод ім. Січневого повстання, консервний, цукровий, канатний та інші було вивезено з міста залізничними та водними шляхами. Робітники підприємств, залізничники, працівники Одеського порту та морського транспорту евакуювали 150 підприємств. З початку липня до 16 жовтня 1941 р. з Одеси та області було вивезено 190069 т. устаткування, металу, матеріалів, продовольства, різних цінностей. В тому числі морським транспортом було вивезено 139 тис. т. вантажів [19].

У зв'язку із загрозою виходу ворожих військ до Дніпра на початку серпня 1941 року постало питання про евакуацію промислових районів Придніпров'я. Евакуація підприємств Дніпропетровської та Запорізької областей проходила в дуже складних умовах і мала велике значення для воєнної економіки УРСР.

18 серпня 1941р. ДКО встановив порядок евакуації підприємств чорної та кольорової металургії, розташованих на лівому березі Дніпра. В той же день Запорізький обком КП(б)У прийняв постанову «Про евакуацію підприємств і матеріальних цінностей області». Особливу складність становила евакуація устаткування заводів чорної металургії, значну частину якого майже неможливо було демонтувати, частина устаткування, через надзвичайно великі розміри та вагу, була нетранспортабельною. З метою вчасного проведення евакуації найбільшого в Європі заводу «Запоріжсталь» з Донбасу була відправлена група кваліфікованих механомонтажників та теслярів для надання допомоги у справі демонтажу устаткування. Евакуація підприємств Запоріжжя тривала 45 діб. Тільки 3 жовтня 1941 р., в день, коли радянські війська залишили місто, інженери та робітники залишили заводи. Основну частину устаткування заводу «Запоріжсталь» було використано на Магнітогорському металургійному комбінаті. Працювати доводилось під безперервним обстрілом, але 16 тис. вагонів цінного устаткування було вивезено, евакуйовано 22 заводи союзного значення та 26 підприємств місцевої промисловості [20].

За складних умов трудящі України врятували значну частину устаткування металургійних заводів ім.Ф.Е.Дзержинського, ім.Г.І.Петровського, ім.В.І.Леніна, ім.Карла Лібкнехта (Дніпропетровськ), Нікопольського Південнотрубного та інших, коксохімічних заводів, великих гірно-рудних підприємств Кривого Рогу. Загалом з Дніпропетровської області було евакуйовано 9 тис. вагонів різноманітних вантажів.

Восени 1941 р., коли ситуація на фронтах погіршилась і бойові дії розгорнулися на території Лівобережної України, треба було терміново евакуювати продуктивні сили цього регіону.

16 вересня 1941 р. радянський уряд прийняв рішення про евакуацію промисловості Харкова та області [21]. У першу чергу вивозилось устаткування Харківського тракторного заводу, заводів «Серп і Молот», турбогенераторного. Відповідно до ситуації на фронті, евакуація продуктивних сил Харківської області, як і деяких районів Ворошиловградської області, здійснювалась двічі – у вересні-жовтні 1941 р. та у травні-червні 1941 року.

Під час першої евакуації було демонтовано та перебазовано на схід СРСР основне устаткування заводів і фабрик Харкова та області: 320 ешелонів – з устаткуванням, 225 – з населенням, 56 – з госпіталями. До 22 жовтня 1941 року евакуювали весь рухомий склад Південної залізниці.

З Харківської області було вивезено близько 70 великих підприємств загальносоюзного та республіканського значення, з них 37 – компактно, а решту – розрізнено, на діючі у східних районах СРСР заводи. Були також евакуйовані невеликі фабрики й заводи місцевої промисловості [22].

Особливо складно проходила евакуація промисловості Сталінської області. На багатьох підприємствах вона тривала 4-5 днів. Виникли проблеми із забезпеченням вагонами та платформами [23]. З цих причин і в результаті швидкого просування ворога, втрати металургійної промисловості Сталінської області були значними. Проте завдяки відданій праці робітників маріупільських заводів та Макіївського заводу ім. С.М.Кірова, було вивезено 1283 вагони з устаткуванням і 167 вагонів з людьми, з міста Сталіно – устаткування заводу ім. 15-річчя ЛКСМУ [24].

Великих труднощів зазнали робітники, службовці та інженерно-технічні працівники Новокраматорського, Старокраматорського машинобудівних та Краматорського верстатобудівного заводів. Незважаючи на короткі строки та нестачу вагонів, цінне майно цих підприємств було вивезено на схід СРСР.

Разом з евакуацією машинобудівних заводів Сталінської області проводилось перебазування основного шахтного устаткування: підйомних електромашин, компресорів, двигунів. Під час евакуації було вивезено 1690 вагонів з устаткуванням Горлівського азотнотукового заводу ім. С.Орджонікідзе, Слав'янського новосодового заводу, Костянтинівських хімічного та цинкового заводів і Сталінського азотного заводу.

Загалом зусиллями трудящих Сталінської області в надзвичайно складних умовах вдалось евакуювати в східні регіони Радянського Союзу 4060 вагонів з промисловим устаткуванням, матеріалами та людьми [25].

Значно більше часу було на евакуацію промисловості Ворошиловградської області, що дало свої певні результати. До початку листопада 1941 р. з Ворошиловградської області було вивезено устаткування заводу ім.Жовтневої революції, основне устаткування металургійних і коксохімічних заводів та вугільних шахт.

Усього з Ворошиловградської області з жовтня по грудень 1941 р. було відправлено 7 810 вагонів вантажів з устаткуванням і цінними матеріалами. У тиліві райони було перебазовано 11 трестів вугільної промисловості [26].

За важких умов осені 1941 р. з Донбасу було евакуйовано устаткування 64-х великих підприємств, 151 вагон – з найбільш цінним устаткуванням Курахівської, Зуївської та Штерівської електростанцій; 111 вагонів – з устаткуванням «Донбасенерго» [27]. Треба відзначити, що демонтаж та навантаження і вивезення цінного майна електростанцій України – це одна з найважливіших частин у справі евакуації. Демонтажні роботи на електростанціях були особливо складними, тому що до останнього моменту вони повинні були забезпечувати постачання електроенергії промисловим центрам. Вони провадилися в останню чергу, що зумовило значні втрати. Але з районів, що знаходилися під загрозою окупації, було відправлено в тил 92 парові турбіни, 14 гідротурбін, 108 парових котлів [28].

Останніми евакуйовувалися залізничники. Вони розбирали й вивозили устаткування своїх підприємств і станцій, демонтували залізничні колії.

Переважна більшість промислових підприємств України була евакуйована на Урал та в Західний Сибір. За неповними даними, тільки з десяти областей УРСР

(Дніпропетровської, Запорізької, Сталінської, Ворошиловградської, Харківської, Одеської, Полтавської, Київської, Миколаївської, Чернігівської) в 1941 р. було евакуйовано більше 190 підприємств союзного значення, понад 360 – підприємств наркоматів республіканського підпорядкування, багато підприємств промислової кооперації [29].

Головною справою було введення в дію промислових підприємств. Для їх розміщення було використано виробничі приміщення новобудов, площі діючих підприємств і різноманітні невиробничі приміщення – склади, бази, магазини, школи, театри... Одночасно швидко споруджувалися нові фабрично-заводські корпуси.

Загалом на початок літа 1941 р. майже всі евакуйовані з України підприємства оборонної промисловості, верстатобудування та важкого машинобудування працювали в повну силу. А більшість підприємств легкої та харчової промисловостей почали працювати наприкінці 1941 року.

Таким чином, Велика Вітчизняна війна внесла зміни в розміщення продуктивних сил СРСР. Східні економічні райони стали головною базою забезпечення фронту та воєнного господарства. Завдяки вчасно проведеній евакуації та швидкому пуску в дію евакуйованих підприємств, вже в березні 1942 р. східні райони СРСР давали стільки воєнної продукції, скільки напередодні війни випускала вся промисловість.

Безумовно, перебазування продуктивних сил загальмувало розгортання воєнного виробництва в перший рік війни. Евакуація спричинила значний спад випуску продукції; вона зайняла значну кількість рухомого складу залізниці, робітничої сили та матеріалів; спонукала ліквідації старих та створенню нових економічних зв'язків. З іншого боку, евакуація забезпечила будівництво міцної воєнної промисловості, створення матеріальних передумов перемоги СРСР у війні. І трудящі України зіграли у цьому процесі дуже важливу роль.

РЕЗЮМЕ

Стаття посвящена изучению эвакуации производительных сил Украины в годы Великой Отечественной войны. На основе данных по перебазированию промышленных предприятий автор делает вывод о масштабах эвакуации и ее значении. В статье определены основные этапы эвакуации, проанализирован ход ее проведения, дана оценка различным аспектам данной проблемы.

SUMMARY

The article is devoted to the study of evacuation of Ukrainian productive forces. In the article the basic stages of evacuation are determined, the process of evacuation is analyzed and the estimation of the problem is given. The author has made a conclusion based on the data of the evacuation of the industrial works of Ukraine revealing the scopes of the evacuation and its significance.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. История Великой Отечественной войны и Советского Союза 1941-1945: В 6 т. / Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – М., 1961; История Украинской ССР: В 10 т. / АН УССР. Ин-т истории. – К.: Наук. думка, 1984. – Т.8.
2. Лихоманов М.И. Организаторская работа партии в промышленности в первый период Великой Отечественной войны (1941-1945 г.г.). – Л.: Изд-во ЛГУ, 1969. – 222 с.; Немятый В.Н. В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии. Коммунистическая партия – организатор всенародной борьбы против хинщической по-

- литики германского империализма на оккупированной территории Украины (1941-1944 г.г.). – К.: Политиздат Украины, 1982. – 230 с.
3. Буцко Н.А., Мартышевский М.А. Подвиг Донбасса: Трудовой й боевой героизм трудящихся Донбасса в первый период Великой Отечественной войны. – К.: Вища школа, 1975, – 158 с; Трудящиеся Харьковской области в Великой Отечественной войне. – Харьков: Харьковское книжное изд-во, 1960. – 204 с.
4. Немятый В.Н. Из опыта КПСС по организации защиты завоеваний Октября в период Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. // КПСС – вдохновитель и организатор Победы Советского народа и его вооруженных сил в Великой Отечественной войне 1941-1945 годов: Сб. материалов конф. – К., 1988. – С.8-10.
5. Митрофанова А.В. Рабочий класс СССР в годы Великой Отечественной войны, – М.: Наука, 1971. – 575 с.; Коваль М.В. Все для победы: Подвиг трудящихся Украины у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. – К.: Наук. думка, 1970. – 192 с.
6. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – М.: Политиздат, 1985. – Т.7: 1938–1945. – С.212.
7. Первые дни войны: эвакуация // Отечественные архивы. – 1995. – №2. – С.28-29.
8. История Великой Отечественной войны Советского Союза. – Т.2. – С.58.
9. Из истории Великой Отечественной войны // Известия ЦК КПСС. – 1990. – №7. – С.213.
10. Погребной Л.И. О деятельности Совета по эвакуации // Эшелоны идут на Восток. Из истории перебазирования производительных сил СССР в 1941-1942 гг.: Сб. статей й воспоминаний. – М.: Наука, 1966. – С.202.
11. Советский тыл в первый период Великой Отечественной войны. – М.: Наука, 1988. – С.130.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України / далі – ЦДАГОУ /. – Ф.1. – Оп.16. – Спр.23. – Арк.150.
13. Грушевой К.С. Тогда, в сорок первом. – М.: Известия, 1977. – С.113-114.
14. История Великой Отечественной войны Советского Союза. – Т.2. – С. 141-142.
15. Коваль Н.В. Указ. праця. – С.136.
16. Данилюк М.З. Діяльність партійних організацій республіки по евакуації матеріальних засобів промисловості та сільського господарства // Наукові праці з історії КПРС. Вип. 3-4. – К., 1965. – С.75.
17. Центральний державний архів вищих органів влади та установ України.– Ф.2. – Оп.7. – Спр.359. – Арк. 60-65.
18. История Украинской ССР. – Т.8. – С.78-79.
19. Данилюк М. З. Указ. праця. – С.75-76.
20. В битвах за Советскую Украину: Ратный и трудовой подвиг народов СССР в годы Великой Отечественной войны: история и современность. – К.: Вища школа, 1980. – С.53.
21. Трудящиеся Харьковской области в Великой Отечественной войне. – С.29.
22. Партийная организация Харьковщины в годы Великой Отечественной войны, 1941-1945. – Харьков: Прапор, 1968. – С.68.
23. Державний архів Донецької області. – Ф.633. – Оп.1. – Спр.363. – Арк.6.
24. Митрофанова А.В. Указ. праця. – С.88.
25. История Украинской ССР. – Т.8. – С.80.
26. Там само. – С.80.
27. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского союза. – Т.1. – С.269.
28. Лихоманов М.И. Указ. праця. – С.68.
29. История Украинской ССР. – Т.8. – С.80.

Надійшла до редакції 17.05.1999 р.

ББК ТЗ (4 ЧЕХ) 63

ЛЮТИЙ 1948 р. СУЧАСНЕ БАЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ*Ю.М.Терешко*

У середині 1947 р. вже проглядався розподіл світу на два конфронтуючі табори, йшла напружена політична боротьба навколо плану Маршалла. Й.Сталін остаточно відмовився від дипломатичних зусиль щодо відвернення загрози розколу Європи і прийняв варіант силової конфронтації. У цих умовах, згідно планів Москви, достатньо шатка «сфера радянського впливу» повинна була перетворитися у надійний блок з монополією влади комуністичної партії у кожній країні, особливо у чехословацькому «форпості», щоб легше було керувати таким блоком із одного центру. Досі країни Східної Європи користувались певною часткою автономії від СРСР. Після конфлікту з Югославією керівним діячам партій країн цього регіону була відведена роль залежних і слухняних виконавців наказів Радянського Союзу [1].

Саме цій меті повинна була послужити і нарада у Шклярській Поряні у вересні 1947 р., коли був створений Комінформ. Після виступу Жданова лідер КПЧ Р.Сланський вже розглядав Е.Бенеша і Т.Масарика як агентів англо-американського імперіалізму. Він вважав, що обов'язок партії «перед лицем агресивних планів класового ворога» посилити наступ проти реакції, викрити і витіснити її із зайнятих нею позицій і, нарешті, розгромити реакції при підтримці широких мас [2].

Політична напруга у Чехословаччині різко посилилась наприкінці 1947 року. Комуністи перейшли у рішучий наступ. Контрольоване ними міністерство торгівлі звинуватило власників найбільших пражських магазинів у приховуванні товарів. Регулярно у міністерство з магазинів надходила інформація про наявні запаси. Однак, перевіряючи забороняли торгувати цими товарами до встановлення нових цін. Але у міністерстві не поспішали їх вводити. Так робилися спроби штучно створити дефіцит товарів, що дало можливість комуністам звинуватити власників магазинів у економічному саботажі. Задля компенсації втрат селян під час засухи 1947 р. лідери КПЧ запропонували ввести податок на «мільйонерів». Усі інші політичні партії сприйняли цю пропозицію як популістську демагогію, яка не дала б можливості реально компенсувати збитки селянських фондів [3].

Комуністичні історики З.Снітіл і Я.Цезар також підтверджують, що пропозиції комуністів викликали величезний резонанс і спричинили протиріччя між політичними партіями. Представники некомуністичних партій стверджували, що оподаткування «мільйонерів» стане нестерпним фінансовим тягарем для підприємців, паралізує приватне виробництво [4].

Сучасні російські історики стверджують, що блокування пропозицій комуністів в уряді представниками національних соціалістів, членами народної і демократичної партій, а також соціал-демократами давало можливість комуністам апелювати до народу [5].

У чеських землях наприкінці 1947 р. комуністи, використавши зростаючу соціально-економічну напругу, організували могутній рух знизу на підтримку своїх пропозицій. В їх середовищі (як у керівництві, так і на місцях) переважали наступальні настрої [6].

У листопаді 1947 р. К.Готвальд на пленумі ЦК КПЧ заявив про згуртованість чехословацьких і зарубіжних реакціонерів у демократичних партіях і назвав їх діяльність «антидержавною». Лідер КПЧ закликав до боротьби з ними, використовуючи як політичні, так і адміністративні методи. На його думку, демократичні партії повинні звільнитись від «реакційних агентів і підірваних елементів». Комуністи внесли пропо-

зицію створити масові громадські організації, які б представляли Національний фронт у новому складі і контролювались КПЧ.

Президент Е.Бенеш, спостерігаючи за зростанням політичної напруги, продовжував вірити у демократичне майбутнє своєї країни. Він сподівався, що КПЧ погодиться добровільно взяти участь у демократичних виборах весни 1948 р.

Чеський вчений Йозеф Корбел стверджує, що чехословацький президент був переконаний у тому, що «комуністи програють вибори. Люди розуміють їх політику і не обмануть самі себе, як це було у травні 1946 р. Комуністи втратять близько 10 відсотків голосів, які завоюють націонал-соціалісти і соціал-демократи». Однак Е.Бенеш передбачав, що комуністи здатні влаштувати переворот задля того, щоб запобігти провалу на виборах. На цей випадок президент запевняв: «Я буду захищати демократію до останнього подиху життя. Вони знають про це і не будуть влаштовувати перевороту. Крім цього, майже половина поліції – за мене. Більшість армії також підтримує мене» [7].

Але чехословацька демократія доживала останні дні. Більшість вчених, зокрема сучасних російських, переконана, що приводом урядової кризи лютого 1948 р. стали розпорядження і кадрові зміни, які здійснив міністр внутрішніх справ комуніст В.Носек без погодження з іншими членами уряду і президентом [8].

Х.Сітон-Уотсон у своїх публікаціях відзначив, що оскільки влітку очікувались нові парламентські вибори, то дуже важливо було домогтись, щоб поліція не втручалась у громадянські свободи. Комуністи ж намагались встановити суворий контроль за поліцією. З їх ініціативи вищі посади у поліції зайняли комуністи. У цей час розгорталася боротьба між Носеком і народним соціалістом, міністром юстиції доктором П.Дртіною. Приводом послужила вибухівка, яку підклали трьом міністрам-демократам: національному соціалісту, віце-прем'єру П.Зенеку, міністру закордонних справ Я.Масарику і вже згаданому міністру юстиції. Розслідування, проведене під його керівництвом, довело, що теракт планувався членами міськкому комуністів м.Оломоуц. Депутат парламенту від КПЧ Юра-Соснар і міністр-комуніст А.Чапек виявилися причетними до підготовки цієї акції. Але міністерство внутрішніх справ, яке очолював В.Носек, відклало, а згодом відмовилося вести цю справу проти змовників [9].

Сітон-Уотсон називає дату, коли почалась політична криза, – 12 лютого 1948 р. Тоді більшість членів уряду зажадала від В.Носека припинити «тасувати» кадри поліції [10].

В.Кузін вважає, що момент кризи настав не 12, а 13 лютого, коли міністр внутрішніх справ видав указ про звільнення восьми офіцерів поліції з командних посад. Більшість членів уряду проголосувала, крім комуністів, за перегляд цього указу. Але міністр проігнорував цю вимогу, спираючись на підтримку прем'єр-міністра К.Готвальда [11].

Відомий чехословацький вчений О.Шик переконаний, що саме відмова комуністів виконати вимоги більшості кабінету міністрів виявилась основною причиною урядової кризи. На знак протесту 20 лютого десять некомуністичних міністрів і два державних секретарі, за винятком соціал-демократичних міністрів, подали у відставку.

Таким чином, керівництво комуністичної партії отримало змогу використати цю урядову кризу для досягнення своєї мети за допомогою позапарламентських масових акцій. У той же час некомуністична опозиція покладала надію на відставку більшості кабінету і на парламентське вирішення питання (на переговори з керівництвом партій, президентом Е.Бенешем, парламентом) [12].

В.Яровий, підтримуючи думку О.Шика, запевняє, що некомуністичні міністри своїми діями сподівались домогтись перш за все падіння уряду К.Готвальда. Після відставки демократи сподівались на створення нового кабінету міністрів і призначення

нових виборів до парламенту [13].

Аналізуючи лютневі події 1948 р., Х.Сітон-Уотсон зробив висновок, що акція міністрів-демократів була не продуманою. Якщо вони сподівались на конституційне вирішення конфлікту, то їм необхідно було повідомити про це президента Е.Бенеша і міністрів соціал-демократів. У цьому випадку вони на законних підставах могли б вимагати створення нового уряду на основі парламентської більшості, за винятком комуністів. Але без підтримки соціал-демократів вони залишились у меншості. Враховуючи політичну ізольованість і слабкий стан здоров'я президента, перспективи демократів були незначними. Якщо ж вони очікували від комуністів антиконституційних дій, то їм потрібно було захищатись за допомогою сили. Якщо вони були тими, за кого їх пізніше видавали комуністи – конспіраторами і перевертнями, то демократи повинні були б цими заколотами і займатись [14].

Сучасні російські історики довели, що КПЧ вирішила зберегти урядовий кабінет, не допускаючи повернення міністрів-опозиціонерів. У Празі та інших чеських містах комуністи досить активно організовували мітинги і демонстрації на підтримку політики К.Готвальда [15]. У маловідомій праці «Нарис історії КПЧ», підготовленій Інститутом марксизму-ленінізму ЦК КПЧ і ЦК КПС, стверджується, що реакція не виключала можливості збройного виступу. Тому на більшості заводів у лютневі дні озброювався робітничий клас. У Празі та інших містах створювались загони народної міліції, які були готові захистити народно-демократичний устрій і відбити спроби реакції вчинити збройний заколот. У Словаччині були створені озброєні загони з колишніх партизанів. Рішучі виступи народної міліції, партизанів, корпусу національної безпеки (еквівалент радянського НКВС) відвернули кровопролиття і стали перешкодою збройного конфлікту [16].

Колишня комуністична історіографія і навіть деякі сучасні російські історики не бажають визнати того факту, що лише КПЧ під час лютневої кризи озброювала своїх прихильників і була готова розв'язати громадянську війну заради політичних амбіцій. На думку В.Кузіна, сотні тисяч членів КПЧ викликались на вулиці, щоб підтримати вимоги комуністів. Демонстранти ждали відставки некомуністів і формування нового уряду під керівництвом К.Готвальда. Верхівка компартії Чехословаччини розпочала озброєння заводських робітників і рядових членів партії. Вже 22-го лютого робітничі міліції налічувала у своїх лавах близько 15-ти тисяч чоловік. З них більше семи тисяч концентрувалося у Празі. Міліцейські підрозділи мали у своєму розпорядженні 10 тисяч гвинтівок і 2 тисячі кулеметів, конфіскованих на складах військового заводу у Брно. Сорокатисячні сили поліції, сформовані з урахуванням політичної ситуації міністром внутрішніх справ, повністю контролювали ситуацію у Чехії. За наказом комуністичного міністра два резервні полки поліції були терміново перекинуті у Прагу, а один у Братиславу. Тим часом поліція заборонила мітинги некомуністичних партій, проводила арешти і вилучала друкарні [17].

Як відзначає чеський історик Й.Корбел, поліція, армія і служба безпеки були безпосередньо підпорядковані К.Готвальду. У всіх військових підрозділах оголосили надзвичайний стан. Столицю оточили і зайняли підпорядковані комуністам поліцейські сили. Штаб-квартира націонал-соціалістичної партії була ретельно обстежена у пошуках компрометуючих документів. Міністрам-опозиціонерам заборонили займати робочі кабінети, а міністерства і штаб-квартири опозиційних партій зайняли комуністи.

У столиці і провінціях терміново були створені «комітети дій», які включали в себе комуністів і їх прихильників. Ці організації взяли на себе обов'язки народних комітетів, до яких раніше входили представники всіх партій.

Міністр В.Носек наказав своїм державним службовцям в обов'язковому порядку

співпрацювати з «комітетом дій». У бойову готовність був приведений Корпус національної безпеки, контрольований комуністами. Прикордонні військові підрозділи також увійшли у столицю [18].

На думку В.Ярового, у цих умовах керівництво компартії діяло рішуче. В опублікованому зверненні до народу йшлося про шляхи виходу з кризи, 22 лютого з'їзд заводських комітетів ухвалив програму КПЧ і закликав провести 24 лютого одногодинний страйк [19].

З восьми тисяч делегатів профспілкового з'їзду лише 10 чоловік не підтримали проектів комуністів [20].

Більше 2-х мільйонів чоловік взяли участь в організованому комуністами одногодинному страйку.

Аналізуючи участь армії у лютневих подіях 1948 р., В.Кузін відзначає, що чехословацькі збройні сили знаходились під керівництвом безпартійного генерала Л.Свободи, котрий фактично виконував волю комуністів. Загальна кількість чехословацької армії становила 140 тисяч чоловік. На зборах ЦК КПЧ 23 лютого міністр оборони заявив, що армія підтримує комуністів, а «хто загрожує єдності нації є небезпечним і повинен бути знищений». Міністр оборони Л.Свобода віддав наказ військам не піддаватись на провокації, утриматись від втручання у внутрішньополітичні суперечки [21].

Некомуністичні партії не мали сил рівних комуністам, здатних організуватись і чинити гідний опір планам КПЧ.

Як відзначає чеський історик Й.Корбел, тисячі завчасно підготовлених комуністами і профспілками телеграм вимагали від Е.Бенеша негайної відставки «реакціонерів». Чисельні робітничі делегації відвідували президента у його робочій резиденції і наполягали на вимогах комуністів. К.Готвальд неодноразово вимагав сформувати уряд, який складався б з представників Національного фронту, кандидатури яких схвалили комуністи. Але Е.Бенеш заявив лідеру КПЧ, що дії комуністів фактично є державним переворотом [22].

Е.Бенеш намагався переконати прем'єр-міністра шукати шляхи співпраці і згоди з іншими політичними партіями, оскільки розумна угода була надзвичайно необхідна демократам. Комуністи, як і раніше, проігнорували думку президента. Вранці 25 лютого К.Готвальд представив Е.Бенешу список членів нового кабінету. В ультимативній формі зажадав його затвердити.

Коли К.Готвальд заявив президентові про можливе введення військових частин Червоної Армії, які вже стояли на кордонах ЧСР і які Сталін готовий був надати у розпорядження чехословацьких комуністів, Е.Бенеш був змушений підкоритись вимогам комуністів. Президент підписав проект про створення нового уряду, в якому більшість отримали комуністи. З 25 членів кабінету міністрів було 13 комуністів, 3 – безпартійні, решта – члени некомуністичних партій. Але некомуністичні міністри не висувались своїми партіями, їх кандидатури були запропоновані керівництвом КПЧ. У своїх партіях вони належали до так званих «лівих» і насправді виявилися маріонетками, які слухняно виконували волю комуністів [23].

25 лютого о 16-00 президент ЧСР затвердив склад нового уряду. К.Готвальд оголосив про перемогу комуністів перед натовпом, який зібрався на площі святого Венцеслауса.

Того ж дня у Братиславі пізно ввечері був створений центральний комітет дій словацького Національного фронту. Г.Гусак отримав від К.Готвальда доручення розпочати переговори з представниками політичних партій про доповнення Корпусу уповноважених Словаччини. За офіційними даними, у новому уряді комуністи

обіймали вісім з чотирнадцяти міністерських посад. Так ззовні конституційно завершилась лютнева урядова криза, яка згодом була кваліфікована як «перемога соціалістичної революції у Чехословаччині» [24].

Великий інтерес представляє позиція відомого західного вченого Гордона Скілінга, який був свідком трагічних подій 1948 р.

У своїй статті «Розкол чехословацької коаліції 1947-1948 рр.» він висуває припущення, що комуністи не мали завчасно розробленого стратегічного плану захоплення влади. Також немає фактів особистої причетності Й.Сталіна, лідерів інших компартій до лютневих подій у Чехословаччині.

Але комуністи мали намір перехопити політичну ініціативу ще до виборів 1948 р., щоб трансформувати співвідношення сил у Національному фронті на свою користь. Хоча СРСР і Комінформ не брали безпосередньої участі у створенні урядової кризи, але очевидним є той факт, що КПЧ спиралася на підтримку і поради радянського уряду [25].

В іншій статті «Празький переворот 1948 року» Г.Скілінг, детально показавши розвиток подій з 13 по 25-е лютого, називає останні шість днів урядової кризи еквівалентом російської жовтневої революції. Комуністи під виглядом нового Національного фронту, діючи ніби у рамках конституції, вирішили питання про державну владу на свою користь. При цьому вони докорінно змінили всю політичну систему суспільства. Таким чином, робить висновок автор, гармонія між західною демократією і комуністичними ідеями в уряді, який очолював Е.Бенеш, стала неможливою і приреченою на загибель. Комуністична ера, яка почалась у лютому 1948 р., повністю змінила історію Чехословаччини.

Колектив російських істориків у науковій праці «Історія країн Центральної і Південно-Східної Європи» переконаний, що зміна уряду була антиконституційною акцією і не відповідала результатам парламентських виборів. Шестиденна урядова криза завершилась комуністичним переворотом. У країні встановилася так звана диктатура пролетаріату (26).

Більшість сучасних істориків, зокрема український вчений В.Яровий, переконані, що КПЧ поспішала скористатися плодами перевороту. Вже 10 березня 1948 р. на засіданні Установчих національних зборів К.Готвальд оголосив програму нового уряду, якою передбачався наступ на контрреволюцію [27].

Хоча у ході лютневих подій лідер КПЧ дав Е.Бенешу тверді гарантії, що КПЧ не буде переслідувати своїх політичних опонентів, однак головне завдання нового уряду полягало в очищенні державного апарату та громадських організацій від «реакціонерів».

У країні розпочалась кампанія «чистки» адміністративних установ, засобів масової інформації, освітніх і наукових закладів, громадських і культурних організацій від представників опозиційних партій. Здійснювали цю акцію новостворені комітети дій.

Аналізуючи післялютневий період, Гордон Скілінг особливу увагу приділив ролі Яна Масарика у новому уряді. Цей переконаний демократ сподівався, що зможе захистити своїх колег від політичних переслідувань, вірив у майбутнє свого народу. Але 10 березня його тіло було знайдено у дворі міністерства закордонних справ [28].

Звільнений від опозиції парламент у травні 1948 р. був розпущений. На виборах 30-го травня Національний фронт чехів і словаків, керований комуністами, вперше виступив єдиним списком кандидатів і здобув близько 89 відсотків голосів виборців [29].

У травні Національні збори ухвалили нову конституцію ЧСР. Основу її становила радянська конституція. У ній законодавчо закріплювались досягнення комуністичного перевороту. Стверджувалась рівноправність чехів і словаків, але одночасно фіксувались обме-

ження у правах словацьких національних органів [30]. Очевидно, комуністи так і не змогли пробачити словацькому народові його прихильності до ідей національної автономії.

Президент Е.Бенеш категорично відмовився підписувати проект цього документу, виразивши свою незгоду з текстом нової конституції. І хоча він так і не затвердив конституцію, однак вона була прийнята парламентом 8 травня. Висловлюючи свій протест проти дій комуністів, Е.Бенеш 7 червня 1948 року пішов у відставку. Президентом став К.Готвальд, а пост Голови Ради міністрів зайняв А.Запотоцький, який був Головою Революційного профспілкового руху і членом Політбюро КПЧ. 6 вересня помер Е.Бенеш. Його відставка, а пізніше і смерть символізували поразку чехословацької демократії [31].

Відтоді, підкреслює О.Шик, розпочався процес посилення «класової боротьби», що вилилась у політичні репресії 50-х років. Захопивши політичну владу у країні, ком-партія ліквідувала залишки демократії [32].

Починаючи з 1948 р. і до 1989 р., виключалась найменша можливість існування впливової політичної партії, окрім КПЧ. У цілому ж 1948 р., за визначенням російських вчених, став переломним у розвитку країн Східної Європи. Саме у цей період зникла фактично остання альтернатива суспільного розвитку, носіями яких виступали неко-муністичні (соціал-демократичні) партії і яка суттєво відрізнялась від концепцій, запро-понованих комуністами. На основі більшовизму виникла уніфікація комуністичного і соціалістичного руху в країнах Східної Європи, почала реалізовуватися радянська мо-дель побудови соціалізму [33].

Найменші спроби реформувати політичну систему соціалістичних країн жорсткою придушувались керівниками Радянського Союзу і урядами країн соціалістичної співдружності. Саме після 1948 р. у Чехословаччині утвердився тоталітарний режим, який підпорядковував собі усі сфери політичного, економічного життя суспільства.

Отже, з усього сказаного можна зробити висновок: «лютий» у Чехословаччині раніше чи пізніше повинен був виникнути. ВКП(б) і КПЧ спочатку розраховували на більш тривалі строки його підготовки, але міжнародна ситуація заплутала всі ці розра-хунки, прискоривши прихід комуністів до влади.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена февральским событиям 1948 г. в Чехословакии, и включает в себя новые материалы современной историографии. Автор использовал работы известных зарубежных ученых, которые до нынешнего времени не печатались ни в Рос-сии ни в Украине. В данном исследовании идет речь о возникновении политического кризиса, по-новому раскрыты особенности взаимоотношений различных политических и социальных сил и влияние иностранной политики. Значительное внимание уделяется сущности концепции Бенеша о взаимоотношениях Востока и Запада, его стремлению сохранить Чехословакию как часть западного сообщества.

Публикация рекомендуется преподавателям, студентам, научной общественности, всем, кто интересуется историей Чехии, Словакии и России.

SUMMARY

The article is dedicated to the events that took place in February of 1948 in Czechoslovakia and is based on the new materials of modern Historiography. The author has used the works of famous foreign scientists which had never been published before neither in Russian nor in Ukrainian press. In the present research the history in preparation of the February crisis the role of different political and social forces in it and the influence of foreign politics are given new light. Especial attention is paid to the essence of E. Beneš's conception of the relations between East and West, to his

attempt to keep Czechoslovakia part of the western countries unity.

Publication is addressed to scientists, teachers, students, to the wide scientific society, to all who is interested in Postwar history of Czechoslovakia and Russia.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Křižovatky 20. století: Světlo na bílá místa v nejnovějších dějinách / Hájek Ľ., Kadlecová E., Mencl V., Otáhal M. – Praha: Naše vojsko, 1990.
2. The Cominform. Minutes of the Three Conferences. 1947/1948/1949/ Annali. Milano. – 1994. – S.146, 282.
3. Seaton-Watson H. The East European Revolution. – London, 1961.
4. Снитил З., Цезар Я. Чехословацкая революция 1944-1948 гг. – М., 1986.
5. Волокитина Т.В., Мурашко Г.П., Носкова А.Ф. Народная демократия: миф или реальность? Общественно-политические процессы в Восточной Европе. – М. 1993. – 334 с.
6. Архив внешней политики Российской Федерации МИД Российской Федерации (АВПРФ). Ф.0138. ОП.29 Д.4. П.146. Л.6.
7. Korbel J. Twentieth century Czechoslovakia: The meanings of its history. – New York, Columbia university Press, 1977.
8. История стран Центральной и Юго-Восточной Европы XX века. / Под ред. проф. А.В.Фадеева – М., 1997.
9. Seaton-Watson H. The East European Revolution. – London, 1961.
10. Seaton-Watson H. The East European Revolution. – London, 1961.
11. Kuzin V.V. The Intellectual Origins of the Prague Spring. – London, 1971.
12. Šik O. Jarní probuzení: iluze a skutečnost. – Zürich: Polygon, 1989.
13. Seaton-Watson H. The East European Revolution. – London, 1961.
14. Seaton-Watson H. The East European Revolution. – London, 1961.
15. История стран Центральной и Юго-Восточной Европы XX века. / Под ред. проф. А.В.Фадеева – М., 1997.
16. Přehled dějin KSČ. – Praha: Nakladestvi Svoboda, 1978.
17. Kuzin V.V. The Intellectual Origins of the Prague Spring. – London, 1971.
18. Korbel J. Twentieth century Czechoslovakia: The meanings of its history. – New York, Columbia university Press, 1977.
19. Яровий В.І. Історія західних та південних слов'ян у XX ст. –К., 1991.
20. Kuzin V.V. The Intellectual Origins of the Prague Spring. – London, 1971.
21. Kuzin V.V. The Intellectual Origins of the Prague Spring. – London, 1971.
22. Korbel J. The Communist Subversion of Czechoslovakia 1938-1948: the Failure of Coexistence. – London, 1959.
23. Šik O. Jarní probuzení: iluze a skutečnost. – Zürich: Polygon, 1989.
24. Яровий В.І. Історія західних та південних слов'ян у XX ст. –К., 1991.
25. Skilling Gordon. The Breakup of Czechoslovak Coalition, 1947-1948 // The Canadian Journal of Economics and Political Science. – 1960. – Vol.XXVI. – P.396-412.
26. Kuzin V.V. The Intellectual Origins of the Prague Spring. – London, 1971.
27. Яровий В.І. Історія західних та південних слов'ян у XX ст. –К., 1991.
28. Skilling Gordon. The Breakup of Czechoslovak Coalition, 1947-1948 // The Canadian Journal of Economics and Political Science. – 1960. – Vol.XXVI. – P.396-412.
29. Seaton-Watson H. The East European Revolution. – London, 1961.
30. История стран Центральной и Юго-Восточной Европы XX века. / Под ред. проф. А.В.Фадеева – М., 1997.
31. Šik O. Jarní probuzení: iluze a skutečnost. – Zürich: Polygon, 1989.
32. Šik O. Jarní probuzení: iluze a skutečnost. – Zürich: Polygon, 1989.
33. Волокитина Т.В., Мурашко Г.П., Носкова А.Ф. Народная демократия: миф или реальность? Общественно-политические процессы в Восточной Европе. – М. 1993. – 334 с.

Надійшла до редакції 15.05.1999 р.

ББК 67.99(2)116.31.

БРИГАДЫ СОДЕЙСТВИЯ МИЛИЦИИ УКРАИНЫ В 1945-1953 гг.

Н.Н.Лагоша

Одним из принципов обеспечения общественного порядка является участие самой общественности в его охране. Взаимодействие государственных правоохранительных органов с общественностью – важнейшее условие демократизации общества, построения в Украине правового государства, обеспечения в нем законности.

Для выполнения задач, которые встают перед органами милиции на уровне современных требований, безусловно, необходимо обновлять арсенал форм и методов охраны общественного порядка и безопасности граждан, однако при этом необходимо учитывать опыт деятельности милиции в прошлые годы, в том числе и послевоенных лет.

Послевоенный период социально-политической жизни общества характеризовался противоречивыми тенденциями. С одной стороны, народ-победитель жил и работал с надеждой на демократические изменения в обществе, ликвидацию чрезвычайщины, установления спокойствия и благополучия. А с другой, сталинская административно-командная система по-прежнему требовала сверхнапряжения сил, преодоления все тех же «временных трудностей» любой ценой, делалась ставка на силовое решение всех проблем общества.

Эти особенности отражались и на деятельности органов милиции, на выборе форм и методов работы по охране общественного порядка. Объективно сложившиеся обстоятельства, такие, как сложная криминогенная ситуация, нехватка кадров, и в то же время стремление граждан оказать помощь милиции в обеспечении правопорядка диктовали необходимость шире привлекать общественность к решению задач по охране общественного порядка, безопасности граждан и борьбе с преступностью.

Но существовала в то время и другая тенденция, рожденная культом личности и деятельностью Берии. Она была направлена против вовлечения общественности в работу по укреплению правопорядка. Сторонники этой точки зрения утверждали, что борьба с преступностью и нарушениями общественного порядка – дело органов милиции, прокуратуры и судов. [1]

Проблема вовлечения общественности в деятельность по охране общественного порядка, борьбе с преступностью исследовалась Р.С.Мулукаевым [2], Е.А.Слепневым [3], И.И.Карпец [4], М.И.Еропкиным [5], Ю.А.Соколовым [6] и др. Ими в основном раскрывались вопросы развития организационно-правовых форм взаимодействия милиции с общественностью, деятельность местных советов по укреплению общественного порядка и др.

В рамках данной статьи мы попытаемся определить роль и значение бригад содействия милиции в охране общественного порядка, безопасности граждан и борьбе с преступностью в Украине в послевоенные годы.

В положении о рабоче-крестьянской милиции, принятом в 1931 году, подчеркивалось, что милиция в своей работе должна опираться на широкие массы трудящихся, привлекать их к непосредственному исполнению обязанностей по охране общественного порядка. С этой целью в стране организовывались общества содействия милиции. Постановлением СНК УССР от 10 сентября 1932г. они были реорганизованы в бригады содействия милиции (бригадмилы). Руководство их деятельностью возлагалось на главное управление рабоче-крестьянской милиции при СНК УССР [7].

В январе 1946 г. СНК УССР совместно с ЦК КП(б)У принимает постановление «О мерах по усилению борьбы с уголовной преступностью, укреплению охраны общественного порядка и органов милиции», которое требовало увеличить в 2-3 раза бригады содействия милиции, организовать мероприятия по широкому вовлечению общественности в активную работу по охране общественного порядка. В апреле 1946 г. МВД СССР издает инструкцию «Об организации и практическом использовании бригад содействия милиции». Целью создания бригадмилей являлось привлечение трудящихся к участию в деятельности органов милиции по борьбе с уголовной преступностью и обеспечению общественного порядка в городах и селах республики.

Активную работу по привлечению населения в бригады содействия милиции проводили партийные и комсомольские органы и организации.

В результате движение бригадмилей приобрело широкий размах. В 1946 г. в Сталинской области органами милиции было создано 237 патрульных групп, в которые входили 1422 человека [8]. Численность членов бригад содействия милиции росла из года в год, что свидетельствует о большой работе, которую проводили и работники милиции среди населения республики. К 1947 г. органы милиции Сталинской области привлекли к активной деятельности по охране общественного порядка 2928 членов БСМ. Только по Киевской области в охране урожая 1947 года приняли участие более 25 тыс. членов бригад содействия милиции [9]. Уже к концу 1951 года бригады содействия милиции, действующие в восточных областях Украины, насчитывали 171624 человека [10].

Таким образом, в условиях острой нехватки кадров, сложной криминогенной ситуации в послевоенные годы бригады содействия милиции становились основной формой участия общественности в работе органов милиции Украины.

Важнейшей задачей органов милиции в работе с БСМ была организация их эффективной деятельности по обеспечению общественного порядка и борьбе с преступностью. Поэтому организационные требования и порядок деятельности бригадмилей были для всех едины и строго регламентированы.

Общественные организации создавались при городских отделах, районных и линейных отделениях милиции. Бригады содействия милиции комплектовались из числа добровольцев, достигших 18-летнего возраста, несудимых, положительно характеризующихся. Руководство практической деятельностью бригад содействия милиции осуществлялось отделами службы и боевой подготовки управления милиции. Из БСМ создавались группы, которые поступали в распоряжение участковых уполномоченных, дежурных по отделениям милиции и инспекторов детских комнат. Оперативные группы бригадмилей состояли, как правило, из 4-5 человек, возглавляемых одним из наиболее опытных членов бригады, который вел учет личного состава и его работы.

Для правильного сочетания основной работы с работой в милиции продолжительность непрерывного несения службы по оказанию помощи милиции устанавливалась для бригадмилей не более четырех часов в сутки.

Бригады содействия милиции привлекались к несению патрульной и постовой службы в общественных местах с целью недопущения преступных действий, обеспечения общественного порядка и безопасности граждан. Бригадмилейцам выдавалось удостоверение личности единого образца и нарукавная повязка с надписью «БРИГАДМИЛЬ».

Патрулирование членов БСМ в городах осуществлялось совместно с сотрудниками милиции, а в селах – по указанию участкового уполномоченного, самостоятельно. Постовую службу бригадмилей в основном несли вместе с постовыми милиционерами. В случае необходимости выставлялись и самостоятельные посты бригадмилей, но при условии, что службу будут нести не менее двух человек [11].

Высокая активность общественности, четкая организация деятельности бригад содействия милиции положительно сказывались на результатах борьбы с преступностью и охране общественного порядка. Только в четвертом квартале 1946 г. бригадами Сталинской области было задержано 2 662 нарушителя законности и общественного порядка, среди них: воров 265, хулиганов 168, дезертиров Советской Армии 19, дезертиров военной промышленности 193, самогонщиков 165, нарушителей общественного порядка 477 [12]. Всего в республике за 1946 г. наружной службой милиции совместно с БСМ было задержано 19115 правонарушителей [13]. Из года в год эффективность совместной деятельности милиции и общественности по охране общественного порядка возрастала. Рассмотрим таблицу.

Таблица 1. Результаты совместной работы органов милиции и БСМ по борьбе с преступностью в 1946-1948 гг.[14]

Годы	Предупреждено преступлений (от общего количества)	Раскрыто преступлений	Задержано преступников
1946	17.6%	20.2%	18.0%
1947	18.5%	22.3%	18.8%
1948	21.2%	24.2%	20%

Из таблицы 1 видно, что общественность активно содействовала органам милиции не только при задержании преступников, но и вела профилактическую работу среди населения, направленную на предупреждение правонарушений. Эффективной была их помощь и в раскрытии преступлений.

В годы войны миллионы детей потеряли своих родителей, что привело к возникновению еще одного бедствия в республике – детской безнадзорности, которая вела к детской преступности. В первые послевоенные годы уровень преступности среди несовершеннолетних детей достигал в отдельные периоды 8-10% от общего числа совершенных преступлений [15]. Задача по разрешению этой сложной социальной проблемы возлагалась на органы милиции и их помощников бригадмилейцев.

МВД республики развернуло активную деятельность по борьбе с детской безнадзорностью и беспризорностью. В Сталинской области, например, за второе полугодие 1946 г. органами милиции совместно с бригадами содействия милиции было проведено 18 рейдов по выявлению беспризорных и безнадзорных детей, в которых приняло участие 568 работников милиции и 1303 представителей общественности. В результате этих рейдов было задержано 2909 детей, из них беспризорных 1436, безнадзорных 1473 чел [16].

Задержанные дети направлялись в детские приемники и детские дома. Применялись милицией и бригадмилейцами меры профилактического характера. На предприятия, в партийные и комсомольские организации, где работали родители задержанных детей, направлялись сообщения, просьбы оказать воздействие на незадачливых родителей. Так, по результатам рейдов было направлено таких сообщений 372; 426 человек из числа родителей задержанных детей были оштрафованы [17].

Таким образом, активная совместная работа партийных органов, общественных организаций и органов милиции по ликвидации детской безнадзорности имела положительный результат. Уже к 1950г. беспризорность в республике была почти полностью ликвидирована, а с 1948 г. наблюдалась устойчивая тенденция к снижению детской преступности.

Таблица 2. Преступность среди несовершеннолетних в Украине в 1948-1953 гг.
(% от всех преступлений) [18].

	1948 г.	1949 г.	1951 г.	1952 г.	1953 г.
УССР	12.8%	10.5%	8.3%	8.2%	7.8%

Данные, приведенные в таблице 2, свидетельствуют и о том, что несмотря на большую работу, проводимую органами милиции и общественностью, подростковая преступность в послевоенные годы оставалась высокой.

Бригадмилыцы так же активно привлекались к обеспечению общественного порядка во время праздничных шествий, демонстраций и массовых гуляний, помогали осуществлять надзор за соблюдением паспортного режима, за санитарным состоянием и благоустройством населенных пунктов, следили за выполнением правил уличного движения.

Идейно-политическая и культурно-массовая работа с членами бригад содействия милиции возлагалась на политорганы милиции. Регулярно организовывались для них чтения лекций, докладов, проводились беседы, с которыми выступали руководящие работники прокуратуры, судов, милиции. Лишь в 4 квартале 1947 года в Сталинской области было проведено 13 районных слетов бригад содействия милиции и 240 совещаний. Работниками милиции области на собраниях трудящихся, от коллективов которых были представлены бригадмилыцы, было прочитано 323 доклада о совместной работе милиции и БСМ, всего на этих собраниях присутствовало от общественности 156 525 человек [19].

Большое значение для воспитания бригадмилыцев, пропаганды их работы и привлечения новых членов имели созданные в большинстве управлений милиции клубы бригадмилыцев, которые посещались местной молодежью. В клубах организовывались концерты, тематические вечера, подводились итоги работы и награждались лучшие бригадмилыцы. Такая работа способствовала повышению эффективности деятельности БСМ, но важно и то, что вовлекались в их ряды и новые члены.

Отличившиеся члены БСМ поощрялись денежными премиями, ценными подарками, объявлялись благодарности, а за особые отличия, мужество и героизм при выполнении специальных заданий представлялись к правительственным наградам. Всего за 1946г. в Сталинской области было поощрено 560 бригадмилыцев, что составляло 22% от всех членов БСМ [20]. Так, для поощрения лучших бригадмилыцев на районном собрании членов БСМ в Новоселовском РО МВД исполком Совета народных депутатов трудящихся выделил 2700 руб. На собрании были премированы 13 человек – по 200-250 руб. и объявлена благодарность 25 чел [21].

Таким образом, в сложной социально-экономической обстановке послевоенного периода, в условиях обострившейся криминогенной ситуации общественные формирования, и в частности бригадмил, оказывали существенную помощь органам милиции в охране общественного порядка, обеспечении безопасности граждан и борьбе с преступностью.

Возникшая в первые послевоенные годы тенденция на отрыв общественности от участия в работе по укреплению правопорядка, на применение лишь мер уголовного и административного наказания, пренебрежение силой общественного мнения и профилактической работы не получила своего развития. Возобладал продиктованный жизнью принцип привлечения широких слоев общественности к правоохранительной деятельности.

Совместная деятельность милиции и формирований населения, которые берут участие в борьбе с правонарушениями и охране общественного порядка, формирует в сознании людей необходимость считаться с общественными интересами, уважительно

относиться к правовым истинам, честно выполнять свои обязанности. Здесь же открываются широкие возможности для воспитания людей на опыте практического участия в преобразованиях, которые происходят в сфере правопорядка.

Вовлечение широких слоев населения к правоохранительной деятельности закономерно и справедливо рассматривается как важный канал участия граждан в управлении делами общества и государства, один из основных факторов укрепления конституционного порядка, роли законов, усиления механизма поддержки правопорядка на основе развития народовластия.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена проблемі спільної діяльності органів міліції України та громадських об'єднань населення у боротьбі з кримінальною злочинністю та забезпеченні суспільного порядку та безпеки громадян в післявоєнні роки.

SUMMARY

The given article is devoted to the problem of Ukrainian military authorities and public associations of the populations joint activity projecting criminality and promoting public order and citizens security in the post-war years.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. История советской милиции. Т.2. – М.,1975. – С.177.
2. Мулукаев Р.С. Развитие форм участия трудящихся в охране общественного порядка. – М., 1978. – 200 с.
3. Слепнев Е.А. Развитие организационно-правовых форм взаимодействия советской милиции с органами общественной самодеятельности по охране общественного порядка: Автореф. дис... канд.юрид.наук: 12.00.01./ М., 1992.
4. Карпец И.И. Участие трудящихся в охране общественного порядка. – М.: Госюриздат,1956. – 44с.
5. Еропкин М.И. Участие трудящихся в охране общественного порядка. – М.:Госюриздат, 1959. – 80 с.
6. Соколов Ю.А. Участие трудящихся в охране общественного порядка. – М.: Госюриздат, 1962. – 130с.
7. Из истории милиции Советской Украины. – К.,1965. – С.91.
8. Госархив Донецкой области. – Ф.326,оп.4, д.477, л.177.
9. Из истории милиции Советской Украины. – К.,1965. – С.211.
10. Госархив Донецкой области. – Ф.326,оп.4, д.477, л.180.
11. История советской милиции. Т.2. – М.,1975. – С.175
12. Госархив Донецкой области. – Ф.326,оп.4, д.477, л.180.
13. Архив Главного информационного Бюро МВД Украины. Ф.3, оп.1, д.88, л.187.
14. Там же.
15. История советской милиции. Т.2. – М.,1975. – С.194
16. Госархив Донецкой области. – Ф.326,оп.4, д.477, л.177.
17. Там же.
18. Архив Главного информационного Бюро МВД Украины. Ф.3, оп.1, д.88, л.188.
19. Госархив Донецкой области. – Ф.326,оп.4, д.477, л.178.
20. Там же. Л.181.
21. Там же.

Надійшла до редакції 28.05.1999 р.

ББК 63.3. (4 укр)616-49

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ 1946-1980 рр. В ДОНБАСІ*В.М.Нікольський*

Вітчизняні та закордонні вчені, досліджуючи історію радянських часів, зробили достатньо багато для з'ясування сутності політичних репресій минулих часів. Основну увагу було приділено вивченню періодів примусової колективізації, так званої «великої чистки» 1937-1938 рр., беріївських репресій наступних часів. Післявоєнні події майже залишилися поза увагою вчених-істориків. Певною мірою торкається питань дослідження репресій 1950-х – початку 1990-х років А.М.Русначенко [1]. Але його монографія має інший ракурс, вона присвячена вивченню національно-визвольного руху в Україні зазначеного періоду. Автор, зокрема, у сьомому розділі своєї праці розглядає діяльність підпільної організації Євгена Доніченка в м.Сталіно та спробу макіївського шахтаря Володимира Клебанова створити незалежну профспілку[2].

В запропонованій нами статті йдеться про політичні репресії 1946-1980-х рр. в регіоні українського Донбасу, що охоплює сучасні Донецьку та Луганську області.

Досліджувалися перш за все документи архівів Управлінь Служби безпеки України в Донецькій та Луганській областях: «Інвентарні журнали реєстрації кримінальних справ на осіб, знятих з оперативно-довідкового обліку», тематична і алфавітна картотеки та безпосередньо архівно-слідчі справи. Автор мав можливість працювати в центральному архіві Служби безпеки України (м. Київ). Статистичні аспекти роботи розглядаються також за допомогою алфавітних картотек редакційно-видавничих груп «Реабілітовані історією» при Донецькій та Луганській обласних держадміністраціях. Частину документів автор отримав у фонді так званої «Окремої папки» (документи надзвичайної важливості) колишнього архіву ЦК КП України – нині Центральний державний архів громадських організацій України (ЦДАГО України). Було використано також матеріали фондів колишніх Донецького та Луганського обкомів компартії України, що зберігаються у відповідних обласних державних архівах.

Автор намагався з'ясувати розміри, характер та спрямованість політичних репресій, що здійснювалися органами держбезпеки в Донбасі післявоєнних часів.

Для навіть широкого загалу професійних вчених-істориків питання політичних репресій післявоєнних років залишаються «білою плямою» завдяки специфічності джерельної бази її значної недоступності.

Термін «політичні репресії» вживається в розумінні діяльності відповідних державних установ по покаранню громадян згідно змісту відповідних юридичних документів. В обраний для дослідження період в республіці діяли послідовно два Кримінальних кодекси УРСР (КК УРСР) – прийняті відповідно в 1927 та 1960 рр.

Кримінальний кодекс 1927 р. мав так звану «Особливу частину», до якої належали розділи «Контрреволюційні злочини», «Злочини проти порядку управління» та «Порушення правил про відокремлення церкви від держави». Ними було передбачено кримінальну відповідальність за ст. 54-58, 80, 110-115. Основний зміст політичних злочинів було передбачено ст. 54, що мала чотирнадцять позначок. У ній йшлося про зраду батьківщині, втечу за кордон, недонесення про злочини, збройне повстання, шпигунство, ворожу діяльність проти СРСР, розголошення державних таємниць, підлив економіки, терористичні акти, диверсії, антирадянську агітацію та пропаганду, контрреволюційний саботаж, активну боротьбу проти робітничого класу та революційного руху тощо [3].

Особлива частина Кримінального кодексу 1960 р. включала ст. 56-66, 138, 187 та 209, зміст яких було уточнено та розширено [4].

У нашому дослідженні йдеться про політичні репресії щодо осіб, справи на яких в подальшому органами держбезпеки, прокуратури та суду було переглянуто та їх «фігурантів» реабілітовано у зв'язку з відсутністю складу злочину, події злочину або його недоказу.

Проводячи узагальнення та аналіз цифрових показників, ми виділили два періоди в зазначені роки: 1946-1953 рр. та 1954-1980-ті рр. Межею взято 1953 р. – рік смерті Й.Сталіна, яка зумовила значні зміни в політичному та громадському житті країни.

Дослідники політичних репресій мають достатньо усталених два підходи з огляду на хронологію подій. Згідно першого, що має юридичне підґрунтя, пов'язане з процесами реабілітації незаконно репресованих, статистичні підрахунки робляться на основі такого показника, як дата арешту. Прибічники іншого підходу вважають, що більш обґрунтованими є підрахунки на основі дати винесення рішення або вироку. На наш погляд, це питання дискусійне: мають право на існування обидва погляди, а істина, можливо, полягає в поєднанні обох статистичних підходів.

Запропонована робота виконана саме на основі урахування як базового року винесення вироку або прийняття рішення.

На території сучасної Донецької області було репресовано за політичними мотивами в 1946-1980 рр. **1943** особи, в тому числі без урахування злочинів, зв'язаних з війною, – **860** осіб.

Загальні підсумкові дані щодо репресій у Сталінській (Донецькій) області такі(в дужках подано загальну кількість репресованих з політичних мотивів у відповідні роки, з урахуванням «злочинів», зв'язаних з війною та окупацією): 1946 р. – **40** осіб (496); 1947 р. – **72** (254); 1948 р. – **83** (262); 1949 р. – **66** (282); 1950 р. – **140** (160); 1951 р. – **165** (178); 1952 р. – **76** (75); 1953 р. – **68** (84); 1954 р. – **9** (12); 1955 р. – **14** (14); 1956 р. – **7**; 1957 р. – **33**; 1958 р. – **23**; 1959 р. – **6**; 1960 р. – **2**; 1961 р. – **4**; 1962 р. – **5**; 1963 р. – **11**; 1964 р. – **9**; 1965 р. – **2**; 1966 р. – **3**; 1968 р. – **3**; 1969 р. – **2**; 1970 р. – **2**; 1975 р. – **1**; 1976 р. – **1**; 1977 р. – **2**; 1979 р. – **1**; 1981 р. – **5**; 1982 р. – **4**; 1984 р. – **1**.

У 1967, 1971-1974, 1978, 1980 , 1983 рр. не було притягнуто до відповідальності за політичні злочини жодної особи.

У першому періоді кількість жертв незаконних переслідувань становила 710 осіб, а в другому – 150 осіб. Тобто в перший період (1946-1953 рр.) було репресовано 82,6% від загального числа притягнутих за всі післявоєнні роки.

В період 1946-1949 рр. загальна кількість репресованих по Сталінській області щорічно була приблизно однаковою; потім, з 1949 р. до 1951 р., відбувався процес швидкого зростання кількості притягнутих, що призвів в 1951 р. до чотирикратного збільшення у порівнянні з 1946 р. Далі відбувалося швидке падіння – за один 1952 р. кількість репресованих зменшилася більш ніж в два рази. І нарешті, в 1953 р. кількість репресованих приблизно дорівнювалась показникам 1947 р.

На Луганщині відповідні дані були такими: в 1946 р. було репресовано **75** особи (з урахуванням злочинів, пов'язаних з війною – 928), 1947 р. – **100** (354); 1948 р. – **104** (328); 1949 р. – **67** (286); 1950 р. – **192** (219); 1951 р. – **142** (153); 1952 р. – **100** (103); 1953 р. – **52** (65); 1954 р. – **21** (28); 1955 р. – **11**; 1956 р. – **14**; 1957 р. – **25**; 1958 р. – **32**; 1959 р. – **36**; 1960 р. – **4**; 1961 р. – **7**; 1962 р. – **16**; 1963 р. – **7**; 1964 р. – **1**; 1965 р. – **1**; 1967 р. – **4**; 1968 р. – **2**; 1970 р. – **1**; 1971 р. – **8**; 1973 р. – **2**; 1974 р. – **2**. У 1966, 1969, 1972, 1975 та наступних роках політичні репресії на Луганщині не застосовувалися.

Загалом в Луганській області було репресовано з політичних мотивів у 1946-1980 рр. – 2637 осіб, в тому числі 1026 – за злочини, не зв'язані з війною.

Для порівняння ми взяли відповідні дані по Одещині [5]. Враховуючи особливості репресій періоду 1946-1953 рр, ми підраховали кількість засуджених за політичні злочини на Одещині (за винятком воєнних), виходячи з відповідних коефіцієнтів по Сталінській та Ворошиловградській областях.

Простежується загальна тенденція зростання чисельності засуджених в 1947 р. порівняно з 1946 р., потім – невеличке зростання та падіння в наступні два роки. В 1950-1951 рр. репресії досягають свого максимуму, збільшившись в 3-5 разів. Це було «піком» всього післявоєнного періоду після якого різко (в 3-5 разів) зменшується кількість репресованих, яка досягає рівня 1946 р. Окрім того, абсолютні показники також достатньо близькі.

Обидва фактори (динаміка та абсолютні цифри в трьох областях) дозволяють зробити такий висновок: йдеться про діяльність тогочасних місцевих установ органів держбезпеки як «ланцюг» кампаній, організованих по команді зверху. Про інший варіант не може бути мови, оскільки подібні збіги нереальні.

У другому періоді загальна тенденція є подібною до показників 1946-1953 рр. «Піки» репресій припадали на 1957-1959 рр. та 1962-1963 рр. Абсолютні показники достатньо близькі по всіх трьох областях.

Тобто і у цьому випадку йшлося про керовані зверху операції місцевих органів КДБ. Водночас відносно невеликі цифрові дані заперечують проведення в цей період масових кампаній.

Зміст цієї ситуації можна з'ясувати, аналізуючи характер обвинувачень, сформульованих карними органами.

Наше дослідження має історичний характер. Саме з цих причин ми дещо відійшли від юридичного змісту відповідних статей Кримінального кодексу УРСР. Тому звинувачення, згідно реальних формулювань у кримінальних справах, були об'єднані в 15 груп. Обсяг публікації не дозволяє їх деталізувати, тому наведемо лише приклад. Так, формулювання «антирадянська пропаганда та агітація» у кримінальних справах включало такі підгрупи: безпосередньо антирадянська пропаганда та агітація (63,3% від загальної кількості обвинувачень цієї групи), виготовлення та розповсюдження антирадянських листівок (7%), негативні висловлювання про Й.Сталіна у зв'язку з його смертю (5,2%). Окрім того, тут використовувалися такі формулювання, як: виготовлення антирадянських рукописів, анонімні та підписані листи в радянські, партійні органи, прокуратури та суди, редакції газет, окремим керівним діячам (включаючи М.Хрущова), наклепи про життя в СРСР, проамериканська, проанглійська та профашистська пропаганда, розповіді анекдотів, сіоністська пропаганда, націоналістичні висловлювання, розповсюдження думок про антидемократичний характер радянської системи виборів до Рад, троцькістсько – бухаринська пропаганда, збереження іноземної газети (польської) тощо. Загалом таких груп нараховано 36.

За період 1946-1980-х рр. питома вага узагальнених груп формулювань обвинувачень була такою: 1) антирадянська пропаганда та агітація – 42,7%; 2) несанкціонована сектантська діяльність – 29,4; 3) повторне засудження осіб що відбули покарання за контрреволюційні злочини – 11,4 (в тому числі – за троцькістську діяльність – 2,4); 4) шпигунство – 3,7; 5) члени родин «ворогів народу» – 3,4; 6) зрада Батьківщині – 1,6; 7) тероризм – 1,5; 8) контрреволюційна діяльність – 0,8; 9) відмова повернення з-за кордону («невозвращенці») – 0,7; 10) соціально небезпечні особи – 0,6; 11) втеча з ув'язнення або заслання – 0,4; 12) недонесення про політичні злочини – 0,3; 12) шкідництво – 0,1%.

Згідно періодів «розподіл» відповідних часток обвинувачень був іншим. Якщо в 1946-1953 рр. показники були достатньо близькими до загальних даних за післявоєнний період, то в 1954-1980 рр. складається така картина: практично відсутні засуджені за належність до родин зрадників Батьківщини, «невозвращенці», соціально небезпечні особи, за шкідництво, втечу з ув'язнення, недонесення. Одночасно було скасовано практику повторного засудження за контрреволюційні злочини. Частки обвинувачень за іншими політичними злочинами становили: 1) за контрреволюційну агітацію та пропаганду – 68,6%; 2) незаконну сектантську діяльність – 20; 3) участь – в антирадянських організаціях – 6,7; 4) зраду Батьківщини – 2; 5) шпигунство – 1,3; 6) тероризм – 0,7; 7) антирадянську діяльність – 0,7%.

Таким чином, значно збільшується частка засуджених за антирадянську пропаганду та агітацію, питома вага якої наближається до двох третин загалу обвинувачених. Дещо збільшено частку засуджених за участь в антирадянських організаціях (з 2,8% до 6,7%) та за зраду Батьківщини (з 1,5% до 2%). Частка же всіх інших обвинувачень зменшується.

Зміст та спрямованість політичних репресій у Донбасі характеризуються співвідношенням конкретних рішень та вироків. Вони були такими (див. таблицю).

ВИРОКИ РЕПРЕСОВАНИМ У ДОНБАСІ

(1946-1980-ті рр.)

	Вироки, рішення	1946-53 рр. в %.	1954-86 рр. в %.	загалом
1	несудимі	4,1	6,7	4,5
2	виправдані	0,6	2	0,8
3	примусове лікування в психіатричній лікарні	0,7	8	2
4	самогубство в тюрмі	0,1		0,1
5	умовно	0,3	0,6	0,3
6	поселення	13,9	0,6	11,6
7	заслання 3 роки	1,4		1,2
8	заслання 5 років	3,9		3,3
9	3 роки виправно-трудоих таборів	0,6	10	2,2
10	5 років	4,9	16,7	7
11	8 років	7,8	23,3	10,6
12	10 років	32,8	24,7	31,3
13	15 років	16,5	4,7	14,4
14	20 років	0,6		0,5
15	25 років	8	2,7	7,1
16	тюремне ув'язнення	3,2		2,7
17	розстріл	0,6		0,4
	загалом	100	100	100

Таблиця дозволяє зробити слідуючі висновки. За визначеними нами періодами, каральна практика набула значної трансформації. В 1946-1953 рр. питома вага вироків до

ув'язнення у виправно-трудові табори становила 71,2%, а в наступний період збільшилася до 82,1%. В самій цій групі в перший період розподіл термінів ув'язнення був таким: десятирічний термін становив 46% від загальної кількості засуджених на цю кару, п'ятнадцятирічний – 23,2, двадцятип'ятирічний – 11,3, восьмирічний – 11, п'ятирічний – 6,9, двадцяти- та трирічний – по 0,8%.

У другий період ці показники були такими: на 10 років було засуджено 30,1% політичних в'язнів, на 8 – 28,4, на 5 – 20,3, на 3 – 12,2, на 15 – 5,7, на 25 – 3,3, термін 20 років не використовувався в судовій практиці.

До розстрілу були засуджені лише 0,6% репресованих – в першому періоді.

Дуже мало було людей, яких звільняли без передачі судовим органам, або виправданих судами. Ці показники навіть нижчі, ніж часів «великої чистки» 1937-1938 рр.[6].

Архівні дані дозволяють встановити реальну спрямованість політичних репресій післявоєнних років, тобто відновити соціально-демографічні характеристики жертв репресій.

По групах професій, занять та фаху розподіл репресованих в 1946-1953 рр. був таким: 1) непрацюючі – 32%; 2) робітники промисловості – 30,8; 3) службовці – 15,2; 4) група розумової праці – 12,1; 5) працівники сільського господарства – 8,2; 6) учнівська молодь – 1,5%. В 1954-1980-х рр. серед репресованих 46% становили робітники промисловості, 26,3 – непрацюючі, 11,7 – група розумової праці, 8,7 – службовці, 4,3- учнівська молодь, 3% – працівники сільського господарства.

В самих групах можна виділити такі підгрупи.

Підгрупи	1946-1953 рр. в %	1954 - 1980 - ті рр. в %	Підгрупи	1946-1953 рр. в %	1954 - 1980 - ті рр. в %
<i>Робітники</i>			<i>Службовці</i>		
кваліфіковані	79,4	88,9	Службовці держ-Установ	51	66,7
некваліфіковані	19,9	11,1	Військові	34,8	16,7
кустарі	0,7		Працівники торгівлі	9,8	8,3
<i>Група розумової праці</i>			Робітники ко-мунгоспу	2,2	
інженерно-технічні працівники	56,6	50	Кооператори	1,1	8,3
вчителі шкіл	14,9	18,7	Міліціонери	1,1	
бухгалтери	14,9		<i>Студентська молодь</i>		
працівники культури	5,7	6,3	Студенти вузів	60	66,7
медичні працівники	4,6	12,5	Студенти технікумів	30	
викладачі курсів	1,1		Школярі		16,6
викладачі технікумів	1,1		учні ГПУ, ФЗУ	10	16,6
науковці	1,1		<i>Непрацюючі</i>		

викладачі вузів		12,5	Тимчасово не-працюючі	77,8	50
<i>Працівники сільсько-го господарства</i>			без визначеного місцепроживання	0,5	8,3
колгоспники	67,3	100	ув'язнені	4,2	25
працівники радгоспів	21,2		Домогосподарки	16,5	11,1
працівники МТС	9,6		Пенсіонери	1	5,6
одноосібники	1,9				

Таким чином, йдеться про переслідування з політичних мотивів представників значного спектру соціально-професійних груп населення регіону. Порівняно з репресіями попередніх часів, серед переслідуваних були відсутні представники таких груп, як: партійні, радянські, комсомольські, профспілкові функціонери, працівники прокуратури, судів, органів держбезпеки, юристи-правники, господарські керівники в промисловості, голови колгоспів, директори радгоспів, МТС.

За національним складом репресовані були розподілені так: українці становили 57,3%; росіяни – 31; євреї – 2,7; білоруси – 2,5; німці – 1,8; греки – 1,5; представники інших національностей – 3,2%. Тобто ці дані наближаються до питомої ваги відповідних національних груп в загальній кількості населення регіону.

Географія репресій певною мірою показує «роботу» таємної агентури органів держбезпеки в населених пунктах різного типу. Так, 83% репресованих були мешканцями міст та промислових селищ, тільки 14% проживали в сільській місцевості, 2,6% – в інших областях, 0,3% – в залізничних селищах. Як бачимо, відсоток репресованих у сільській місцевості Донбасу дещо перевищує питому вагу сільських жителів в загальній чисельності населення регіону. Особливої різниці по періодах цей показник не має.

Розподіл репресованих за освітнім рівнем загалом відповідає цьому показнику по всьому населенню регіону.

Проведений аналіз перш за все дозволяє стверджувати, що використання формалізованих показників, як бази для вивчення політичних репресій є доцільним. Дослідник має можливість встановити реальну спрямованість політичних репресій певного історичного періоду, їх регіональні особливості, часові відмінності.

В нашому випадку вивчення результатів діяльності органів КДБ післявоєнних років призводить до таких висновків. Карні органи організовували свою діяльність на основі використання мережі таємних інформаторів, але фактичні напрямки «реалізації» такої інформації значною мірою залежали від вказівок «зверху». Про це свідчить також вивчення найбільш резонансної справи післявоєнних років в регіоні – Олекси Тихого та Миколи Руденко. Як співзасновники Української Хельсинської групи вони були засуджені на підставі агентурної інформації, зібраної на Донеччині, але поштовхом для притягнення до суду була вказівка з московської прокуратури [7].

Основну масу репресованих становили в обох періодах люди, що висловлювали в різних формах своє незадоволення ситуацією в країні, часто – за просте побутове «базікання».

В 1947-1953 рр. органи держбезпеки значну увагу приділяли переслідуванню членів нелегальних релігійних сект – баптистів, істинних християн, п'ятидесятників, що було проявом партійно-державної політики в ті роки.

З часом всіх людей, дані про яких використані в нашому дослідженні, офіційно реабілітовано, тобто тут мова йде саме про **незаконні політичні репресії**.

РЕЗЮМЕ

В статье впервые сделана попытка дать количественный анализ политических репрессий в Донбассе за весь послевоенный период. Автор собрал, обобщил и проанализировал уникальный документальный материал, который вводится в научный оборот впервые. Определены реальные направления деятельности карательных органов и их результаты.

SUMMARY

For the time in modern historiography an attempt to give a qualitative analysis of the political repressions in region of Donbass during the whole after-war period is made. Author has been collected, summarized and critically examined a number of unique documents unexplored before. Forms and results of the punitive bodies' activities have been objectively characterized in this article.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. – К.: Вид. ім. Олени Теліги, 1998. – 720 с.
2. Там же. – С.236-246.
3. Кримінальний кодекс Української РСР 1927 року. Особлива частина // Реабілітація репресованих. Законодавство та судова практика. Офіційне видання. / За редакцією В.Маляренка. – К.:Вид. «Юрінком», 1997. – С.20-33.
4. Кримінальний кодекс УРСР 1960 року. Особлива частина. – Там же. – С.60-67.
5. Одеський мартиролог: Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади. Т.1. / Уклад.: Л.В.Ковальчук, Г.О.Разумов. – Іст.-мемор. видання. – Одеса: ОКФА, 1997. – С.669-678.
6. Нікольський В.М. Українці Донеччини, репресовані в 1937-1938 рр.: соціологічний аналіз статистики // Схід. – 1995. – №3. – С.37-45.
7. Нікольський В. Ще раз про «Думки...» Олекси Тихого: Хроніка життя та боротьби мовою документів // Донбасс. – 1993. – № 1-2. – С.112-116.

Надійшла до редакції 16.10.1998 р.

ББК ТЗ (4 укр-4 Дон) 62 - 1

ЗМІНИ У СКЛАДІ НАСЕЛЕННЯ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ЗА 1959-1989 рр.

Г.М.Панчук

За чисельністю населення Донецька область нині посідає перше місце серед усіх областей України. Це обумовлено інтенсивним промисловим будівництвом у регіоні, у зв'язку з яким до Донбасу прибувало добровільно – чи навіть примусово – багато людей, які ставали жителями області. Проблема народонаселення Донецької області висвітлювалась в працях загального характеру [1]. Стосовно окремих населених пунктів вона вивчалась у нарисах про окремі населені пункти [2]. Рух населення області розг-

лядається в монографії «Населення та трудові ресурси Донбасу» [3]. До цієї проблеми зверталися вчені-економісти [4]. Але історичного дослідження змін у складі населення області не було зроблено. Важливістю проблеми, відсутністю досліджень і обумовлено написання цієї статті.

Джерельну її базу склали перш за все матеріали і статистичні бюлетені Донецького обласного управління статистики [5], матеріали поточного архіву Міністерства статистики України [6]. Зрозуміло, що основну інформацію з теми почерпнуто з матеріалів переписів населення 1959 і 1989 рр. Період між цими переписами є єдиним в історії тодішньої держави СРСР без воєн, голодоморів, жорстокого нищення людства, що робить можливим дослідження проблеми в її «чистому» вигляді з таких основних показників: народжуваність і смертність, тобто природний приріст, механічний рух населення; зміни в складі жителів області, зміни в їх освітньому рівні.

Інтенсивне заселення Донбасу розпочалося в 2-й половині XIX ст., але ще в 1920 р. густота тут становила всього 40 чоловік на один квадратний кілометр – найменша по Україні. 20-30-ті роки були часом високого індустріального розвитку, а отже і приросту чисельності населення. Але за час війни його чисельність різко скоротилась перш за все в наслідок мобілізації до війська, евакуації, втрат від окупантів. Після звільнення території відбулося поповнення населення. Так, на 1 січня 1939 р. в області було враховано 3099,8 тис. жителів. На момент звільнення обліковано (за станом на 1 листопада 1943 р.) 1514,8 тис. чоловік, тобто, менше половини довоєнної чисельності. На 1 січня 1948 р. вона зросла до 1903,6 тис. [7]. Особливих втрат зазнало міське населення. Якщо в 1939 воно становило 2425,9 тис. чоловік, то на час звільнення залишилось 1514,8 тис. [8]. На 1 січня 1948 р. довоєнна чисельність міського населення майже відновилося і склала 2148,5 тисячі чоловік [9]. Надалі чисельність населення швидко зростала, в основному за рахунок притоку молоді на підприємства Донбасу. Зрозуміло, що зростала чисельність тільки міських жителів.

Перший повоєнний перепис населення 1959 р. зафіксував 4262 тис. жителів. Чисельність населення за наступні 30 років зросла на 125% (Табл. 1). Це було наслідком як природного приросту, так і притоку в регіон значної кількості робітників на заводи і шахти Донбасу з інших регіонів. Особливо інтенсивним він був у 50-ті рр., а в 60-ті р. помітно сповільнився, оскільки зруйнована війною промисловість була відбудована, потреба в посиленому переселенні до регіону людей відпадала.

Таблиця 1. Чисельність населення Донецької області
(за переписами) [10]

Роки	Загальна чисельність жителів, тис.	В тому числі			
		міське		сільське	
		тис. жит.	%	тис. жит.	%
1939	3104	2421	78	683	22
1959	4263	3656	86	607	14
1970	4892	4276	87	616	13
1979	5160	4599	89	561	11
1989	5332	4815	90	517	10
1989 р. в % до 1959 р.	125,1	131,7	104,6	85,3	71,4

Природний приріст населення – різниця між кількістю народжених і числом смертей – за цей період також зазнала змін. Якщо в 1959 р. народжуваність на 1 тис. жителів склала 21,5, то в 1989 р. – тільки 11,8. Тобто число народжених зменшилось. Таке становище ви-

значене рядом факторів психологічного, морального та соціально-економічного характеру. Мати дітей стало «не модним», деякі люди зовсім відмовляються від народження дитини; скорочення числа шлюбів; емансипація жінки; постаріння населення, стан здоров'я жінок і чоловіків; екологічне становище регіону; міграція населення; низьке матеріально-економічне становище сімей, недостача житла. На динаміку народжуваності в 50-ті роки також впливали історичні події.

В кінці 50-х в регіоні відбудовувалось народне господарство. Сюди приїжджало багато молоді, здебільшого хлопців. Це сприяло вирівнюванню диспропорції статей. Та і взагалі люди, виснажені війною, голодомором, прагнули мирно співіснувати, мати господарство, сім'ю, народжувати дітей, людство втомилося від лиха.

В 60-ті роки процес підвищення народжуваності припинився, і число немовлят стало зменшуватись, міграція скоротилась. Відбувається процес старіння суспільства. Зменшувалось число народжуваних та збільшувалась кількість померлих. Це було обумовлено погіршенням екологічного становища регіону, стану здоров'я населення, недоліками медичного обслуговування. Серед причин смертей через хвороби на першому місці – захворювання системи кровообігу, новоутворень [11].

Є цікаві дані щодо співвідношення жителів області за статтю та віком. Так, в 1989 р. на тисячу жінок приходилось всього 862 чоловіка. Причому при народженні переважали хлопчики (віком до 1 року на тисячу дівчаток їх було 1048). З 35-річного віку співвідношення змінюється. Чоловіків стає 967. А у похилому віці на тисячу жінок лишається тільки 369 [12]. Слід відмітити, що таке соціальне явище властиве і для України в цілому. Воно є наслідком міграції населення, біологічних особливостей статей та більшої смертності серед чоловіків.

Сталися помітні зміни в освітньому рівні. З роками все більше стає людей з вищою освітою. У 1959 р. на тисячу жителів їх було 27, а в 1989 році – 96 [13]. Зменшується число жителів, які мають тільки початкову освіту. Розвивається промисловість, техніка, що потребує знань. Відкриваються навчальні заклади.

Окремої уваги потребує висвітлення перемін у народонаселенні за місцем проживання (табл. 1). З роками питома вага міського населення зростає з 86 до 90%, а сільського відповідно знизилась. Це сталося внаслідок урбанізації. Розширювались промислові центри, міста, селища міського типу. Отже сільське населення «вимивалось».

Зазнала змін і соціальна структура населення: зростає чисельність робітників, зменшувалась – колгоспників, яких у 1985 р. було 113 тисяч, а в 1989 – 106 тисяч [14]. Це пов'язано з урбанізацією. Колгоспи ставали радгоспами, колгоспники – робітниками. Збільшилось число службовців, що пов'язано з бюрократизацією політичної системи.

Кризове становище спостерігалось і в сімейному житті населення. Зменшувалось і число сімей, і їх розмір. Усі процеси, які відбувались у суспільстві, негативно відбивались на складі сім'ї. Необхідні заходи з боку держави, були спрямовані на зміцнення сім'ї. Серед них – роз'яснювальна робота засобів масової інформації, надання сім'ї допомоги. Корисним є досвід інших країн, насамперед Швеції, де, коли народжується дитина, обоє батьків мають право на оплачувану річну відпустку. Причому мати й батько можуть поділити її між собою і використати будь-коли, аж до того часу, коли дитині виповниться вісім років. Сім'ї отримують неоподатковану допомогу в однаковому розмірі для всіх, до 16-річного віку дитини [15]. Або, як у Польщі, де кожную десятку дитину сім'ї хрестив сам Президент.

Баланс чисельності населення, його вікового складу має велике значення для визначення резервів трудових ресурсів. Дослідження проблеми свідчить про те, що загальна чисельність працездатних людей скорочується. Причиною є зниження народжу-

ваності, зростання смертності, навіть серед працездатного населення. Піддається кризі основа суспільства – сім'я. Скорочується число бажаючих створити сім'ю, зростає інтенсивність розлучень.

Можна вважати, що значний негативний вплив на природний приріст населення створює погіршення довкілля. Стає очевидним, що проблема народонаселення потребує невідкладних заходів з боку держави.

РЕЗЮМЕ

Рассматриваются изменения в численности населения Донецкой области, в его социальном составе, образовательном уровне, прослеживается динамика рождаемости и смертности. Раскрываются мотивы механического движения населения. Прослеживаются изменения в половом и возрастном составе.

SUMMARY

Changes in numbers of population, its social content, educational level, birthrate and mortality dynamics are researched. The migration motives are also revealed. The changes in sexual make-up are researched.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Історія Української РСР: В 8 т. – Т.8. кн.2. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 354-402.
2. Історія міст і сіл Української СРСР. Донецька область. – К., 1970. – С.10.
3. Население и трудовые ресурсы Донбасса./ Отв. ред. Н.Г. Чумаченко. – К.: Наукова думка, 1977.
4. Стешенко В.С. Изучение воспроизводства народонаселения (теор. пробл.). – К.: Наукова думка, 1981.
5. Население Донецкой области (по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г.). – Донецк, 1991.
6. Текущий архив Министерства статистики Украины. Сводный отчет ЦСУУССР о распределении населения по полу, возрасту, национальности, состоянию в браке и источнику средств существования (по данным Всесоюзной переписи населения 1970 г. по Украинской ССР). – Т. 1 Р–582 011 Д 1480 на 1491 л.
7. Текущий архив Донецкого областного управления. Основные показатели восстановления народного хозяйства Сталинской области, 1944. – С. 2, 7.
8. Там само. – С.3 а.
9. Там само. – С.7.
10. Текущий архив ЦСУ Украины. Докладные записки областных управлений Украинской ССР об итогах естественного движения населения по областям в 1969 г. Т. 1 Ф–582 0–11 Д 1488 на 115 листах; Население Донецкой области (по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г.). – Донецк, 1991. – С.6.
11. Текущий архив Донецкой обл. Дон. обл. управ. стат. Смертность населения Донецкой обл. – Донецк, 1992. – С.8.
12. Население Донецкой области (по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г.). – Донецк, 1991. – С.32, 33.
13. Население, культура и здравоохранение Донецкой области: Статистический сборник. 176.
14. Донецкая область в цифрах в 1990 г. – Донецк, 1991. – С.20.
15. Урядовий кур'єр. – 1999. – 27 березня. – С.3.

Надійшла до редакції 10.06.1999 р.

ББК: С73 (4/8)

ИЗ ИСТОРИИ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ БОЛГАР НА УКРАИНУ (Запорожская область)

А.Ф.Михина

По данным переписи 1979 г., в СССР проживало 361082 болгар, в том числе 238217 человек на Украине [4, 41]. В Запорожской области проживало 37105 представителей болгарской национальности [4, 66]. По количеству населения они занимали третье место в области после украинцев и русских [9, 9]¹.

История поселения болгар на территории бывшей Таврической губернии России непосредственно связана с одной из славных страниц дружеских связей Болгарии с Россией, когда Россия оказала покровительство тысячам болгарских беженцев из османской Болгарии.

Историки выделяют три этапа болгарской иммиграции. Первые поселения болгар относятся к 50-60 годам XVIII в., когда часть болгар осела в Новомиргороде на реке Виси, а позднее – в Новоархангельске, Синюхином Броде и других «ротах», т. е. селениях Сербского гусарского полка, а часть – на землях Киево-Братского монастыря и Черниговской губернии [14, 3-4].

Болгары в этот период поселялись и в Бессарабии (по данным А. Скальковского, с 1769 по 1791 гг. до 2000 человек из них поселились в крепостях Измаиле, Килии, Бендерах и Аккермане [16, 4]. Таким образом болгары – переселенцы оказались в составе Сербского, Бобринецкого и первого Бугского войска. Жители военных поселений «сохранили многие древние обычаи своего отечества и даже язык, не говоря уже о фамильных именах родной Болгарии. На одном документе читаем следующие подписи: Кирило Стойковъ, Стефан Кабакчей, Русский Божановъ, Иванъ Кирило и Василий Величковы, Николай Топаловъ, Онуфрий Еклея, Яков и Кирило Опри» [16, 6].

Второе значительное переселение болгар относится к периоду 1801-1806 гг., а затем русско-турецкой войны 1806-1812 гг. В это время у Одессы болгарскими поселенцами были основаны села Малый Буялык (1801), Большой Буялык (1802). Болгарские переселенцы 1801-1806 гг. сыграли большую роль в развитии сельского хозяйства Новороссии. Это отмечает А. Скальковский: «Болгарские колонисты были весьма полезны для края, ибо принесли с собою улучшенную сельскую промышленность и охоту к садоводству, тогда почти не известному в Очаковской степи» [1, 2].

В период русско-турецкой войны 1806-1812 гг. болгарские переселения происходили вначале небольшими разрозненными группами, а затем, в связи с обращением к болгарам М.И.Кутузова, болгары стали переселяться в Бессарабию на правах колонистов. Они переселялись целыми селами, осваивая вместе с русскими и молдавскими крестьянами заброшенные татарские деревни. Это были выходцы из северо-восточной Болгарии. Из многих районов местное население уходило вместе с русскими войсками. С.Б.Бернштейн указывает, что в 1812-1813 гг. из Шуменской области почти целиком ушло население четырех сел (Могилы, Равны, Кривны, Новосела), поселившихся в бессарабских селах Чешма-Варуита, Бабели, Анадол и Кубей [1, 2]. Они получили здесь наименование «туканцев» (т.е. местных) в отличие от позднейших болгарских поселенцев 30-х годов, которых называли «беженари» – беженцы. Основная масса пересе-

¹ Украинцы – 63,8 процентов, русские – 31,1, болгары – 1,9, другие национальности – 3,2 процентов. – В кн: История городов и сел Украинской ССР. Запорожская область. – К., 1981, с. 9.

ленцев из северо-восточной Болгарии вначале осела в городах Бессарабии (главным образом в Измаиле и Кишиневе), часть поселилась в селах, а часть основала в 1811-1814 гг. на месте заброшенных татарских сел целый ряд своих поселений: Сатунов, Карагач, Импуцита, Курчи, Каракурт, Шоп-Тараклия, Таш-Бунар, Чийшия, Долукей. С.Б.Бернштейн предполагает, что к этой группе принадлежали и болгары села Джурджулешти. Тогда же было основано и село Табаки (1813). А.Скальковский приводит сведения из доклада генерал-лейтенанта И.Н.Инзова – главного попечителя колоний юга России – государю-императору, что в 1819 г. в Бессарабии было 6532 болгарских семьи, т. е. не менее 24000 душ обоего пола [16, 12-19]. Вообще же статистические данные о количестве болгарских переселенцев в этот период не отличаются точностью. По данным местной статистики, указывает С.Б.Бернштейн, в Бессарабии в 1821 г. было 32000 болгар и гагаузов [1, 13], по данным Л.Нидерле – 38000 болгар.

Когда, по распоряжению генерала И.Н.Инзова, крестьянам, проживающим в городах (Измаил, Кишинев и др.), была выделена земля, в 1820 г. началось переселение болгар из городов в села. Так, в 1821 г. было основано село Бановка (по имени старика Бано, во главе с которым группа «туканцев» переселилась из Измаила), в 1822 г. – село Задунаевка (основанное переселенцами из г. Кишенева) и село Новоивановка.

Кроме выходцев из северо-восточной Болгарии, в Бессарабию переселялись и жители южной Болгарии (Фракии). Здесь они основали села Кайраклию (совр. Лошиновка), Кот-Китай, Траян (позднее стало называться Старый Траян), Еникей и Шикирли-Китай (по данным С. Б. Бернштейна, эти села указаны в сохранившейся ведомости, составленной 25 мая 1861 г.) [1, 12].

К концу второго и началу третьего десятилетия XIX в. число переселенцев-болгар было уже так велико, что западная часть Буджака¹ получила название «Новой Болгарии» с административным центром (с 1819 г.) – селом Табаки, которое затем было переименовано в Болград.

Наиболее значительная иммиграционная волна была вызвана русско-турецкой войной 1828-1829 гг. Еще во время войны, а затем после заключения Адрианопольского мирного договора в Россию стало переселяться много болгар. Ведь по мирному договору в Адрианополе (14 сентября 1829 г.) Болгария осталась по-прежнему под турецким игом. Болгарское население в юго-восточной части страны с нескрываемой радостью встречало русские войска и предприняло ряд враждебных актов против турок. Болгары обращались к русскому командованию с просьбой о покровительстве. Но главнокомандующий русскими войсками генерал Дибия не мог выполнить их просьбу. В ответе болгарской делегации из Сливена и Котела он сказал: «Бедные мои болгары, вам придется подождать, а тем, кто не хочет оставаться в Турции, Россия даст повозки и корабли, чтобы переселиться на ее земли. Но, со своей стороны, я советую вам остаться в своем отечестве, потому что вы наполовину перемрете, прежде чем доберетесь до России с малыми детишками, не привыкшими ни к плаванию по морю, ни к тамошнему воздуху» [11, 172-173].

Несмотря на это, болгары покидали пределы Родины. В основном это были участники национально-освободительной борьбы и их семьи. Общее их число превышало 100000 человек. Особенно много переселенцев было из Сливена, Котела, Старой Загоры, Новой Загоры, Ямбола, Карнобата. Только из Сливена в апреле 1830 г. уехало 15000 человек, а в самом городе осталось 2000. Большая часть болгар в 1830 г. основала в Бессарабии села: Вайсал, Дермендере, Кирютня, Вале Перже, Твардица, Дюлмен,

¹ Буджак – турецкое название южной части Бессарабии.

Девлетагач, Пантаглия, Гасан-Батор, Главан, Голица, Фынтына-дзинилор, Селиоглу, Чумлен, Купоран, Исерлия, Делджилер, Боргудж, Кулевча, Тропоклу, Камчик, Новый Карагач, Новая Покровка (основанная в 1812 г. задунайскими запорожцами) [2, 9]. Этих переселенцев называли «беженари».

Таким образом, основная масса переселенцев этого периода была из южнобалканских областей (Сливенский и Ямболский районы). Переселенцы из Фракии приезжали в Россию морем, через Одессу.

До 17 июня 1830 года через одесский карантин прошло 1660 семейств болгар [3,337].

По данным Л. Нидерле, после 1829 года в Бессарабию пришло 4400 семейств, т.е. около 27 000 болгар [14,137].

В 1830 году основываются села Дермендере, Твардица и Кирютня, переселенцы из бургасского села Аланкайрак поселяются в с. Сатунове, выходцы из фракийского села Вайсал стали первыми жителями одноименного села по соседству с селом Каракурт. Й.Титоров свидетельствует: «Нынешний софийский митрополит г. Партений нам рассказывал, что его отец, священник из Адрианопольского села Вайсал, переселился в 1830 году почти со всеми крестьянами этого села в Бессарабию, где они основали новое село под тем же названием» [18,257]. Группа болгар из провадийского села Девня поселилась в Комрате. Сливенцы поселились в Тобаках, а к северу от Чейшии в 1829-1830 гг. возникло с. Новый Траян, после чего прежний стали называть Старым Траяном. По данным А.Скальковского, в 1835 г. в Бессарабии было 56630 человек болгар и гагаузов [15,39], а 1837 году – 57960 болгар [17,247].

Серьезные изменения в жизни бессарабского болгарского населения были связаны с русско-турецкой войной 1853-1856 гг. Во время этой войны в Бессарабию также прибыло немало болгарских иммигрантов, но большая часть их возвратилась в Болгарию, а в Бессарабии осталось лишь около тысячи человек [7,896].

Согласно Парижскому договору (18/30 марта 1851 г.), вся Южная Бессарабия отошла от России и была присоединена к Молдавскому княжеству. 40 болгарских и гагаузских сел из 85 – по А.Скальковскому [14,51], 83 – по Иванову [8, 2] и В. Машкову [13], 67 сел и 2 города – по Й. Титрову [18,63], оказались на территории Молдавии. Кроме сел, от России отошли города Болград, Измаил, Килия, Рени, имевшие большое болгарское население.

В связи с этим началось массовое переселение (фактически бегство, как подчеркивает С.Б.Бернштейн) болгар на русскую территорию. Переселение началось с ноября 1660 года и продолжалось полтора года.

Вопросы переселения болгар в этот период и их расселение на территории Таврии достаточно полно освещены авторами вступительной статьи к «Атласу болгарских говоров СССР» [1].

Из некоторых бессарабских сел ушло все болгарское население. Например, из сел Тропоклу, Нового Карагача и Новопокровки. Все болгары покинули с. Бобели, поселившись сначала в пограничном селе Фымтына-Дзинило, а затем вместе с частью местного населения перешли на русскую территорию. Ушла большая часть населения Кайраклии, часть населения Карагача, Импуциты и некоторых близлежащих гагаузских сел. Ушла в Россию часть населения с. Чешма-Варуита, Шикирли-Китай, Каракурта, Бановки, а также большая часть населения сел Еникея. Старого Траяна, Дермендере, Долукья, Таш-Бунара. Много болгар ушло из южной части Вайсала, несколько семей покинули и Северный Вайсал, ушла часть населения и Болграда.

А так как переселение болгар на территорию России носило стихийный беспорядочный характер, то беженцы останавливались в пограничных русских селах. Так, в 1862 г. близ с. Табаки были созданы два села – Болгарийка и Кайраклия, куда позднее переселились болгары из различных сел (например, Шоп-Тараклии) и Болграда. В этом же году была основана с. Калчевка (поселенцы из Болграда).

Это, однако, не решало вопроса о поселении беженцев, поэтому русское правительство предоставило болгарам земли в Таврической губернии. «Болгарам было предложено, если они желают оставаться в пределах России, занять в вечное наследственное владение казенные участки земли в Бердянском уезде Таврической губернии по пятидесяти десятинам на “номер”, т.е. двор или хозяйство. Болгары, хотя и не все, согласились на это предложение...» [5,2].

Этим переселенцам были «дарованы все те права и привилегии, которыми они пользовались и прежде в России, с наделом земли по 50 дес. на семейство и при восьмилетней льготе от платежа и повинностей. Кроме того, при водворении дано по 125 руб. серебром на каждое семейство безвозвратно» [8,4]. Места оседлости переселенцы выбирали по собственному усмотрению. Таким образом, согласно И.Иванову, в течение 1860-1861 и 1862 гг. из Молдавии в Таврическую губернию переселились до 4300 семей (около 21 500 человек) [8,4]; по данным А.Клауса – это были до 27000 душ болгар-колонистов из Молдавии и турецких болгар-гагаузов и виддинцев [12,364]; С.Б.Бернштейн отмечает, что, по далеко не полным данным, в 1861-1862 гг. в Таврию переселилось около 22 000 человек [1,15]. По данным Н.Державина, к началу 1865 г. новых болгарских колоний образовалось в Бердянском и Мелитопольском уездах 47 с населением 24 261 душ обоего пола [6,19]. Это была «толпа бродяг и беглецов без звания и национальностей, оставшихся без крова и пищи и скитавшихся в буджакских степях Бессарабии» [1,42].

Выходцы из Кайраклии шли двумя группами и поселились в северной части отведенной территории. Там они основали два села – Радоловку и Гюневку (в Гюневке поселилась и часть гагаузов). Болгары из Шикирли-Китая основали большое село, получившее название Софиевка (местное население до сих пор называет его Шикирлик).

Близ Софиевки было основано село Палаузовка [10,134-177]¹, в котором осели выселенцы из села Бабели (так называемые бабелинцы) и из Фынтына-Дзинилор (так называемые кукери). К западу от Палаузовки остановились переселенцы из Старого Траяна. Они шли двумя группами, одна из которых основала село Траяны (в современной орфографии-Трояны), другая – село Андровку (названное по имени руководителя группы).

Выходцы из Еникея основали к югу от Гюневки два села – Романовку (совр.Коларовка)и Вячеславовку (совр.Вячеславка);между этими селами поселились выходцы из с.Долукей. В результате урагана, происшедшего несколько лет позднее, село было разрушено, часть его населения разместились в соседних селах, а часть возвратилась в Бессарабию.

Переселенцы из с.Бановка также основали два села – Бановку и Мариино (совр. Мариновка), из Таш-Бунара – села Преслав и Инзовку. Село Преслав в дальнейшем

¹ Село названо в честь Н.Х.Полоузова – идейного руководителя и организатора болгарской буржуазии в эмиграции, вдохновителя болгар по оказанию помощи России в борьбе с турками. По его инициативе 2 февраля 1854 года было создано Одесско-болгарское настоятельство.

становится культурным центром приазовских болгар. Оба этих села становятся самыми богатыми селами Приазовья (до сих пор сохранились прежние неофициальные названия сел – «златна Инзовка», «сребьрен Преслав»).

Переселенцы из Вайсала, идя двумя группами, основали с.Дяновку (выходцы из южного Вайсала) и с.Райновку (выходцы из северного Вайсала). И сейчас эти села старики называют «долни Вайсал» и «горни Вайсал».

Выходцы из с.Импуцита основали села Зеленовку и Манойловку, недалеко от них переселенцы из Карагача основали три села – Петровку, Анновку, Первониколаевку. Бывшие жители с.Чешма – Варуита основали село Богдановку, небольшая часть чувшмелийцев вместе с выходцами из Болграда поселилась в с.Степановке. В с.Федоровка осели выходцы из Новопокровки, в с.Герсовка – из Тропеклу, в Надеждине – из Нового Карагача.

Жители бессарабского села Дермендере поселились в селах Цареводаревка (совр.Ботево // Ботиево) и Строгановка. К западу от Мелитополя поселились албанцы из Каракурта и переселенцы из гагаузских сел. Виденские болгары основали с.Терновку. В селе Второниколаевка (совр. Луначарское) поселились выходцы из разных сел, поэтому население здесь смешанное. Небольшое число болгар из с.Табаки поселилось в гагаузских селах Дмитровка и Александровка Акимского района.

В настоящее время все эти села расположены в Приазовье и входят в состав Бердянского, Приазовского и Приморского районов Запорожской области Украины.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядаються деякі питання історії переселення болгар з метрології до України. огляд супроводжується статистичними даними.

SUMMARY

Some problems of Bulgarians' migration from their mother country to Ukraine are studied. the survey is supplied with statistical data.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бернштейн С.Б., Чешко Е.В., Зеленина Э.И. Атлас болгарских говоров в СССР. Вступительные статьи. Комментарии к картам. – М., 1958.
2. Бернштейн С.Б. Болгарские говоры южного Буджака. – В кн.: Статьи и материалы по болгарской диалектологии СССР. Вып.2. – М.: Изд-во АН СССР, 1952.
3. Бернштейн С.Б. Страница из истории болгарской иммиграции в Россию во время русско-турецкой войны 1828-29 гг. – В кн.: Уч. Зап. Ин-та славяноведения АН СССР, т.1. – М.-Л., 1949.
4. Всесоюзная перепись населения. – Вестник статистики, 1980, №7.
5. Всесоюзная перепись населения. – Вестник статистики, 1980, №8.
6. Державин Н.С. У болгар в Таврической губернии. Этнографическая заметка. – М., 1901.
7. Державин Н.С. Болгарские колонии Новороссийского края. Херсонская и Таврическая губернии. – Симферополь, 1908.
8. Занетов Г. Българските колонии в Русия. Колониите в Бесарабия. – Периодическо спасение на българското книжовно дружество в Средец. Година девета. – Средец, 1895, кн. 48.

9. Иванов И.С. Краткий очерк болгарских колоний в Бессарабии. – В кн.: Записки Бессарабского областного статистического комитета, т.Ш. – Кишинев, 1864.
10. Ильчев С. Речник на личните и фамилни имена у българите. – София, 1980.
11. История городов и сел Украинской ССР. Запорожская область. – К., 1981.
12. Карпенко Ю.А. Топонимия болгарских сел Одесской области (Вопросы топонимического взаимодействия языков). – В сб.: Историческая ономастика. – М.: Наука, 1977.
13. Колесник В.А. Антропонимия болгарских поселенцев на Украине (по документам 18-19 вв.). – В кн.: Русский язык в условиях билингвизма. – Элиста, 1981, с.101-111; ее же. Женские имена болгарских поселенцев на юге Украины. – Тезисы докладов межобластной научно-практической конференции молодых ученых, посвященной 60-й годовщине образования СССР (ч.1). – Одесса, ОГУ, 1983, с.264-265; ее же. Формы именования мужчин в болгарских диалектах юга Украины. – Проблемы славяноведения, Львов, 1981, №23, с.122-1276; ее же. Антропонимия болгарских сел Одесской области Украинской ССР. – Съпоставително езикознание, 1984, №5, с.37-40.
14. Конобеев В.Д. Национально-освободительное движение в Болгарии. 1853-54гг. – В кн.: Уч.зап. Ин-та славяноведения, т.29. Освободительное движение западных и южных славян 19-20 вв. – М.: Наука, 1965.
15. Косев. А Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике. Вып.1, т.1. – СПб, 1869.
16. Мещеряков И. Переселение болгар в Южную Бессарабию в 1828-1834гг. – Кишинев, 1965.
17. Машков В. Образцы народной литературы тюркских племен. Наречия бессарабских гагаузов. – СПб, 1904.
18. Нидерле Л. Обзорение современного славянства (с картою). – СПб, 1909.
19. Скальковский А. Болгарские колонии в Бесарабии и Новороссийском крае. – Одесса, 1848.
20. Ковачев Н.П. Българска ономастика (наука за собствените имена). Спецкурс – Велико Търново: ВГУ «Кирил и Методий», 1982.
21. Кальковский А. Первое 30-летие истории города Одессы. 1793-1823. – Одесса, 1837, с.98. – Цит. по кн.: Атлас болгарских говоров в СССР... М., 1958, с. 11.
22. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Ч.П.. – Одесса, 1853.
23. Стоянов С. Граматика на българския книжовен език. – София, 1980.
24. Титров Й. Българите в Бесарабия. – София, 1903.

Надійшла до редакції 20.06.1999 р.

ББК ТЗ (53) 63 - 49

ФИДАИЗМ – ДЕСТАБИЛИЗИРУЮЩИЙ ФАКТОР В АРАБО-ИЗРАИЛЬСКИХ ОТНОШЕНИЯХ: К 50-ЛЕТИЮ ГОСУДАРСТВА ИЗРАИЛЬ

В.В.Разумный

В мае 1948 года, почти после двух тысяч лет перерыва, было вновь создано еврейское государство. Первые дни его существования были отмечены кровопролитными столкновениями с арабами, которые затем переросли в Палестинскую войну 1948-1949 годов. Итоги этой войны не разрешили арабо-израильских противоречий и лишь уси-

лили антагонизм двух враждующих сторон. Подтверждением этому служит пятидесятилетний период вооруженной борьбы, превратившей Израиль и Палестину в незатухающий очаг напряженности на Ближнем Востоке. Среди многих факторов, затрудняющих мирный диалог арабов и израильтян, важное место занимает фидаизм – радикальное направление исламского экстремизма. Об этом свидетельствуют трагические события в Иерусалиме, произошедшие в июле и сентябре 1997 года, ярко показавшие те сложные условия, в которых протекает процесс урегулирования арабо-израильского конфликта. Тогда террористические акты, совершенные террористами-смертниками исламского движения «ХАМАС», прервали переговорный процесс и вернули те времена, когда основным языком общения арабов и израильтян был язык оружия и ультиматумов.

Важным фактором, влияющим на взаимоотношения сторон ближневосточного конфликта, является фидаизм. Фидаизм, как форма религиозного экстремизма, является прямым следствием палестинской проблемы, обострившейся после появления государства Израиль на политической карте Ближнего Востока. Основной целью данной статьи является выявление дестабилизирующего характера фидаизма и определение его роли в арабо-израильских отношениях на современном этапе. Для этого необходимо изучить это уникальное явление, определить его идеологическое обоснование, рассмотреть тактику и цели фидаев в динамике развития, а также охарактеризовать примеры практической деятельности религиозных экстремистов.

Данная проблема ранее не являлась объектом исторического исследования. Возможно, это объясняется тем, что в отечественной историографии доминировал идеологический подход к изучению проблем Ближнего Востока, а факторы религиозной мотивации палестинского движения сопротивления оставались без должного освещения. Некоторые аспекты фидаизма рассматривались в работах зарубежных авторов. Здесь прежде всего необходимо отметить труды американских исследователей [1]. Вероятно, это связано с тем, что именно американским военным пришлось всерьез столкнуться с деятельностью исламских террористов-смертников во время пребывания морских пехотинцев США в Ливане. Однако на уровне научного исследования эта проблема не нашла должного отражения.

Военное поражение 1949 года и политика вытеснения арабов с территории их проживания обусловила появление проблемы арабских беженцев. Общая их численность составила к 1950 году 1350 тысяч человек [2]. Все это вызвало бурный подъем национально-патриотических чувств арабского населения Палестины. Однако движение сопротивления, хотя и носило массовый характер, но в организационном плане оставалось крайне слабым. Здесь прежде всего сказались последствия жестокого подавления британскими войсками восстания арабов 1936-39 годов. Тогда арабы лишились лидеров сопротивления, которые были убиты или изгнаны, а также оружия, которое было конфисковано англичанами [3]. Негативную роль здесь сыграли разногласия между главами арабских стран. Так, еще в 1947 году заседание Лиги арабских стран приняло решение о создании освободительной армии, сформированной из добровольцев, прибывающих из различных мусульманских государств. Но она так и не была создана из-за отсутствия единого мнения относительно руководства борьбой в Палестине.

Все эти обстоятельства создали благоприятную почву для появления фидаизма – наиболее экстремистского направления среди арабских радикалов, обоснованного религиозной мотивацией. Материальные трудности борьбы с израильской агрессией вызвали к жизни идею о духовном превосходстве арабов над израильтянами. А там, где духовное превосходство призвано заменить оружие, появляется фактор смертничества. В данном случае фидаизм является его исламским аналогом. Однако на начальном эта-

пе арабо-израильского противостояния он не получил широкого распространения. По мнению автора, это можно объяснить тем, что идеологические установки лидеров сопротивления были связаны с секулярным национализмом. При этом основная ставка делалась на помощь извне – на арабскую солидарность и поддержку Советского Союза, авторитет которого был очень высок в арабском мире после событий 1956 года в Египте. Потому отдельные отряды религиозно мотивированных патриотов были слабо заметны в общей массе палестинского движения сопротивления. Их не считали серьезной силой в борьбе против Израиля. Сознывая, что палестинцы одни не смогут победить Израиль, фидаи рассчитывали, что осуществляемые ими акции вызовут эскалацию ответных ударов Тель-Авива по арабским странам, что в конце концов выльется в широкомасштабную войну, победоносную для арабской стороны.

Следующий этап развития фидаизма тесно связан с событиями 1967 и 1970 годов. Тяжелое поражение 1967 года вызвало шок в арабском обществе и положило конец иллюзиям о помощи внешних сил в решении палестинского вопроса. Одновременно с этим поражение арабских государств вызвало резкий подъем религиозности на уровне массового сознания. Многие стали считать, что арабские страны, где официальной идеологией был в тот время секулярный национализм, потерпели поражение от страны, которая, по их мнению, основана чисто на религии. Победу Израиля они трактовали как победу религиозного государства над секулярным [4]. Сентябрь 1970 года был крахом надежд на арабскую солидарность. Тогда иорданская армия, спровоцированная израильскими спецслужбами, атаковала лагерь палестинцев в Аммане. С этого момента стало ясно, что арабскому населению Палестины остается надеяться только на свои силы.

Возросшая роль ислама в арабском обществе придала новый характер борьбе против Израиля. Теперь главную роль в сопротивлении стали играть религиозно мотивированные террористы. Вооруженная борьба приняла форму джихада, где победить могут только истинные мусульмане, готовые на самопожертвование во имя идеалов веры. Само название «фидай» в переводе с арабского означает «жертвующий собой». Фидаизм отличается от нерелигиозного терроризма высокой степенью духовно эмоциональной вовлеченности в теракт. Религиозное осмысление правоты и святости своего дела позволяет фидаям осуществлять рискованные и даже самоубийственные акции, на которые вряд ли бы решились нерелигиозно мотивированные террористы. Необходимость самопожертвования в борьбе с израильской агрессией как бы освящалась Кораном: «Скажи: о вы, ставшие иудеями! Если вы утверждаете, что вы первые перед Аллахом по сравнению с другими людьми, то возжелайте смерти, если вы искренни!» [5]. Поэтому фидаи не только готовы, но, как правило, стремятся погибнуть во время выполнения теракта, что повышает его эффективность.

Фидаизм получил идеологическое обоснование в трудах теоретиков исламского экстремизма. Особое место занимает здесь лидер экстремистской организации «Братья – мусульмане» – Хасан аль-Банна, разработавший особый «культ смерти» (Фанн аль-Мафт) [6]. Его последователь – идеолог исламских экстремистов Египта – Сейид Кутб, анализируя опыт антиколониального движения в Судане, Алжире и Марокко, делает вывод, что только ислам может привести к победе, «даже если ислам ведет борьбу безоружным, так как его сила кроется в его природе» [7]. Зарубежные исследователи отмечают еще один важный нюанс в идеологии фидаизма. Это представление о том, что небольшая группа истинных мусульман, готовых на самопожертвование, способна реально повернуть вспять ход истории. Сейид Кутб при этом приводит пример первоначальной общины пророка Мухаммеда [8]. Таким образом, идеологические установки

лидеров исламских экстремистских организаций перестают быть внешним фактором для фидаев, которые идут на смерть добровольно.

Сделав ставку на собственные силы и исламскую идеологию «священной войны», лидеры фидаев изменили тактику своей деятельности. Теперь наибольшее распространение получили теракты. Раз Израиль не удалось сокрушить в ходе военных кампаний, то его стабильность можно разрушить путем террора и эскалации напряженности. Терракт должен приковать внимание общественности к проблемам палестинцев. Самоубийственные акции террористов-смертников призваны были продемонстрировать духовное превосходство арабов. Сам теракт должен показать неспособность израильских властей контролировать ситуацию. Он должен осуществляться в многолюдном месте, чтобы продемонстрировать уязвимость израильских спецслужб. При этом жертвами фидаев могут стать не только военные или политические деятели Израиля, но и простые обыватели. К началу 70-х годов выросло целое поколение палестинцев, которые не видели свою родину с момента прихода туда израильтян. Разбросанные по лагерям беженцев в различных странах, они стали взрывной силой палестинского общества. Возможно, этим фактором объясняется радикальность террористических действий, которые стали главным оружием фидаизма.

Наиболее четко прослеживается характерный стиль фидаизма в событиях, произошедших во время XX Олимпийских игр в Мюнхене в 1972 г. Тогда группа фидаев из экстремистской организации «Черный сентябрь» захватила в заложники несколько израильских спортсменов. В действиях фидаев необходимо выделить следующие моменты:

1. **Ориентация на публику.** Терракт осуществлялся в период проведения XX Олимпийских игр. В них принимало участие более 9 тысяч спортсменов. События олимпиады освещали 4 тысячи корреспондентов. Олимпийские игры смотрели 850 млн. телезрителей, то есть каждый четвертый землянин. Кроме того, в период проведения олимпиады там находились важные официальные лица многих государств. Среди них: канцлер ФРГ Вилли Брандт, президент Франции Жорж Помпиду, генеральный секретарь ООН Курт Вальдхайм, королева Великобритании, король Нидерландов, король Греции [9]. На время Олимпийских игр Мюнхен стал объектом внимания всего мира. Поэтому, осуществив там теракт, можно было заявить о себе на весь мир.

2. **Вероломный характер теракта.** Он осуществлялся в период Олимпийских игр, когда бдительность спецслужб Израиля была снижена. Сам захват заложников проводился в 4 ч. 30 м. утра, что не оставило израильским спортсменам никаких шансов для сопротивления [10].

3. **Очевидная самоубийственность акции.** Фидаи потребовали в обмен на заложников освобождение из тюрем Израиля своих единомышленников, а также оружие и самолет. Эти требования оказались невыполнимыми. В этой обстановке германские власти решились начать штурм. Тогда фидаи взорвали и себя и заложников [11].

Расправа над безоружными израильскими спортсменами не улучшила ситуацию в Палестине. Наоборот, это вызвало еще большую эскалацию напряженности. Израиль ответил на действия фидаев бомбовыми ударами и репрессиями по отношению к арабскому населению. Таким образом, события в Мюнхене, несмотря на их резонанс, еще больше расширили пропасть арабо-израильских отношений в тот период.

Очередной этап развития фидаизма связан с победой исламской революции в Иране в 1978-1979 годах. Для руководства экстремистских организаций это был пример успешной борьбы. Под влиянием идей исламской революции возросла активность шиитских группировок. Ислам шиитского толка отличается более распространенным «культом мученической смерти», поэтому в действиях фидаев усилилась тенденция

роста самоубийственных террористических актов. Они видели в теракте не только средство достижения цели, но и свое личное спасение (в религиозном смысле); они относятся к нему как к форме служения Аллаху, что делает для фидая теракт гораздо более «личным» делом. Тактику фидаяев с успехом использовала ливанская шиитская группировка «Хизб Алла» (Партия Аллаха), созданная в 1983 году. Ее цель – создание исламского Ливана. Ее враги – израильтяне, «безбожные американцы», а также все те, кто не разделяет их точку зрения по вопросу о будущем Ливана. В 1986 году фидая «Хизб Алла» осуществили теракт против американских военнослужащих в Бейруте. Тогда двое террористов-смертников на грузовике со взрывчаткой прорвались к месту расположения морских пехотинцев США. Сбив заграждение, они взорвали грузовик вместе с собой, уничтожив при этом две сотни американцев.

В последние годы наибольшая активность использования фидаяев в терактах отмечается в деятельности «Исламского Движения Сопротивления» («ХАМАС»), базы которого находятся в Ливане и Иордании. Эта организация, созданная в 1987 году, сделала ставку на решение палестинской проблемы с помощью силы. Процесс арабо-израильских переговоров и успешные сдвиги в деле решения палестинской проблемы идут вразрез с мнением лидеров движения «ХАМАС». Поэтому они всеми силами стараются сорвать планы мирного урегулирования. Радикальность действий повышает авторитет «ХАМАСа» среди палестинцев, особенно в молодежной среде. В 1991 году, через четыре года после создания, «ХАМАС» уже представлял палестинскую делегацию на мусульманском конгрессе в Тегеране. Штаб-квартира организации находится в Нью-Йорке. В данный момент «ХАМАС» возглавляет Муса Абу Марзук (Moussa Abu Marzouk). Духовный лидер организации – Шейх Ясин. Цели и основные задачи «ХАМАСа» четко изложены в ее программном документе – «Хартии ХАМАС'а» (The Charter of the HAMAS) [12]. В этом документе подчеркивается, что «Исламское Движение Сопротивления» носит религиозный характер. Почти в каждой статье «Хартии ХАМАСа» присутствуют цитаты из Корана. Решение палестинской проблемы может быть осуществлено только лишь путем джихада. Всякие мирные инициативы и международные конференции являются, по мнению авторов этого документа, бесполезной тратой времени. Это положение также имеет религиозную мотивацию: «Непризнание какой-либо части Палестины является непризнанием ислама... Эти конференции не более чем попытка назначить неверных в качестве судей в земли Ислама. С каких пор неверные стали решать проблемы справедливости правоверных?» В седьмой статье данного документа утверждается, что «ХАМАС» – это одно из звеньев единой цепи джихада в борьбе против сионистской агрессии: «Эта цепь джихада связывает мучеников, принявших смерть на пути Аллаха в Святой войне 1936 года, в борьбе с сионистским режимом 1948 и 1967 годах, а также тех, кто испил чашу шахидата в наши дни». Смерть в джихаде является богоугодным делом. Один из лозунгов «Хартии ХАМАСа» гласит: «Аллах наша цель, Пророк наш образец, джихад наш путь, и смерть во имя Аллаха есть наибольшее величие Веры» [13]. Фидай, совершивший акт самопожертвования, одерживает двойную победу: 1) он побеждает смерть, получая бессмертие в райских садах Аллаха; 2) он побеждает противника, показывая свое духовное превосходство. Такое самопожертвование совмещается с целенаправленным убийством евреев. В той же седьмой статье «Хартии ХАМАС'а» говорится: «Мир не придет, пока мусульмане не будут сражаться с евреями до тех пор, пока евреи не спрячутся среди скал и деревьев, которые будут восклицать: «О мусульманин! Еврей прячется возле меня, приходи и убей его!» Изучив тактику фидаяев прежних лет, террористы «ХАМАС'а» решили деморализовать израильтян крупными самоубийственными терактами. Теперь

фидаяи осуществляют теракты мелкими группами или даже одиночками, что практически не оставляет никаких шансов для эффективной борьбы с ними. Главная мишень фидаяев – простые обыватели. Поэтому террористы-смертники совершают свои акции в многолюдных местах, чтобы вызвать панику и чувство незащитности среди рядовых израильтян. События июля 1997 года, произошедшие в Иерусалиме, позволяют провести аналогию с терактом в Мюнхене и подтвердить характерный стиль фидаяев.

1. **Ориентация на публику.** Теракт был осуществлен фидаями «ХАМАСа» 30 июля 1997 года в многолюдном месте – базаре «Махане-Йехуда», расположенном в западной (израильской) части Иерусалима. Два фидая взорвали бомбы на расстоянии 40 метров друг от друга на параллельных линиях базара.

2. **Вероломство теракта.** Террористы-смертники проникли на территорию базара под видом торговцев и взорвали бомбы в самый разгар оживленной торговли. Жертвами фидаяев стали 13 убитых и 180 раненых израильтян [14].

3. **Очевидная самоубийственность акции.** Фидаяи шли добровольно на смерть, не оставляя себе никакого шанса уцелеть после взрыва. Они могли уйти, оставив бомбы на территории базара. Но фидаяи предпочли взорваться вместе с ними, чтобы больше усилить эффект теракта.

Трагедия, произошедшая 30 июля, дестабилизировала обстановку в Палестине. Действия фидаяев были подвержены осуждению как со стороны лидеров ряда европейских держав и США, так и со стороны лидера Палестинской автономии Ясира Арафата. Переговорный процесс был прерван. Израильский премьер-министр Бениамин Нетаньяху обвинил главу палестинцев в пособничестве исламским террористам и потребовал конкретных действий для обуздания волны террора. Были произведены массовые аресты подозрительных арабов. Израильтяне почувствовали себя незащитными перед терактами фидаяев. Многие ожидали их повторения. Однако благодаря взаимодействию сил безопасности Палестинской автономии и спецслужб Израиля ситуация осталась под контролем. Спустя несколько месяцев представители двух противоположных сторон вновь решили продолжить переговорный процесс, доказав этим бесперспективность решения палестинской проблемы силовыми методами.

Подводя итоги, необходимо выделить следующее:

1. Фактор фидаяизма реально существует и носит дестабилизирующий характер в процессе урегулирования арабо-израильского конфликта.

2. Лидеры фидаяев выработали свою концепцию решения палестинской проблемы, при этом трансформировав фидаяизм из фактора национально-освободительной борьбы в фактор экстремизма и политического терроризма.

3. Несмотря на успехи террористической деятельности фидаяев, проблема арабо-израильских отношений не была решена, что подтверждает бесперспективность экстремистских методов в решении политических проблем.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена проблемі арабо-ізраїльських відношень. В центрі уваги знаходяться чинники, що перешкоджають процесу мирного врегулювання палестинської проблеми. Найважливішим із них є фідаяїзм – радикальна течія ісламського екстремізму. Аналізуючи останні події, автор дає характеристику діям ісламських екстремістів, показує їхнє ідеологічне підґрунтя, виявляє тактику і цілі фідаяїзму в динаміці

розвитку. На основі фактів з терористичної діяльності фідаїв різноманітних ісламських угруповань автор дає характеристику цьому явищу і вказує на його відмінність від нерелігійно мотивованого тероризму. Предметом особливої уваги дослідника виступає діяльність палестинських ісламських організацій "ХАМАС" і «Чорний вересень», а також ліванської шіїтської організації «Хізб Алла». Автор наводить свої докази щодо безперспективності силових методів.

SUMMARY

This article deals with an activity of Islamic militant groups, which actively participated in the modern Arab-Israel relations. The author concentrates on the religion motive in activity of Muslim extremists. It should be noted that author is concentrated on the Fidaism, which is an unique phenomenon in Islam. Studying this problem the author investigates the reasons of the young Muslim people neglect the instinct of self-preservation and sacrifice their lives for the sake of Allah. Special author's attention is devoted to the terrorist activity such Muslim organizations as "HAMAS" (The Islamic Resistance movement) and "Hizballah" (The Party of Allah). The author stresses that this problem has not been investigated on the scientific level yet. In conclusion the article tells that Fidaism is not an effective method in the solving of political problems. The author hopes this article will be of great interest to most specialists in the field of Modern History of Middle East.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Dobson C, Payne R. The terrorists: their Weapons, Leaders and Tactics. – New-York, 1982.
2. Новейшая история арабских стран Азии. – М., Наука, 1988. – С. 225.
3. Страны Ближнего Востока. – К., Политиздат Украины, 1990. – С. 297.
4. Коровиков А.В. Исламский экстремизм в арабских странах. – М., Наука, 1990. – С.24.
5. Коран. Пер. и ком. И. Ю. Крачковского. – М., 1990. – С. 457. (Сура «Собрание», аят 6).
6. Милославская Т.П. Деятельность «Братьев-мусульман» в странах Востока / Ислам в странах Ближнего и Среднего Востока. – М., Наука, 1982. – С. 12.
7. Сейид Кутб. Будущее принадлежит исламу. – М., Сантлада, 1993. – С.100.
8. Ahmad S. Moussalli. Radical Islamic Fundamentalism: the ideological and political discourse of Sayyid Qutb. – International Journal of Middle East Studies. – 1994. – vol. 26. – №2. – p. 355.
9. Подготовка к Олимпиаде в Мюнхене // За рубежом. – №33. – 1972. – С. 30.
10. Выстрелы в олимпийской деревне // Известия. – 1972. – 7 сентября.
11. События в Мюнхене // Правда. – 1972. – 6 сентября.
12. The Charter of HAMAS: The platform of the Islamic Resistance Movement // www.womeningreen.org/hamas
13. Ibid.
14. Исламисты нанесли новый удар по Израилю // Известия. – 1997. – 1 августа.

Надійшла до редакції 18.05.1999 р.

Ф І Л О Л О Г І Я

ББК: Ш43 (4Укр) 5*8 Шевченко*45*3

ТАРАС ШЕВЧЕНКО І ХРИСТІЯНСТВО

М.Бородінова

В історії кожної культури є явища, що мають дар естетичного безсмертя, є своєю ланкою у зв'язку історичних часів. До таких шедеврів належать твори Великого Майстра, поета-пророка української нації Т.Шевченка.

Творчість цієї непересічної індивідуальності «включається» в духовний потенціал нашого суспільства на різних історичних етапах, в тому числі й на сучасному, є об'єктом наукового осмислення.

Одна із найскладніших проблем у шевченкознавстві, яка і на сьогодні залишається дискусійною, – «Шевченко і християнство», передусім такий її аспект, як питання Шевченкової віри. Відповідно діапазон тверджень про віру – від атеїзму до православ'я (окреслюю поки що полярні позиції).

У радянському шевченкознавстві досить поширеною була точка зору, що Т.Шевченко за світоглядними переконаннями – атеїст (найбільш виразно цю позицію демонстрували, зокрема, І.Назаренко, автор праці «Суспільно-політичні, філософські, естетичні та атеїстичні погляди Т.Шевченка». – К., 1964, І.Романченко у праці «Атеїзм Т.Шевченка». – К., 1962). Міркування такого типу узгоджувались із вимогами пануючої ідеології. На сучасному етапі до цих тверджень слід, на мою думку, поставитись із обґрунтованою неґацією в силу їх упередженості і односторонності (враховую при цьому, що певні радянські літературознавці відчували «ущербність» такого тлумачення світогляду Т.Шевченка).

У зарубіжному шевченкознавстві активно побутувала інша точка зору – про релігійність Шевченка (передусім поет осмислювався як православний християнин). – Носіями такого погляду є, зокрема, Л.Білецький (Віруючий Шевченко. – Вінніпег, 1949), І.Стус (Релігійні мотиви в творчості Т.Шевченка. – Едмонтон, 1989).

Але при цьому певні художні твори Шевченка «не вписувались» у рамки авторських концепцій.

Мені більш імпонує позиція тих дослідників (вітчизняних і зарубіжних), які не абсолютизують релігійність чи нерелігійність Шевченка, а намагаються осмислити це явище в його складності і суперечливості (М.Грушевський. З історії релігійної думки на Україні. – К., 1972, Д.Чижевський. Нариси з історії філософії на Україні. – К., 1992, Л.Плющ. Християнська філософія Шевченка // Сучасність. – 1997. – № 3).

Спираючись на такого роду концепції, спробую висловити і власні міркування.

Т.Шевченко жив і творив у той час, коли релігійний фактор (а саме християнство) відігравав важливу роль у духовному бутті України, і це зумовило багато в чому його ціннісні орієнтації. Цей вплив має витоки у поетовому дитинстві. Йому близькі принципи православного християнства (найчастіше у його світовідчутті трансформуються норми народно-християнської моралі), хоч він при цьому не виявляє опозиції щодо інших конфесій. На світосприйняття Шевченка вплинула європейська традиція, зокрема, живописна, з її інтерпретацією християнських сюжетів, образів. Поет також творчо пе-

реосмислював національну культурну традицію. Так, один із дослідників української літератури Л.Рудницький, характеризуючи чотири її суттєві риси, виокремлює і таку рису – «...література глибоко релігійна. Релігія відіграє надзвичайну роль в українській літературі. Цей мотив християнства завжди присутній в ній, починаючи від «Слова о полку Ігоревім» до недавньої радянської літератури, і тієї, що постає сьогодні в незалежній Україні» [3, 13-14]. Не абсолютизуючи, із цим твердженням можна погодитись.

Ідея Бога жила у свідомості Т.Шевченка як зміст вищої справедливості. При цьому для нього характерне заперечення державно-церковного догматизованого Бога. Можливо, тому М.Грушевський називав його представником «не церковного християнства» [2, 144]. Близькою для поета є ідея безпосереднього спілкування людини і Бога, при цьому він визнає своє право розмовляти із Богом нарівних (дехто помилково вважає це богохульством). Для Т.Шевченка людина є гідною діалогу із Творцем. До нього поет звертається із сумнівами, болючими питаннями і навіть докоряє. Домінантою його концепції виступає «христоцентризм» – особливе ставлення до Ісуса Христа.

Окреслені у даній роботі деякі аспекти проблеми «Шевченко і християнство» є свідченням того, що ці параметри духовного світу митця важко вмістити у прокрустове ложе певної схеми, він є оригінальним і на цьому рівні. Джерела авторських концепцій – листи, «Щоденник» поета, спогади про нього і, передусім, художня творчість. Тому, з'ясовуючи смисл названої проблеми, слід передусім враховувати, що Т.Шевченко – геніальний митець.

Важливим у контексті даної теми видається аналіз творчості Т.Шевченка під кутом зору реінтерпретації образів, мотивів Святого Письма. Він сприймав Біблію як твір, який має й естетичну вартість. Його цікавив загальнолюдський смисл подій, колізій, які наявні у Біблії, а також їх суголосність життю української нації, власним думкам.

Один із варіантів художнього освоєння Т.Шевченком Старого Заповіту – це звернення до Книги Псалмів. Поет звертається до Біблії (і, в даному випадку, Псалтиря), що на той час культивувались в Україні церковнослов'янською мовою. Це враховую, але при зіставленні творів Шевченка з Біблією використовую і український переклад Святого Письма.

Цікавою є інтерпретація біблійного жанру псалма у циклі поезій «Давидові псалми». Т.Шевченко, переспівуючи псалми українською мовою (цикл складається із 10 поезій-переспівів), підходить до них вибірково. Передусім у поета викликали інтерес ті псалми, які через підтекст, асоціації давали йому можливість «екстраполювати» старозавітний твір на сучасність, «закодувати» в переспівах трагічні реалії української дійсності. Національне начало у псалмах, пов'язане із буттям єврейського народу, в контексті Біблії набувало ознак загальнолюдських. «Включаючись» в художнє ціле творів української літератури ХІХ ст., що розвивалась в умовах «бездержавності», національного гноблення досить часто породжувало аналогії: «єврейський народ – український народ», «Вавилон – Російська імперія». Такого типу аналогії виникають при аналізі певних переспівів із циклу «Давидові псалми».

Так, у Псалмі 43-му (44) славне минуле єврейського народу, коли він утвердився Божою волею, зіставляється із його нинішнім ганебним рабським становищем («нас розпорошив посеред народів ..., нашим сусідам віддав на зневагу» – 1, 566). У шевченківському переспіві цього Псалма через актуалізацію прийому зіставлення минулого й сучасного (це і композиційний елемент біблійного тексту, й авторський прийом, наявний, зокрема, в його історичних творах) виникають асоціації із підневільним безславним становищем України («І діди нам разказують Про давні кроваві Тії літа ... Покинув

нас на сміх людям. В наругу сусідам» – 4, 259). «Розшифровка» трагічних реалій українського життя здійснюється через підтекст.

В шевченківському переспіві біблійного Псалма 136-го (134), об'єктом переживань якого є трагедія єврейського народу у Вавилонському полоні, знову виникає мотив неволі, своєрідна внутрішня скрипа циклу, через підтекст, асоціації відчувається зв'язок долі єврейського народу й народу українського, актуалізується аналогія, про яку говорилося раніше. Патріотичне чуття, властиве псалмостівцям, виявляється співзвучним авторові переспіву.

У циклі Т.Шевченка наявні поезії не тільки трагічного звучання, а й переспіви біблійних джерел, де осмислюються проблеми сенсу людського життя, добра і зла (Псалом 1), відтворені переживання псалмостівця, якого оточують вороги (Псалом 12), опоетизовується почуття згоди між людьми на ґрунті віри (Псалом 132). Поет зберігає основні композиційні, стилістичні особливості першоджерел, певним чином трансформуючи, «приспосовуючи» до власної індивідуальності, і зміст їх виявляється суголосним його світовідчуттю, набуває додаткових відтінків, коли «пропускається» крізь призму асоціативного прочитання.

Т.Шевченко, вступаючи у «діалог» із Новим Заповітом, творчо переосмислює образи Ісуса Христа, Матері Божої.

Так, у поемі «Сон» («У всякого своя доля...») «присутність» Ісуса Христа відчувається на асоціативному рівні. В даному випадку можливі аналогії між образом Ісуса Христа і образом «царя волі» в поемі, що є борцем проти деспотизму), через парадигму мучеництва (спираюсь на точку зору Ю.Івакіна, – Коментар до «Кобзаря» Шевченка. – К., 1964, – доповнюючи її власними міркуваннями). Христос був розп'ятий між розбійниками, герой твору Шевченка, «...меж ними, запеклими, в кайдани убраний» [4, 184]; Христа перед стратою увінчали терновим вінцем, «цар волі» – «штемпом увінчаний» [4, 184]. Цей зв'язок не слід абсолютизувати: тут також наявне узагальнення подвигу декабристів, ідеї протистояння тиранії.

Такого типу асоціативний зв'язок існує, на мою думку, і в поемі «Єретик». Актуалізується знову євангельська парадигма страдництва: «І повели Гуса на Голгофу у кайданах», [4, 205]; передсмертний монолог Гуса, в якому – він прощає мучителів («Прости ти їм, бо не знають!» – 4, 205), нагадує монолог Ісуса Христа («Отче, відпусти їм, бо не знають, що чинять вони» – 1, 109).

У поемі «Неофіти», де взаємодіють біблійні, античні образи, зображення історичного минулого є умовним, образ Сина Божого простежується на різних рівнях художнього твору. Передусім трагічна доля розп'ятого Христа є об'єктом медитації у ліричному монолозі: «Що він зробив їм, той святий, Той назорей, той син єдиний Богом ізбранної Марії...» – 5, 219). Ліричний розповідач, співпереживаючи долі Христа, далі вводить історію апостола Петра, римського юнака Алкіда, його матері. Пізніше автор знову повертається до образу Христа, беручи за своєрідну точку відліку його народження («Тойді вже сходила зоря над Віфлеємом» – 5, 220). Події, пов'язані із Христом, концентруються у часі. Це свого роду трагічна прелюдія до тих подій, що розгоратимуться у поемі, трагічний акорд, який вривається у повісткування про життя щасливої матері і сина.

Образ Христа, Алкіда, матері Алкіда в контексті твору сприймаються і як образи умовні, носії нових ідей, своєрідне втілення ідеї самопожертви. Важливе місце у поемі

займає образ Христового слова, його впливу на свідомість людей, який можна трактувати як уособлення нових ідей, гуманістичних у своїй основі.

Своєрідністю поеми Т.Шевченка «Марія» є реінтерпретація відомостей із євангелій про Матір Спасителя. При цьому досить оригінально трансформуються поетом і апокрифічні джерела, і особливе почуття поваги до Матері Божої, яке було властиве українцям. Поет створює трагічний і величний образ матері в її жертвній любові до сина, матері, яка сприймає і поширює ідеї свого сина. У цій поемі найбільш повно розкривається така особливість Шевченкового бачення Марії та Ісуса Христа, як антропологізація цих біблійних постатей, потрактування їх як ідеальних людей-богів (цей принцип досить точно схарактеризований Д.Чижевським у «Нарисах з історії філософії на Україні». – К., 1992). Шукаючи в образі Марії передусім земне, поет водночас підносить цей образ і на рівень символу безсмертної материнської любові, опоетизовуючи також духовний зв'язок матері і дитини.

Отже, Біблія була для Т.Шевченка одним із важливих джерел образності, трансформуючись в художньому цілому творі відповідно до його могутньої індивідуальності. Для нас ця поезія Т.Шевченка може бути певним зразком переосмислення загальнолюдських цінностей і включення їх у духовний потенціал особистості.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается одна из наиболее сложных в шевченковедении проблем – Т.Шевченко и христианство. Представлены различные точки зрения на эту проблему. Исследуется такой ее важный аспект, как рецепция Библии в поэзии Т.Шевченко. Анализируется специфика «диалога» поэта с Ветхим Заветом, а также особенности трансформации таких евангельских образов, как Христос, Матерь Божия, и на этом уровне раскрывается своеобразие его творческой индивидуальности.

SUMMARY

This article deals with one of the most complicated problems «T. Shevchenko and Christianity». Different points of view concerning this problem are submitted for consideration. Such important aspect as reception of the Bible in Shevchenko's poetry is investigated. The specificity of the poet's «dialogue» with the Old Testament, the peculiarities of transformation of such evangelical images as Christ and God's Mother are analyzed and at this level the originality of his creative individuality is revealed.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. – United Bible Societies Ukrainian Bible, 1980.
2. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. – К., 1972.
3. Рудницький Л. До феномена української літератури // Схід. – 1998. – № 7 (24) грудень.
4. Шевченко Т. Повне зібр. тв.: У 12 т. – Т. 1. – К., 1989.
5. Шевченко Т. Повне зібр. тв.: У 12 т. – Т. 2. – К., 1990.

Надійшла до редакції 15. 05. 1999 р.

ББК Ш40 + 82.0

ЖАНРОВО-СТИЛЕВОЕ СВОЕОБРАЗИЕ РЕФЛЕКСИВНОГО РОМАНА (Д.С.МЕРЕЖКОВСКИЙ, «ВОСКРЕСШИЕ БОГИ. ЛЕОНАРДО ДА ВИНЧИ»)

В.В.Медведева-Гнатко

Рефлексия – направленность внимания автора на себя и собственный творческий процесс – является важной стилевой тенденцией в русской прозе начала XX века. При этом рефлексивное стилеобразующее начало объединило произведения писателей совершенно разных творческих ориентаций: «Опавшие листья» В.В.Розанова, «Симфония 2-я, драматическая» А.Белого, «Христос и Антихрист» Д.С.Мережковского, «По Руси» М.Горького и т.д. При всех несомненных различиях этих произведений становится очевидной общность «устройства» рефлексивного художественного мира. Рефлектирующему автору жизненно необходимы архитектурно осведомленный герой и читатель-друг, способные в откровенно кризисной творческой ситуации понести с ним общую эстетическую ответственность за становящееся художественное целое произведения.

Рефлексивность авторского сознания не могла не проникнуть и в самый подвижный из жанров. Жанрово-стилевое своеобразие рефлексивного романа и является темой нашего размышления.

Прежде, чем предпринять исследование жанрово-стилевых особенностей «Воскресших богов», представляется важным обосновать и нашу обращенность к жанру романа, и правомерность самой категории «рефлексивный роман». Может ли вообще кризисная творческая ситуация быть запечатленной в романном масштабе? Положительно ответить на этот вопрос нас побуждают следующие соображения.

Возникновение рефлексии на романной почве представляется вполне естественным, поскольку именно роман обладает необходимыми для этого пластичностью и внутренней свободой. Не стоит упускать из виду и то обстоятельство, что прерогативой романного жанра во все времена было самопародирование, являющееся не чем иным, как ускоренной предрасположенностью к рефлексии. Из выявленных М.М.Бахтиным особенностей романного жанра наиболее важной для зарождения и обоснования рефлексии становится новая зона построения литературного образа, а именно максимального контакта с настоящим (современностью) в его незавершенности [1, 417]. Не случайно автор книги «Поэтика символистского романа» Н.В.Барковская в качестве ведущей жанрово-стилевой особенности романов Мережковского называет «модернизацию истории», «вторжение в мир прошлого, признаков примет, признаков настоящего времени, в котором пребывает автор» [2, 26]. Этот контакт со становящейся действительностью доводится в рефлексивном произведении до возможного предела и переходит те границы, которые существуют для классического романного мышления. Осуществляется подлинный культ настоящего – здесь и сейчас развернувшегося творческого процесса. Не столько герои, сколько сам автор рефлексивного романа предстает перед читателем как становящийся, изменяющийся, воспитуемый в ходе собственного творчества и посредством собственного произведения. В своей книге о Марселе Прусте М.К.Мамардашвили описывает это новое, рефлексивное, состояние романного жанра следующим образом: «Роман есть раковина, которая содержит живое тело пишущего, и потому представляет собой ткань или непрерывно меняющуюся конфигурацию» [3, 356].

И все же в полной мере убедить в существовании романной рефлексии может лишь непосредственное исследование рефлексивного романа. Как мы помним, о рефлексивности своей трилогии автор «Христа и Антихриста» заявляет уже в предисловии («...Я не проповедую и не философствую <...>; Я только описываю свои последовательные внутренние переживания [4, V]), а читатель-друг, который «пожелает искать истины» вместе с автором, побуждается «идти рядом по тем же извилистым, иногда темным и страшным путям» [4, VI]. При этом предупреждение о «безысходной муке противоречий» относится не только к философско-религиозным исканиям, но и непосредственно к эстетической деятельности рефлексирующего автора.

Необходимо отметить, что являясь органичной частью трилогии, роман «Воскресшие боги. Леонардо да Винчи» существенно выделяется в ее художественном целом. Именно в нем в полный рост оформляется и устремляется к своему разрешению та сверхзадача, которая была обозначена автором в «Предисловии». Ни «Юлиан Отступник», ни «Петр и Алексей» при рассмотрении вне контекста трилогии не обнаруживают в себе той рефлексивности, о которой предупрежден читатель-друг в преддверии общения с произведением.

Следует заметить, что естественно рождаясь и обосновываясь на романной почве, рефлексия принимает в романе очертания более кризисные, чем в любом ином жанре. Как отмечал М.М.Бахтин, особенностью романного мышления является отсутствие внутренней завершенности и исчерпанности. И именно поэтому роман особенно требователен в отношении внешней, формальной законченности и прежде всего законченности сюжетной» [1, 418]. Таким образом, рефлектирующий романист не имеет права на бессюжетность, на пренебрежение «другими» героями. И в целом на пренебрежение «событием, о котором рассказывается». В силу жанровых особенностей романа его авторы не имеют тех возможностей, какими располагает автор в исповедально-документальной прозе Розанова или в «симфонической» прозе А.Белого. Таким образом, в романе авторская рефлексия обречена на большой риск и большее эстетическое напряжение, чем в произведении любого иного жанра. Стиль «Воскресших богов» запечатлевает в себе и собою след этой всегда рискованной и напряженной авторской активности.

В пронизанной рефлексией романной ситуации «историческое созерцание» и «внутренний религиозный опыт» пишущего постоянно взаимопроникают друг , и происходит это во многом благодаря тому, что главным предметом изображения в романе становится культура Возрождения, глубоко рефлексивная в своей философской, религиозной и эстетической направленности. По сути, в романе изображается тот этап становления европейского культурного сознания, на котором оно как никогда испытало потребность в самоуяснении и, прежде всего, на путях синтеза античности и средневековья, язычества и христианства.

Необходимо отметить, что такого рода синтез являет собой ту сверхзадачу, которая не могла быть полностью разрешена ни самой возрожденческой эпохой, ни авторским сознанием, пожелавшим обрести истину в соединении несоединимого. Уже в начале романа представлен целый ряд метаморфоз символов, воплощающих отнюдь не гармоничное взаимопроникновение двух культурных эпох: церковный колокол, отлитый из пляшущего Фавна, гимн Афродите под покаянными словами церковного трезника и т.п.

Стиль «Воскресших богов» становится хроникой метаний авторского «я» между двумя типами культуры и мироположения. В романе попеременно создаются предельно детализированные и развернутые описания античного и христианизированного предметных миров. И.А.Ильин, чьи исследования творчества Мережковского, несмотря на общую негативность оценок, отличаются точностью и глубиной наблюдений, назвал

эту особенность стиля писания «истерической погоней за деталями, неким эмпирическим сыском» [5, 189]. С этой характеристикой нельзя не согласиться, равно как невозможно его ограничиться, не прояснив те интенции, которые побуждают автора к построению явно перенасыщенных деталями описаний, как, например, следующее: «Записи товаров сделаны были ровным круглым почерком, без прописных букв, без точек и запятых, с цифрами римскими, отнюдь не арабскими, считавшимися легкомысленным новшеством, непристойным для деловых книг» [4, 309].

Художник, первоначально озабоченный воссозданием собственных «последовательных переживаний» в ущерб привычному историко-романному интересу к тому, «что было», не может не осознавать кризисность создавшейся эстетической ситуации. Стремление «удержать» объективный мир исторических деталей оказывается наиболее естественным для автора, сознательно вышедшего из «большого опыта» и в то же время страшась погруженности в «малый опыт», дурную бесконечность саморефлекса.

Лишенное традиционных эстетических оснований, рефлексующее авторское «я» интуитивно ищет уходящую из-под ног позицию внеаходимости, те самые трансгредивные моменты, которые необходимы для формирования избытка видения, знания, обладания. Однако выстраиваясь вокруг собственного «я», трансгредивные моменты неизбежно обесцениваются, их нагроможденность оказывается излишней, отсюда и резкое обрывание подробных и, на первый взгляд, уверенных в себе детальных описаний. В результате стиль Мережковского и запечатлевает противоречие, очень точно описанное в исследовании И.А.Ильина: «... всего замечательнее то, что прикованный к наружному, чувственному, материально-земному, он страстно, болезненно-страстно интересуется и занимается – по крайней мере умом, отвлеченной мыслью – теми проблемами, которые по силам только интровертированной душе, углубленной, ушедшей в свои колодцы и оттуда созерцающей мир по духовному» [5, 192].

С другой стороны, в нарочитой описательности и нарастающем потоке исторических атрибутов то античного, то христианизированного мира просматривается авторская установка на обретение окончательной истины в одном из культурных миров. Этой же, рефлексивной по сути своей, авторской цели подчинены и развернутые высказывания героев, охваченных античной ностальгией. Примечательно, что такого рода высказывания достаточно неожиданно обрываются, как, например, рассказ Мерулы об избитом прачками «внуке Пасейдонове». При этом вместе с речью героя обрывается и весь «античный» фрагмент повествования: «Слуга принес огонь и закрыл ставни. Языческие призраки отлетели» [4, 20]. Нельзя не обратить внимание на ритмическую близость, общий характер внутренней расчлененности, а также эффект неожиданности, которые объединяют эту фразу со следующей: «Слезы на глазах Джованни высохли, молитва замерла на губах» [4, 43], являющей собой резкий переход героя от христианской молитвы к созерцанию очередной, языческой по духу, карикатуры, написанной учителем.

Именно в эти моменты как никогда возрастает роль эстетически ответственного читателя-друга, чье сознание успело освоить только что отвергнутые автором фрагменты, а значит предохранить от распада становящееся рефлексивное целое. И все же читатель рефлексивного романа, будь это даже читатель-друг, сознательно пошедший на эстетический риск, никогда не сможет полностью избавиться от специфически романских установок, определенных М.М.Бахтиным как «интерес продолжения (что будет дальше?)» и «интерес конца» (чем кончится?)» [1, 419]. Поэтому начиная с предисловия и на протяжении всего произведения читатель побуждается к тому, чтобы совместить этот чисто романский интерес с интересом к собственно авторскому «я» и его блужданиям по историческим лабиринтам в поисках истины.

Между тем такого рода совмещение никогда не достигается в полной мере. По сути, это та же сверхзадача, что и окончательное обретение истины или же синтез античного и христианского мироположения. В этом никогда и никак не достижимом совмещении состоит трагедия рефлектирующего автора.

В становящемся целом главных героев «Воскресших богов» – Леонардо да Винчи и Джованни Бельтраффио – с наибольшей силой проявляется эстетическое напряжение и творческая рискованность авторских усилий, направленных на совмещение рефлексивного и романного видения человека.

С одной стороны, очевидна авторская установка на создание вполне определенных конкретно-исторических образов и соблюдение традиционного романного требования – законченности жизнеописания. Действительно, сюжетная линия Леонардо отличается полнотой и развернутостью, редкими для рефлексивного произведения. Конкретно-историческая избыточность гениального возрожденца как нельзя лучше соответствует внутренней логике романной героизации. Леонардо оказывается невоплотимым ни в одну социально-историческую плоть, ни в один из своих образов, создается ли этот образ его современниками или творится им самим для себя и своего времени. Создатель «Тайной вечери», изобретатель «адской машины», конструктор «крыльев человеческих», «содомлянин», «святой», отшельник – вот далеко не все роли, которые приписываются герою или же действительно им исполняются, но никогда не воплощают до конца его сущность. К Леонардо как ни к одному из героев «Воскресших богов» оказывается приложима бахтинская характеристика романного человека: «В нем всегда остаются не реализованные потенции и неосуществленные требования <...>. Нет форм, которые могли бы до конца воплотить все его человеческие возможности <...>» [1, 424].

С не меньшей силой в герое Мережковского обнаруживается и чисто романная невозможность быть великим в своем времени. Леонардо со всех сторон окружен оценками современников – оценками или негативными, или теми, суть которых может быть сведена к знаменитой пушкинской строчке исходящей из уст Сальери: «Ты, Моцарт, не достоин сам себя». Собственно одна из резко негативных оценок («Месир Леонардо-еретик и безбожник») опережает непосредственную экспозицию героя в романе.

Соприродность эстетической деятельности романного автора и жизненного осуществления главного героя зачастую обнаруживает себя в смехе последнего. Нередко самые напряженные ситуации обрываются смехом Леонардо, как обрывается ожидание ответа на провокационный вопрос Чезаре о слиянии «тени и света», «истины с ложью»: «Леонардо сперва нахмурился, как будто был удивлен, даже разгневан словами ученика, но потом рассмеялся и ответил:

– Не искушай меня. Отыди, сатана!» [4, 182].

Смех Леонардо не только нарушает ожидание его учеников («Я ожидал другого ответа, думая, что слова Чезаре достойны были большего, чем легкомысленная шутка») [4, 182]. В этой точке в очередной раз не может осуществиться авторская сверхзадача – обретение истины путем синтеза несоединимого, а значит в очередной тупик, как и было предсказано в «Предисловии», заходит читатель-друг, пожелавший «идти рядом по тем же извилистым. Иногда темным и страшным путям».

Итак, Леонардо – единственный смеющийся в романном смысле герой произведения. Подобно романному автору, он бесстрашно приближает к себе, фамелиризует предметы, творя над ними научный и художественный эксперимент. По сути, большая часть «Воскресших богов» представляет собой хронику этой фамелиризации: целые фрагменты романа содержат подробные описания начатых и неоконченных экспериментов Леонардо, так или иначе втягивающих в свою орбиту всех остальных героев.

Подробно воссоздавая историю своего героя, автор неустанно направляет читательское внимание на те или иные моменты собственного осуществления. Так история «Тайной вечери» являет собой рефлексию по поводу схематичности самого романа. Показательно, что фиксирует эту слабость лучшей работы учителя Чезаре, воплощающий в романе провоцирующее, отчужденное и все же небеспристрастное в силу своей враждебности восприятие учителя: «Ты только взглядишь, Джиованни, какая геометрическая правильность <...> Геометрия, вместо вдохновения, математика, вместо красоты! Все обдуманно, рассчитано, изжевано разумом до тошноты <...>» [4, 64]. По сути то же можно сказать и о самой трилогии, явившейся своеобразной стенограммой движения авторской концепции «от раздвоения к соединению». Именно это движение собственной мысли, а не человек-герой становится центром эстетического видения автора. По этой причине в явном небрежении остается слово героя как таковое: довольно часто непосредственная речь персонажей прерывается и начинает звучать ее пересказ.

Каждый из героев Мережковского сокрыт за определенной концептуальной маской, нередко переходящей из одной части трилогии в другую: Юлиан – Леонардо – Алексей как символы изменчивой, обретаемой и тут же утрачиваемой автором истины, Парфений – Бельтраффио – Тихон – герои-творцы, вместе с автором и, как автор, мечущиеся между двумя идеологическими полюсами, Арсиноя – мона Кассандра – Софья – женщины, искушающие героев не столько естеством, сколько противоположным типом мироположения. Именно эта перевоплотимость героев и дала основание И.А.Ильину указать на безлюбовь, на которую обрекает читателя стиль Мережковского: «Замечательно, что читателю никогда не удастся полюбить героев Мережковского – Мережковский не вчувствуется в своих героев, не вчувствует в них своих читателей ...» [5, 195]. Между тем из поля зрения Ильина уходит то обстоятельство, что и схематизм эстетического воплощения характеров, и концептуальная ориентированность героев, обрекающие читателя на беспристрастность, в полной мере осознаются автором, становясь предметом его рефлексии.

Показательно, что Бельтраффио и Чезаре, рассматривающие «Тайную вечерю», оказываются в ситуации, аналогичной той, в которой пребывает читатель «Воскресших богов» и которая может быть определена как безлюбное отношение к эстетически созерцаемому: Христа на картине, «страшного, чуждого, всемогущего и всезнающего» [4, 35] невозможно любить. В завершенном образе обесценивается столь необходимый в данной ситуации момент вживания, позволяющий как пишущему, так и созерцающему совпасть с героем, молящимся о чаше в Гефсиманском саду, – с Христом в его человеческой немощи и скорби («...тот Христос. в Тайной Вечере, так молиться не мог...») [4, 348].

Эклектичность и незавершенность являются в романе доминантами характера главного героя и осуществляемого им творческого процесса, зеркально отражая такие же эклектичность и незавершенность в эстетической деятельности автора. При этом зеркальность в отношениях с эстетически ответственным героем тут же превращается в предмет авторской рефлексии. Рискованность зеркальности (миф, создаваемый вокруг «Джоконды», предостережение учеников от соблазна изображать в лицах других людей собственные черты и т.д.) и в то же время естественная необходимость в ней (дневники, написанные и прочтенные с помощью зеркала) вновь и вновь освещаются в романе сквозь призму рефлексивного авторского опыта.

Вместе с тем романному автору не хватает единственного эстетически ответственного героя: эту роль в полной мере разделяют между собой Леонардо и Бельтраффио. Извечная предрасположенность романного жанра к многоголосию, воссозданию

принципиально разных точек зрения не позволили рефлектирующему автору возложить эстетическую ответственность на единственное, хотя и сопряженное ему сознание. Понадобились, по крайней мере, два героя, способные частично воплотить авторские интенции и внутреннюю логику эстетической деятельности в ситуации рефлексии.

Сюжетное развитие линии Леонардо является наилучшим подтверждением эстетического бессилия рефлектирующего автора для окончательного завершения любого героя и особенно героя сопряженного, наделенного авторскими интенциями.

По сути, каждое появление Леонардо в романе сопряжено с требующим немедленного разрешения, но так и не разрешимым до конца вопросом: так кто же он на самом деле? Великий возрожденец постоянно предстает в контексте чьей-либо точки зрения: «еретик и безбожник» (мнение толпы), «слуга Бога и дьявола вместе» (мнение любимого ученика), «... все они боятся вас. А я не боюсь, потому что вы лучше всех» (мнение ребенка). В такого рода определениях каждый раз совершается попытка сказать о герое последнее слово, то есть осуществить то, что надлежит совершить автору, а именно завершить образ Леонардо.

Героем же, несущим особую, разделенную с автором ответственность за эстетическое завершение личности учителя, становится любимый ученик. Джованни Бельтраффио является вторым эстетически ответственным героем романа, а его дневник оказывается больше, чем документом, естественно вошедшим в романное целое.

Дневник Джованни Бельтраффио концентрирует возможности рефлексивного стиля, являя собой не что иное, как модель творческого поведения рефлектирующего автора. Как автор дневника Бельтраффио, казалось бы первостепенно озабочен осуществлением своих познавательных интенций, а также их предельной реализацией – ответом на вопрос: кто же такой учитель. Искренность такого рода интенций не вызывает у читателя сомнений: целая часть дневника становится хроникой прилежного «вживания» ученика в личность Леонардо. В результате этого творческого усердия начало дневника, действительно, представляет собой подлинную запись «о том, что было», а героем этой записи, несомненно, становится учитель. Именно по отношению к нему пишущий ученик стремится занять позицию вненаходимости, восполнив его целым рядом своих наблюдений. И если бы не перволичная форма повествования, то на первых порах «Дневнику» вполне мог бы слиться с наименее рефлексивными частями романа (история Лодовико и Беатриче Моро, линия Моны Кассандры и т.д.). В начале записей нет ни словесной нагроможденности, ни излишней детализации, ни внезапных «обрывов».

Между тем каждый фрагмент дневника содержит в себе переход его автора от уверенности в материале своего вживания к сомнению в истинности только что написанного. На своем уровне, подобно самому романному автору, Бельтраффио пытается разрешить свою сверхзадачу – «собрать» великого возрожденца, примирив в нем «две истины» – языческую и христианскую. Показательно, что для выполнения такого рода сверхзадачи понадобился творческий акт написания, эстетизации разрозненных впечатлений. С другой стороны, в качестве наиболее приемлемой формы такого написания избирается один из наиболее сокровенных жанров – дневник. При этом записи Джованни совершенно лишены какого бы то ни было «авторского» кокетства. Возможность любопытствующего прочтения начисто исключена, в качестве соадресата собственного «я» предполагается Бог, то есть дневник в полной мере отвечает требованиям «самоотчета-исповеди».

Как правило, в первой фразе каждого фрагмента автор дневника почти декларирует увиденное и услышанное: «Все умеет, знает все...» [4, 166]. Нередко фрагмент вообще начинается словами: «Учитель сказал...», «Сегодня вечером я видел...», «Учи-

тель говорит...», «Я заметил...» и т.д. В последней же фразе фрагмента неизменно обнаруживает себя некое противоречие, неразрешенность в самом материале вживания и, наконец, сомнение в том, что почти декларировалось вначале: «Из такого ли знания проистекает любовь? Или знание и любовь не одно и то же?» [4, 200]. Таким образом, каждый фрагмент дневника являет перед читателем романа творческую радость «вживания» в своем начале и неизбежную неудачу завершения в конце.

Другой (Леонардо) изображается уверенно и спокойно до тех пор, пока изображающий не обнаруживает в нем нежеланное и в то же время очевидное раздвоение. Вот тут-то становится очевидным фундаментальное сходство героя и автора дневника, изображающего и изображенного. Как только «другой» обнаруживает свою принципиальную нецельность и кризисность, внимание Бельтраффио тут же сосредотачивается на себе, претерпевающим те же нецельность и кризисность.

К середине дневника стиль его начинает существенно меняться. Задуманный как поиск объективной истины о другом, он превращается в стенограмму переживаний, возникших в ходе этого поиска, то есть в процессе самого написания. Торопливая словесная нагроможденность чередуется с укороченными, внутренне расчлененными предложениями («Я ничего не ответил, закрыл лицо руками и убежал от него») [4, 198].

Эта возникающая в стиле дневника словесная скупость, сопряженная с подчеркнутой расчлененностью, соприродна тем неожиданным обрывам в словесном нагромождении и нарочитой описательности, которые наблюдаются на протяжении всего романа. Как мы помним, эти обрывы связаны с авторским нежеланием или неспособностью обрести истину в только что столь примерно воссоздаваемой культурной эпохе.

В дневнике Бельтриффио стиль «Воскресших богов» обнаруживает симптом страха перед «умерщвляющим» словом. Перед пишущим открывается вполне реальная перспектива полного умолкания. В ситуации, когда каждая новая фраза делает очевидной двуликость учителя и усугубляет раздвоенность пишущего ученика, словесное излишество становится недопустимым. Вместе с тем рефлектирующий автор и его эстетически ответственный герой идут на риск, продолжая писать в откровенно кризисной ситуации.

По мере написания дневника его герой – Леонардо – и автор – Бельтраффио, изображенный и изображающий, учитель и ученик, все больше проявляют крайне рискованное и нежеланное для последнего сходство. Противоречие заключается в том, что наиболее естественная в отношениях ученичества установка «быть, как учитель» переходит в ситуации рефлексии за установленные границы и перерождается в свою противоположность, приводя к взаимоотталкиванию и неминуемому расхождению учителя и ученика. Рефлексия, будь она доведена до своего возможного предела, упраздняет ученичество в жизни, а в слове ведет к разрушению отношений автора и героя.

В дневнике Бельтраффио фиксируется ситуация, когда герой стоит перед бездной «малого опыта». И даже в этой, казалось бы, безысходной ситуации герою удается прорваться в «большой опыт», «существенно диалогический и всеоживляющий» [6, 67]. Удастся благодаря тому, что бездна «малого опыта» вполне осознается героем и отвращает его: «Кажется мне, что я заблудился в извилинах страшного лабиринта. Кричу, взываю, и нет мне отклика» [4, 199]. Прорыв в большой опыт осуществляется в молитве (опыт, в котором нет ни одного «другого», но есть Бог, уже не есть «малый опыт») [6, 67]. Как и в «Опавших листьях» Розанова, молитвенный строй входит в стиль «Воскресших богов», когда автор и его эстетически ответственный герой осознает предел своих творческих возможностей и неразрешимость поставленной сверхзадачи.

Дневник Бельтраффио не только воссоздает катастрофическое развертывание рефлексивной ситуации, но и становится стенограммой ее упорного преодоления. По

мере написання дневника, Джованни предпринимает попытки преодоления тотальной самообращенности, вновь и вновь возвращаясь к своему главному герою. Но слово уже не подчиняется ему. Так появившийся после молитвенной записи фрагмент, в котором Бельтраффио пробует возобновить рассказ об учителе, вмещает в себя всего лишь одно, достаточно короткое предложение: «Леонардо снова начал лик Христа» [4, 199].

Поражение, которое Бельтраффио терпит в своем противостоянии дурной бесконечности саморефлекса, выйдя из игры посредством самойбийства, являет собой жизненно воплощенную модель эстетической борьбы за «определенный и устойчивый образ героя» [7, 10], борьбы, которую, по словам М.М.Бахтина, автор ведет с самим собой, «борьбы не на жизнь, а на смерть» [7, 10].

Существенно важным представляется то, что Бельтраффио умирает, когда дневник уже написан и слово перестает выполнять житнетворческую и жизнеспасительную функцию, возлагаемую на него в каждом из исследуемых нами рефлексивных произведений.

Факт смерти главных героев, разделивших с автором эстетическую ответственность за становящееся романное целое, отнюдь не становится фактом авторского успокоения. Показательно, что в конце «Воскресших богов», романа об итальянском Возрождении, начинается совершенно новая, русская, история. В произведении появляется новый герой, наделяемый автором эстетической ответственностью. Русский богوماз Евтихий занимает место Бельтраффио, воплощая в себе и собою авторские метания между Христом и антихристом. На страницах романа вновь разворачивается хроника этих метаний, теперь уже в виде здесь и сейчас создаваемого дневника Евтихия. Показательно, что роман заканчивается дневниковой записью, которой только еще предстоит стать для героя предметом дальнейших осмыслений и переосмыслений. Чисто романное становление и смысловая незавершенность соединяются здесь с незавершенностью рефлексивной, обоснованной невозможностью создать целое собственной творческой истории.

В этом почти безысходном лабиринте автор объединяется с эстетически ответственным героем и читателем – другом, проделывающими в пределах возможностей своей сотворенной и творчески-рецептивной природы тот же путь. Растерянность перед «несобранностью» образа Леонардо, а также перед невозможностью обрести истину в соединении несоединимого является общим творчески продуктивным состоянием, охватившим автора, героя и читателя в ситуации рефлексии.

Модернистское по сути своей состояние рефлексии, несомненно, расширило возможности романного жанра, доведя до некоего предела его отзывчивость к становящемуся бытию. Вместе с тем, рефлексивный роман запечатлел те онтологические пределы, которые существуют даже для самого динамичного и раскрепощенного жанра.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядається проблема рефлексії в естетичній діяльності автора. Особливості авторської рефлексії пов'язуються з жанровими можливостями роману. Рефлексивний роман поширює ці можливості, але тут же демонструє їх онтологічні та естетичні межі.

SUMMARY

The article deals with the problem of the reflection in the aesthetic activity of the author. It correlates the peculiarities of the author's reflection with the genre possibilities of the novel. The reflective novel extends these possibilities but also demonstrates their ontological and the aesthetic bounds.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Бахтин М.М. Эпос и роман // Бахтин М.М. Литературно-критические статьи. – М., 1979.
2. Барковская Н.В. Поэтика символистского романа. – Екатеринбург, 1996.
3. Мамардашвили М.К. Лекции о Прусте (психологическая топология пути). – М., 1995.
4. Мережковский Д.С. Христос и Антихрист: Трилогия. Т.1. – М., 1989.
5. Ильин И.А. Творчество Мережковского // Москва, 1990, №8.
6. Из наследия М.М.Бахтина. Материалы В.В.Кожина // День поэзии. – 1981, М., 1981.
7. Бахтин М.М. Автор и герой в эстетической деятельности // Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1986.

Надійшла до редакції 15.05.1999 р.

УДК 82.091-31

ПОНЯТИЕ «СУДЬБА» В ПОЭТИЧЕСКОМ МИРЕ РОМАНА М.Ю.ЛЕРМОНТОВА «ГЕРОЙ НАШЕГО ВРЕМЕНИ»

О.А. Чернышева

В поэтическом мире «Героя нашего времени» Печорин является величиной двуприродной, причастной жизненной действительности и поэтическому целому. В связи с этим понятие «судьба» имеет неоднозначный смысл. Выяснение его составляет цель статьи.

Как персонаж, то есть как изображенная человеческая индивидуальность в своей природной форме, Печорин в реальной для себя жизненной действительности неоднократно обращается к понятию «судьба», что дает повод думать, что цель и смысл своего земного бытия он ставит в прямую зависимость от высших субстанциональных сил: «И зачем было судьбе кинуть меня в мирный круг «честных контрабандистов?» [1, 252], «С тех пор как я вижу и действую, судьба как-то всегда приводила меня к развязке чужих драм ... Какую цель имела на это судьба?...» [1, 291], «И с той поры сколько раз уже я играл роль топора в руках судьбы!» [1, 310], «И теперь, здесь, в этой скучной крепости, я часто, пробегая мыслию прошедшее, спрашиваю себя: отчего я не хотел ступить на этот путь, открытый мне судьбою...» [1, 326]. Подобное понимание смысла каждого своего поступка как предопределенного свыше свидетельствует о фаталистическом мироощущении Печорина. При этом судьба приобретает значение некоей внешней иррациональной силы, определяющей жизнь человека помимо ее целей, смысла, желаний. В то же время содержание дневниковой записи от третьего июня позволяет утверждать, что убеждения Печорина антифаталистические. С точки зрения лермонтовского героя, полнота духовной жизни, предполагающая единство противоположных эмоциональных состояний («душа, страдая и наслаждаясь») и рационального подхода к себе, открывает человеку перспективу уяснения тайны своего явления в мир: «Только в этом высшем состоянии самопознания человек может оценить правосудие Божие» [1, 285]. Печорин признает за человеком возможность постижения им смысла своего назначения на земле, тем самым выводит его из-под власти жесткой, неумолимой предопределенности. Человек перестает быть игрушкой («топором») в руках судьбы, становясь, как обладающий тайной своего бытия, ее хозяином. В этом качестве он приобретает право принимать или отвергать «открытое ему судьбою».

Цепь причин и действий размыкается, признается возможность ее перенаправленности. Подобное убеждение Печорина делает его антифаталистом. В конце своего журнала он процитирует высказывание одного из офицеров: «И если точно есть предопределение, то зачем же нам дана воля, рассудок? Почему мы должны давать отчет в наших поступках?» [1, 327]. Столкнувшись с противоречием: человек, наделенный разумом и волей, в каждом моменте своей жизни оказывается несвободным, зависящим от рокового предначертания, освобождающего его от ответственности за свои поступки, – офицеры не могут его разрешить. Разрешается оно в сознании Печорина. Как объективная данность фатум, рок существует, но человек наделен разумом и волей для постижения своей судьбы. Он может и должен «угадать» ее для достижения «наибольшей сознательности жизненного содержания» [В.Соловьев], обретения должной формы жизни. Сам Печорин ставит в прямую зависимость от угаданности или неугаданности личной судьбы свое настоящее положение. Дарованные ему «силы необъятные», рассматриваемые им как залог «назначения высокого», остались, по его мнению, нереализованными, ибо он «не угадал этого назначения». Следствием этого стало замещение ложными жизненными формами истинной, должной формы. Если пользоваться терминологией самого Печорина, то лорд Байрон и Александр Великий оказались замещенными «титularным советником».

В поэтическом мире «Героя нашего времени» в позиции вневсего относительно самого себя (персонажа) Печорин является героем, величиной, причастной жизненной действительности и поэтическому целому. В акте творчества Печорин-герой – центр эстетического видения Лермонтова-автора и читателя. Они направляют на него свою формирующую энергию, выражающую собой их ценностное отношение к нему. Реализуется энергия посредством определенным образом организованного слова повествователя, изображающего Печорина-героя и осуществляющего тем самым его причастность поэтическому бытию (целому). Сверхъединство события жизни Печорина-персонажа и события изображения Печорина-героя, между которыми проходит граница, представляет собой целое Печорина. В силу того, что целое героя (целое Печорина) «вбирает» в себя не только событие жизни Печорина, но и событие его изображения как выражение творческой активности автора по отношению к Печорину, оно (целое Печорина) являет собой протекающее в определенной форме событие взаимоотношения Лермонтова-автора и Печорина-героя. Формой таких взаимоотношений, осуществляющей «задание создать целое героя как определенной личности» является, согласно эстетике М.Бахтина, «характер» [2, 227]. Другими словами, целое героя создается в форме характера героя. «Построение характера, – отмечал ученый, – может пойти в двух основных направлениях. Первое мы назовем классическим построением характера, второе – романтическим. Для первого типа построения характера, второе – романтическим. Для первого типа построения характера основной является художественная ценность судьбы...» [2, 228]. Создание целого героя в форме его судьбы-характера предусматривает такое изображение героя, которое предполагает стремление автора дать всестороннюю определенность его бытия, предопределяющую все события жизни героя. В силу этого «судьба как художественная ценность, трансгredientна самосознанию» персонажа [2, 229].

Изолированный границами своей жизненной (фабульной) действительности, Печорин не знает, что является предметом изображения в другой, потусторонней по отношению к нему как живому человеку действительности сюжета. Он строит свою жизнь соответственно тому, что, с его точки зрения, правильно и должно, ищет такую форму своей жизнедеятельности, которая в силу того, что спасала бы его от скуки, ста-

ла бы должной, истинной формой жизни. То, что в границах фабулы представляется самостоятельным поступком, действием, чувством, мыслью личности, строящей изнутри себя свою жизнь, то есть то, что можно определить как я-для-себя персонажа, то в границах поэтического мира «Героя нашего времени» является осуществлением Печориным «необходимости своей судьбы, то есть определенности своего бытия, своего лика в бытии» [2, 228]. Каждый поступок, мысль, чувство Печорина-персонажа, их содержание и форма выражения – все это в поэтическом целом романа предстает осуществлением судьбы-характера Печорина, жизненным воплощением содержания целого Печорина в форме судьбы-характера Печорина. «Все, что совершает герой, - пишет М.Бахтин, - художественно мотивируется не его нравственной, свободной волей, а его определенным бытием: он поступает так, потому что он таков» [2, 230]. С позиции Лермонтова-автора судьба Печорина – это ценность, регулирующая, упорядочивающая и сводящая к единству все трансгредиентные Печорину моменты, с позиции Печорина-персонажа его судьба – это предопределение, рок, некая неподвластная человеку сила, «угадать» которую, тем не менее, он может.

Сильно развитое интеллектуальное начало, сильная сосредоточенность мысли на себе позволяют Печорину не только предполагать существование некоей заданности своего земного бытия, получающей в его сознании определение «судьба», «назначение», но и понять некоторые особенности этой заданности. Так появляется объяснение своеобразия своей жизни (отсутствие в ней должной формы жизнедеятельности) социальным статусом (принадлежность к свету) и психической организацией («воображение беспокойное, сердце ненасытное»). В поэтическом мире «Героя нашего времени» это выглядит как прозрение Печориным некоторых моментов своей судьбы как «формы его данности» [2, 229] в этом мире. Другим прозрением Печорина является угадывание им смысла своего последнего поступка на земле: «... мне осталось оно средство: путешествовать ... авось где-нибудь умру на дороге!» [1, 225]. Путешествие Печорина в Персию как путь к смерти – это момент его судьбы-характера, момент, с точки зрения Лермонтова-автора, завершающий Печорина. Догадаться о последнем «средстве» от скуки Печорину позволяют не только высокий уровень интеллектуального развития, «высшее состояние самопознания», но и то, что он, будучи в поэтическом мире героем, то есть величиной, причастной поэтическому целому (целому Печорина), получает возможность постижения смысла завершающего момента судьбы Печорина, судьбы как художественной ценности.

Вывод. Понятие «судьба» в поэтическом мире «Героя нашего времени» имеет два значения: обычное, довольно широкое, и эстетическое. Первое наблюдается в жизненном контексте Печорина, второе – в поэтическом целом, целом Печорина. Оба значения взаимопроникаемы: эстетическое значение понятия в границах фабулы оборачивается обычным смыслом, а будучи таковым, наполняется содержанием, которое принадлежит судьбе как величине эстетической, то есть судьбе-характеру Печорина.

РЕЗЮМЕ

В естетичному світі роману М.Ю.Лермонтова «Герой нашого часу» Печорін постає величиною двомірною, причетною до життєвої дійсності і до поетичного цілого. Цим визначається той факт, що поняття «доля» має два значення: традиційне, досить поширене, і естетичне.

SUMMARY

In the poetical world of the novel «The Hero of our Time» by M.Yu.Lermontov, its main character Pechorin is a binatural figure, participating in vital reality and poetical integrity. This circumstance determines the fact that the concept of «destiny» has two meanings: a usual, rather broad, and an aesthetic one.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Лермонтов М.Ю. Герой нашего времени // Собр. соч.: В 4 т. – М.: Правда, 1969. – Т. 4.
2. Бахтин М.М. Работы 1920-х годов. – К.: Next, 1994.

Надійшла до редакції 29.04.1999 р.

ББК Ш40+011

ВСТРЕЧА КЛАССИЦИЗМА И РОМАНТИЗМА В ТЕОРИИ ЛИТЕРАТУРНОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ НАЧАЛА XIX ВЕКА: А.Ф.МЕРЗЛЯКОВ И П.А.НОВИКОВ

А.Е.Отина

Начало XIX века для русской литературы явилось временем, когда встречаются две «большие эпохи» и соответствующие им два наиболее общих и устойчивых типа художественного сознания: традиционалистский, или нормативный, и индивидуально-творческий, или исторический... [см.: 1, 4]. В этот момент литература ясно начинает осознавать себя как оригинальная, самобытная и национальная, что требует переосмысления всего предшествующего опыта и значения общекультурных, вошедших в русскую литературу традиций. Литературная практика этого времени вызывает необходимость быстрого и яркого развития теории и переосмысления в теории самой природы литературного произведения.

В статье о русской теоретико-литературной мысли в начале XIX в., рассматривая первую треть столетия как начало новой эпохи в литературной жизни России, А.С.Курилов подчеркивает: «Именно в первое двадцатилетие XIX в. русская теоретико-литературная мысль решительно поворачивается лицом к своей собственной – национальной литературе и текущей литературной жизни, и теоретико-литературные проблемы оказываются предметом самого широкого обсуждения» [2, 121].

Появление в России романтизма – принципиально нового этапа развития литературы и культуры, меняющего представления о самой сути художественного творчества, является еще одной важной причиной постановки проблемы специфики литературного произведения как одной из центральных. Другая причина состояла в потребности создания цельной эстетики и четкой нормативной теории у представителей традиционной школы: «...Литературную общественность... отрывали от бесконечного созерцания красот «иностранной словесности» и поворачивали к своей национальной литературе, вынуждая ее искать, находить и вырабатывать свои собственные, оригинальные художественные ценности» [2, 147].

Начало XIX века в истории русской литературы явилось временем возникновения новой литературы и новой эстетики, где точкой отсчета становится человеческое чувство, которое, с одной стороны, природно, а с другой надприродно, т.е. идеально.

Классицизм и романтизм, вступая в отношения диалога, дают начало рождению русской литературной теории и феномена русской литературы XIX в.

«Встреча» двух одновременно и противостоящих и взаимнообращенных друг к другу художественно-теоретических концепций: просветительского классицизма и романтизма – представляет собой постоянное диалектическое несогласие-согласие, которое нуждается в специальном изучении. Этой проблеме посвящена данная статья.

Для классицизма художник должен быть достойной фигурой прекрасного мира, обособившись в произведении от мира реального. Автор произведения живет по законам подражания «прелестнейшей природе», создавая образец и сам воплотившись в него.

Романтизм принес с собой личностное начало, утверждение свободы воли художника во всем, что касается его творчества, возможность изменять старые и творить новые законы каждый раз, когда создается литературное произведение.

В основе борьбы романтиков лежит центральная стержневая идея, которая выражается следующим образом: литература – живой развивающийся организм, непосредственно связанный с изменениями и преобразованиями в человеческом мире и в сознании человека. Для литературы нет запретных тем и форм, которые нельзя изменять, но как для представителей русского просветительского классицизма, так и для современного ему романтизма специфика русской национальной литературы заключается и в обязательном наличии в произведении нравственного начала, личной позиции автора, дающего героям жизнь, чувство и слово, в диалогических отношениях между говорящим и читающим (автор-читатель, герой-читатель, читатель-читатель). Такое осознание литературы входило в фундамент строящегося здания русской классической литературы и литературной теории XIX в.

Художественное произведение есть во многом результат образованности, знаний, наученности его автора писать по образцу. Ученость входит в поэта и становится его разумным руководителем (так же, как и разумен выбор подражания только прекрасной природе). Так утверждает классицизм.

Для романтиков же литературное произведение «столь же неисчерпываемо, как жизнь», и поэтому невозможно до конца понять, откуда и почему оно появилось и что двигало его создателем, как невозможно определить природу вдохновения. Поэтому «всякая попытка определить существо искусства выражает нечто, но не все» [3, 160-161]; но и представители русского просветительского классицизма, и представители романтической школы первой трети XIX в. ощущают необходимость создания эстетики, оформления развитой теории литературы и движения современной литературной критики. При этом и классицисты, и романтики подчеркивают важность просветительских задач литературы в целом и литературной теории в частности: «Сумароков и Ломоносов в свое время были две самодержавные власти в царстве нашей литературы... На них смотрели суеверными глазами: доказательство того, что гений их утек гораздо далее, нежели образованность народа; их никто не мог судить; очень немногие понимали» [4, 121]. «Ныне уже не существует постоянных сношений между современными поэтами и читателями, разумеется, говорим единственно о сношениях, основанных на взаимности, а не о тех насильственных и одиноких сношениях поэта, упорно осаждающих публику послылками, от коих она непреклонно отказывается», – писал П.А.Вяземский, отдавая должное классицистической традиции [5, 146].

Тесная связь с читателем, обсуждение вопросов словесности с литературной общественностью в начале XIX в. становится содержанием культурной жизни в России. Причем литературная теория занимает в осознании обществом литературного процесса роль следующего за практикой, но не менее важного «момента» словесности. Так,

Мерзляков под словесностью понимает литературу в ее развитии, точнее литературные произведения «разных родов, составленные по свойственным каждому из них правилам, относительно к предметам, характерам, намерению автора, месту, времени, читателям» [4, 119]. Словесность, по мнению критика, представляет собой литературную практику и производную от нее, но занимающую затем законодательное место литературную теорию.

Романтиками выдвигается требование создания подвижной литературной теории, когда прекращается давление авторитета и центральное место в эстетике словесного творчества занимает не норма, а само литературное произведение как воплощение в слове отдельной мыслящей и чувствующей творческой личности.

И классицисты, и романтики, отдавая должное предшествующей литературной эпохе, замечают перемены, произошедшие с начала нового века, и стремятся определить направление движения литературы. В этом смысле, опять-таки, на первый план выдвигается вопрос о специфике литературного произведения.

Осознание человеческого как предмета литературы потребовало определения связей и границ в системе: природа – человек – литература. Обобщение опыта развития русского классицизма в конце XVIII – начале XIX в. дает четкие объяснения требованию подражания природе. Подражание – не копирование. Копирование в чистом виде исключает идеальную сферу человеческих чувств, что в принципе невозможно. Тем самым произведение искусства оказалось бы лишенным духовного начала, подделкой, а не творением: «истинный натурализм нередко сбивает на путь ложного» [6, 200]. Литературное произведение – подражание природе не во всей ее всеобъемственности, а преломленный через человеческое сознание и одетый в слово, предполагающий понимание и рассчитывающий на сочувствие мир. «Стихотворец... живописует природу не в той всеобъемственности, с которой взирает на нее творец всемогущий, но особенно: в отношениях к человеку, в предметах, к нему ближайших» [7, 200].

Русский классицизм осознает литературу как искусство, выросшее из потребности человечества понять, переосмыслить и выразить в слове законы природы и, подчиняя им слово, пересоздать их в законы, по которым возникает литературное произведение. При чем речь идет только о тех законах, которые могут быть приняты в силу своей разумности, соответствия благополучию и прогрессу человечества: «Мерзляков сознавал роль интересов самого человека как внутренней основы эстетической самооценки» [3, 157].

Как классицизм, так и романтизм основным требованием к литературному произведению объявляют естественность изображения, хотя и расходятся в понимании путей ее достижения. Подробные объяснения условию «подражание природе = естественность изображения», дает Мерзляков, который утверждает, что естественность, «естественная закономерность» заключена в самой природе, есть воспроизведение этой естественности (которая понимается как закон) на страницах литературного произведения.

Мерзляков определяет поэзию как «подражание в гармоническом слоге – иногда верное, иногда украшенное – всему тому, что природа может иметь прелестного, – подражание, сообразное с намерениями поэта, с его воображением и чувствами» [7, 74]. Подражание для Мерзлякова – не списывание у природы, а переделка известного всем «природного материала» художником, который является не ремесленником, мастером копии, а творцом, когда, «имея готовый материал, производит из него такие вещи, которых... нет в природе, потому что он соединяет и располагает части, взятые из природы по своей воле и видам» [7, 76]. Только так единичное может вместить в себя целое, а индивидуальное воплотиться в виде.

Однако все же для Мерзлякова, как и для классицизма в целом, естественным может быть только подражание «украшенной» природе, а «соединение несовместимых частей оскорбляет... ум, воображение».

А.Ф.Мерзляков выдвигает следующие критерии подражания: неприметность, подражание только «изящной природе», «только предметам прелестнейшим», понимание предмета подражания, его узнаваемость читателем («отношение предметов к нам самим есть начало изящной поэзии»), обязательное строгое соблюдение формальных жанровых правил, «освященных Федами, Лефонтемами, Дмитриевыми».

Для представителей классицистической эстетики естественность изображения обеспечивается правильным выбором предмета изображения, соответствием предмета жанру произведения, узнаваемостью предмета читателем и общим читательским к нему интересом.

Естественность есть соответствие предмета изображения общепринятому мнению о нем как о прекрасном. Изображаемое для Мерзлякова есть синоним подражаемому («...сии свойства называются эстетическими силами, они-то, будучи подражаемы, производят все, чего только стихотворец желать может, – очарование») [8, 167]. Как уже говорилось, среди других соответствий представителями русского классицизма выдвигаются строгие требования соответствия выбора предмета изображения жанру литературного произведения. Так, содержание комедии – только «смешное, приятное или забавное», предмет сатиры – бесчестное и отвратительное. Для Мерзлякова сатирическое в комедии составляет ее недостаток.

Категория жанра занимает центральное место в классицистической литературной теории. Драматические произведения представляются теоретикам классицизма образцами, которые наглядно, наиболее строго и удачно способны воплощать в себе и утверждать собой законы норм и соответствий. Так драма для Мерзлякова синонимична действию. Ее соответствия – в соединении следующих составляющих: предмета действия («выбор действия или происшествия, потом вероятность его»), сюжетно-фабульной организации («расположение и движение»), внешнего выражения действия («слог, монолог, диалог»).

Важнейшее условие действия – его вероятность. Аристотелевское требование «вероятности» А.Ф.Мерзляковым переосмысливается следующим образом. Вероятность понимается как соответствие изображаемого тому, как все должно было и могло происходить в природе. Но имеется в виду классицистическая модель природы, модель мира. Т.е. это действительность не во всей ее всеобъемлющности, а мир, преображенный разумом и подчиненный законам просвещения и прогресса. Вероятность Мерзлякова, таким образом, это то, как все могло происходить в организованном и нормализованном мире просветительского классицизма. «Это такое представление о «натуре», которое включает и момент отражения действительности, «какова она есть», и момент требования, основанного на представлении о том, «каковою она должна быть» [3, 161-162]. Соответствие частей целому есть тоже вероятность.

Мерзляков говорит не только о вероятности, но и о необходимости («связи в ходе пьесы могут быть иногда только вероятны, дабы явно мы не заметили обмана, но для пьесы лучше, для писателя славнее, если бы они были вероятны... и необходимы») [9, 172]. Необходимость есть подчинение всех уровней драматического произведения общим и незыблемым законам драмы.

Специфика литературы для представителей русского классицизма состоит в том, что художественное произведение видится им как гармонично правильно (по прави-

лам) организованный мир, где несоблюдение законов рождения ведет к появлению несовершенных, больных образцов.

Литературное произведение – образец, художественное воплощение правил, устоев, литературных, языковых, социальных и т.д. Так Мерзляков, например, осуждает то, что «уродливые плоды странной немецкой фантазии украшены лаврами».

Основной заслугой Тредиаковского Мерзляков считает его попытку нормализовать литературу. Тредиаковский ставит вопрос о выборе предмета изображения, о трех единствах «практически», в своих литературных произведениях: «В сочинениях его видно, при грубости слога, неизвестное прежде искусство приноравливаться к предметам, месту и времени; он говорит об единстве, о действиях, об характере» [2, 120]. Критик подчеркивает необходимость определения литературных родов в «границах» и «свойствах» как одну из первых задач новой словесности, как то, что будет отличать ее от старой, ненормализованной. Неопределенность «составляет признак литературы не-образованной».

Отношение к литературному произведению как к образцу требует создания строгих канонов литературы, ясных объяснений литературных явлений, четких оценок в теории и практике, особенного внимания к построению литературного произведения в соответствии с жанровыми закономерностями.

Жанр для классицизма – это возможность упорядочения в литературе, выстраивания произведения как художественного мира, который движется по определенным законам (как и мир природы), а вовсе не представляет хаотичное столкновение смыслов и слов. Жанровое мышление – это мышление соответствиями.

Для представителей просветительского классицизма мир видится единым и разумно-устроенным, сработавшимся механизмом, где части слажены и являются необходимыми с точки зрения целого. Необходимость для литературы классицизма – это норма. Поэтому удачное воспроизведение жанровых канонов, подчинение жанру воспринимается классицистическим поэтом или критиком, с одной стороны, как проявление таланта, гения, одаренности, с другой, – как осуществление мастерства, наличие определенных необходимых для автора знаний. Так, Мерзляков, желая художнику «познать его призвание», объясняет, как это сделать: «Вникни во внутренность сей дивной машины, познай сложность ее, отношение частей и всеобщее согласие» [7, 106]. Открытие для себя отношения частей в мире является залогом перенесения их в литературное произведение, где все, что мы видим, слышим, ощущаем, заменяет слово. И теперь мы видим, слышим, ощущаем только через слово. И слово это должно быть, с одной стороны, предельно ясным, понятным всей аудитории, с другой – красивым, нести в себе изначально заложенное и постоянное эстетическое качество.

Слово классицизма обладает двумя необходимыми свойствами: соответствием предмету изображения и соответствием норме. Таким образом, индивидуальная стилевая вариация в литературе классицизма подчиняется общей стилистической норме, диктуемой жанровыми рамками и просветительскими задачами художников и теоретиков классицизма. В отличие от барокко, классицизм не просто исключает смешение стилей, а требует полного соответствия стиля и жанра. Стиль классицизма – это умение соответствовать выбранному жанру, который представляет собой свод законов, за которые невозможно выйти, так как они являются опорой целого. В связи с этим литературная теория и практика классицизма переплетаются теснейшим образом, провозглашая принцип обязательного изучения законов жанра («Гений знаменует не одни только таланты врожденные, но вместе все то, что сии таланты могут получить от образования, просвещения того века, который он озаряет собой») [7, 107].

Индивидуально-стилевые вариации художника классицизма непосредственно связаны и находятся в согласии с общим мнением. Общее мнение – это не только требование соблюдения жанровых стилистических канонов. Оно включает представления просвещенных современников о морали, этикете, художественности, пользе, важности предмета изображения.

Человек Просвещения ощущает себя частью общества, причастной к его жизни и развитию, устройству и организации. В литературе «классицизм – это мышление художественным целым, целое предполагает любое из своих составляющих, но ни к одному из них не сводится» («диспозиция частей вместо диспозиции слов») [1, 347].

Говоря об авторском слове в литературе барокко, А.В.Михайлов отмечает: «Все, за что ни примется подчиненный риторике автор, тотчас же обретает черты общего и приспособляется к традиции; и эта же риторика «готового» слова закрывает «я» от него самого и в сфере слова выступает как маска» [1, 347]. Это утверждение справедливо и для классицистического слова, которое свободно от барочной культивируемой хаотичности и эмблематики, но все же прежде всего является словом – представлением о предмете, заранее включающем в себя ясный и всем понятный образ предмета, устойчивые его характеристики. Слово классицизма – не маска, а образец, художественный образ тоже несет в себе прежде всего образцовость. Образцовость синонимична образности. Слово классицизма ориентировано на общее мнение; состоятельность произведения, образованность его автора – в совпадении с общим мнением: «намерение поэта есть нравиться и занимать через подражание» (Мерзляков).

Для классицизма между идеальным автором и идеальным читателем существует следующая связь. Автор строго следует установленным и незыблемым правилам, читатель – критик, просвещенный человек, воспитанный на трудах и произведениях классицизма. Литературное произведение – художественное воплощение правил, устоев, литературных, языковых, социальных и т.п. Для автора и читателя произведение – это пространство, где они сходятся в согласии, оба ведут диалог «в один голос». Именно согласие, достигаемое через соблюдение традиций, вызывает у читателя наслаждение от текста. Голоса автора и читателей сливаются в хор, когда каждое слово понятно, приятно всем и принято всеми, исключается возможность неясностей, противоречий.

Для русского просветительского классицизма слово, литературное произведение, литература в целом есть «красноречие». Цель литературы – доставлять наслаждение красивым и просвещать ясным словом. Так, Мерзляков в своих статьях, посвященных специфике литературного произведения («Об изящной словесности, ее пользе и правилах», «Об изящном, или о выборе подражания», «О талантах стихотворца» и др.), подробно останавливается на эстетическом и просветительском аспектах литературы. Литература для него несет ответственность за воспитание читателей, утверждает нравственные законы общества, имеет право и даже обязана подчеркнуто осуждать пороки или же избегать их в качестве своего предмета.

В этом смысле для русского просветительского классицизма, как и для современного ему романтизма, фигура автора литературного произведения имеет большое значение, как то духовное начало, которое, либо подражая, либо преобразуя, в итоге способно изменить и изменяет и «литературный», и внелитературный мир.

Исследуя основные идеи и направления русской теоретико-литературной мысли начала XIX в., А.С.Курилов отмечает, что в самой структуре традиционалистской теории поэзии в это время появляется новое звено: «В это время в особый раздел теории поэзии выделилось учение о поэте как об особом типе творческого и общественного деятеля» [2, 148]. И объясняется выделенность такого раздела среди двух других, суще-

ствующих еще с XVIII в. систем (первая – учение о сущности, «специфике и направлении поэзии», вторая – учение о поэтических родах и видах) «огромным воспитательным назначением» литературы и представлением о роли поэта как «воспитателя масс». В термине «просветительский классицизм», обозначающем явление, которое объединяет большой пласт литературы начала XIX в., одинаково важными и акцентными оказываются оба слова. Речь идет не только об утверждении нормы в литературе, но и о соответствии вновь утверждающихся законов словесности вкусам и стремлениям читателей, о естественном слиянии авторских и читательских интересов. Такое слияние не есть существующая реальность литературной и общественной жизни начала XIX ст. Поэтому столь велика роль поэта, художника-просветителя, который первый вступает в диалог. Его «аргументом» выступает литературное произведение как эстетическое явление, заключающее в себе рациональное, законодательное начало: «Ода свободна в своих порывах, как плод восторга, но при всем том имеет строгие правила» [4, 122]. Рациональное в изящной форме, этическое в эстетическом оказывают огромное влияние на читателя. Красивое слово, несущее в себе воспитательный и просветительский смысл, – поэтическое слово литературы просветительского классицизма.

Для Мерзлякова художник несет ответственность за свое творчество потому, что подражание – не слепое копирование, а, во-первых, выбор чему подражать, выбор предмета, во-вторых, творение через подражание, когда, подражая миру, поэт пересоздает его.

Именно в процессе формирования теоретических характеристик автора художественного произведения можно увидеть наиболее актуальное «поле» встречи связанного в первую очередь с опытом классицизма А.Ф. Мерзлякова и одного из русских шеллингианцев, чьи работы еще не привлекали к себе должного исследовательского внимания, – П.А.Новикова.

По-разному определяется его принадлежность к литературным направлениям. В сб. «Русские эстетические трактаты первой трети XIX в.» его работы включены в классицистический том, а в «Лекциях по истории эстетики» он рассматривается как теоретик нарождающегося романтизма. «Поэзия всегда свободна, – писал он, – и источником ее содержания является не действительность, а вечный идеал, само бесконечное, которое она выражает в конечных формах».

Он видит в литературном произведении завершенное целое, обладающее особенной силой, заключенной во взаимосвязи частей. Поэт составляет существующие по отдельности части, располагает их концентрированно, что и является залогом мощного действия произведения на читателя. В истолковании этого творчества взаимосвязей и взаимодействия частей в целом Новиков, как и Мерзляков, говорит о вероятности. Вероятность – то, что сближает природное и идеальное: художник соединяет части и «составляет из них одно целое, великое, совершенное. Оно не существует в природе, но, вероятно, может существовать. Это идеал. Вот действия гения вне природы» [10, 358].

Новиков разделяет мастерство, талант и гениальность. Гений оригинален, он не является подражателем готовому образцу (в смысле уже существующим авторам и литературным произведениям). Он сам являет собой оплот, воплощение существующих законов, является порождением традиций. Но «он перестал бы быть гением, когда бы не мог пользоваться ее (природы) чудесным разнообразием, когда не замечал бы всегда чего-нибудь нового, неопisanного, он творец, а не подражатель» [10, 360]. Являясь продолжением традиций, гений становится образцом. Однако Новиков утверждает и уникальность гения, неповторимость созданного им художественного мира. Именно эта способность гениального художника и объясняет его всеобъемлющее влияние на национальную литературу: «Произведения великих поэтов имеют особенное влияние на

словесность и вообще на просвещение народное, ибо гений, действуя новыми средствами своими, течет решительно всегда к совершенству и, уважая своих предшественников на поприще славы, не страшится притом дерзать далее, открывая красоты, доселе неизвестные» [10, 359].

Можно говорить, что П.А.Новиков находится на стыке двух эстетик: классицизма и романтизма, – и центральной фигурой для него становится именно автор. Так, в работе «О Гении» автор рассматривается критиком прежде всего как личностное начало, творящее мир, претворяющее природу (как в романтизме), но и как начало законодательное, личность, обладающая просветительскими качества (классицизм). Для Новикова соотношение образец-автор в случае, если автор гениален, выглядит следующим образом:

автор	автор	автор - образец
образец	общее мнение	общее мнение

Так художник сам становится образцом. Как и для явных представителей романтической школы, для Новикова гениальность отдельной личности является толчком в развитии всей литературы. В отличие от классицистов, критик утверждает субъективизм гения, его личностность, независимость, непривязанность к общему мнению: «Гений всегда выше общего мнения, всегда неистощим в средствах, велик в намерениях и всегда равно успевает, побеждая и увлекая за собою своих современников, его цель – бессмертие, награда – неувядающая слава» [10, 360].

Гениальность для Новикова состоит в способности творчески подражать природе, которая в свою очередь зависит и от собственных «усилий» (одаренности, нравственности, просвещенности человека), и от силы традиции, воспитавшей художника. Находясь над общим мнением, художник одновременно оказывается внутри него. «Над» он потому, что обладает способностью увидеть, вобрать в себя и отразить в произведении все то общее, что дала традиция. «Внутри» потому, что общее, объективное, преобразуясь и вновь рождаясь на страницах литературного произведения, становится его личностным, субъективным («общий обычай или общее мнение царствует неограниченно над каждым сильным движением природы в человеке частном») [10, 357].

Следуя за другими представителями русского просветительского классицизма, Новиков подчеркивает ответственность творца за литературу. Критик рассматривает литературное произведение *именно* как творческое подражание природе. Природа прекрасна, она образец. Неудачное подражание не есть творчество. Оно представляет собой искажение образца, преступление перед законами природы и, собственно, законами литературы: «Самый творческий гений есть подражатель природе, она есть тот великий образец, соответственно которому действуют искусства; правила, руководствующие гения, суть ее законы, следовательно, нам нравится только то, что сообразно с сими законами» [10, 356].

Поэтому для критика гений – не просто высшие способности, но и направленность, приложение, этическое наполнение этих способностей, так как первое без второго представляет только мастерство. Настоящий художник – «творец-подражатель», «действующий больше на воображение и сердце», чем на рассудочность и ум исключительно.

В примечаниях к первому тому «Русских эстетических трактатов первой трети XIX в.» отмечается, что о Новикове «удалось собрать очень немногие сведения», а также утверждается: «Напечатанная в нашем издании работа Новикова выдержана в традициях классицизма и... имеет антиромантическую направленность: обсуждая одну из центральных проблем романтической эстетики – проблему гения – Новиков решает ее в духе классицистических концепций «подражания» и «идеала»... Нельзя согласить-

ся с категоричностью этого мнения, и столь же спорным является утверждение о принадлежности П.А.Новикова к романтической школе исключительно.

Да, в центре внимания Новикова стержневая проблема эстетики романтизма – проблема природы гения. И критик, безусловно, говорит о подражании. Но теоретики русского романтизма переосмысливают классицистическую идею подражания природе. Для них литературное произведение и мир творящей человеческой личности движутся по родственным законам, представляя собой естественное единство друг с другом. Автор литературного произведения является одновременно причиной, создателем и развитием этого единства, когда произведение ведет за собой творческую личность. У Новикова гений – *«творец, он изображает, вымышляет»*. Но он «...имеет еще особенный дар извлекать из несовершенства мира как нравственного, так и физического черты истинно разительные и понятия глубокие» [10, 355]. «Действия гения всеобъемлющи, как природа». Природа и гений, таким образом, ставятся критиком на один уровень. Да, гений подражает природе, но и он сам является природой в ее творческой сути. Он «обнимает одним взором великое разнообразие в единстве и простоте, внимает гармонии, царствующей в творениях существа верховного, все расположившего по единому чертежу, и возносится даже до светозарного его престола» (курсив наш – А.О.) [10, 354].

Классицистически выборочно определяет Новиков предмет литературы как «все высокое и благородное». Как и Мерзляков, Новиков объясняет сущность литературы ее человеческим содержанием. «Стихотворец умеет говорить нашему сердцу, говоря о любезных нам предметах» [10, 359]. «Любезные предметы» – это то, что всегда интересует человека, и то, что не оскорбит его ум и воображение (те же изящные, прелестные предметы).

Новиков – романтик утверждает подвижность, переменчивость и следование за движениями жизни в развитии литературы: «Гений всегда деятельный... обратился к предметам новым, прежде незамеченным..., нашел сокровища там, где природа казалась совершенно бесплодной, проложил новые пути к сердцу человеческому изобретением системы страстей, совершенно неизвестных для древних» [10, 360].

Фигура П.А.Новикова представляется значимой и показательной с точки зрения воплощения в одной эстетической системе и попытки примирения в ней традиционалистских и романтических взглядов. Само появление работы такого рода вызвано определенной закономерностью.

Русский просветительский классицизм и романтизм начала XIX в. ставят перед собой одни и те же задачи, диктуемые бурным развитием литературного процесса: вопросы об определении самого термина «словесность», об отношении к литературной национальной традиции, о создании цельной теории литературы, эстетики, о значении современной критики, о специфике литературного произведения. Яркое и стремительное развитие литературной практики, появление все новых образцов национальной литературы, тесная связь литературы с читателем, наличие широкой литературной ответственности дают мощный толчок развитию принципиально новой и литературной практики, и литературной теории.

РЕЗЮМЕ

В статті розглядаються художньо-теоретичні концепції двох відомих представників російської теоретико-літературної думки початку XIX ст. – О.Ф.Мерзлякова і П.О.Новикова.

SUMMARY

In this article some artistic and theoretical conceptions of two noted representatives of Russian literary theory at the beginning of the 19th century (A.F.Merzlyakov and P.A.Novikov) are treated.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Историческая поэтика. Литературные эпохи и типы художественного сознания. – М., 1994.
2. Литературная критика 1800-1820-х годов. – М.: Художественная литература, 1980.
3. Лекции по истории эстетики. – Кн.2. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1974.
4. Мерзляков А.Ф. Рассуждение о российской словесности в нынешнем ее состоянии // Литературная критика 1800-1820-х годов. – М.: Художественная литература, 1980.
5. Вяземский А.А. О «Кавказском пленнике», соч. А.С.Пушкина, 1822 // Русские эстетические трактаты первой трети XIX в. – Т.2. – М.: Искусство, 1974.
6. Георгиевский П.Е. Введение в эстетику // Русские эстетические трактаты первой трети XIX в. – Т.1. – М.: Искусство, 1974.
7. Мерзляков А.Ф. Теория изящных наук // Русские эстетические трактаты... – Т.1. – М.: Искусство, 1974.
8. Мерзляков А.Ф. Речь о начале, ходе и успехах словесности. – Там же.
9. Мерзляков А.Ф. О вернейшем способе разбирать и судить сочинения, особливо стихотворные, по их существенным достоинствам. – Там же.
10. Новиков П.А. О Гении // Русские эстетические трактаты... – Т.1. – М.: Искусство, 1974.

Надійшла до редакції 15.05.1999 р.

ББК Ш43 (4Укр) (=411.4)6*8

ПАРАДИГМИ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ В ТВОРЧОСТІ ЮРІЯ КЛЕНА

В.Просалова

Творчість Освальда Бургардта – унікальне явище в літературі української діаспори, що засвідчує потужне силове поле другої батьківщини поета – України. Німець за походженням, він, чудом вирвавшись з-під залізної завіси, що відокремлювала Україну від цивілізованого світу, і потрапивши на свою прабатьківщину, остаточно визначився як український поет Юрій Клен. У його особі українська література знайшла собі ревного прихильника класичних поетичних форм, поета високої культури, чудового перекладача, невтомного популяризатора творчості неокласиків і зв'язкового між розірваними ланками літературного процесу, який справляв на Є.Маланюка сумне враження: «Дивне видовище... Кілька самотніх обелісків – пустеля навкруги, ряд різновіддалених колон і – ані натяку на будівлю» [4, 11]. Фрагментарність, неповнота колоніальної літератури породжували подібні візії.

Юрій Клен, як і багато інших українських поетів, розпочав свій творчий шлях російськомовними віршами. У ранньому творі «Моя тоска, как крыльев черных трепет...» (1913) його власний голос ледь пробивався крізь завісу впливів та кліше. Більшою мі-

рою йому вдавалися сонети, що дисциплінували емоції та думки, підпорядковуючи їх залізній логіці: теза – антитеза – синтез. Шістнадцять чудом уцілілих сонетів, які зберіг син поета Вольфрам Бургардт, відзначаються багатим спектром асоціацій, витонченістю форми. У сонеті «Цвет вишни» зображальний план не має самодостатнього значення. Картина весняного цвітіння подана поетом у першому катрені як незабгненне чудо природи, у другому – як проминальне явище. Перший терцет розвиває думку другої строфи, надаючи їй драматичного напруження проекцією на людське життя. В останньому терцеті здійснюється синтез, підкреслюється взаємозв'язок, взаємодія форм, «діалектика життя».

Хоч віршування російською мовою і не лишилося безслідним, проте не мало того значення, що українські твори. За їх написання Освальд Бургардт взявся не відразу. Надто скромно оцінюючи свої здібності, ставлячи перед собою високі вимоги, прискіпливо зіставляючи себе з друзями-неокласиками, він вважав, що більшу користь принесуть його переклади, ніж оригінальні твори. Дебютувавши у 1924 році віршем «На переломі», він лише через два десятиліття видав свою першу збірку «Каравели» (1943), що свідчила вже про вправну руку вимогливого майстра. «Що ж до «Каравел», – зазначає Ю. Ковалів, – то в них тісно переплелися західноєвропейська лицарська романтика та антична героїка – із власне українськими культурними традиціями» [2, 16]. Композиція збірки чітка: три її розділи – це три гавані, де знаходила притулок його розбурхана уява, спрагла душа. Перша гавань осяяна енергією конкістадорів, героїчних діянь. У розділі «У слід конкістадорам» каравели уяви несли поета по безкраїх просторах віків, благословляючи «дзвін заліза і шлях, накреслений мечем».

Поета хвилюють сильні особистості, що прагнуть «у творчій чині зріти і рости», «досягнувши в гоні першої мети, вже знати, що за нею кличе друга». Дерзання, відвага, нехтування небезпекою, бажання позмагатися з долею, кинути їй виклик ріднять скандинавських вікінгів і японських самураїв, Жанну д'Арк і конкістадорів. Ліричний герой, мов Колумб, відкриває острови звитяги, в захваті вслухається в марш сили, брязкіт зброї. Войовничий дух, шал змагання передають карбовані ритми, короткі експресивні речення.

Кульг героїчного, яким так захоплювався Юрій Клен, знаходив вияв у поетизації самотніх постатей Юлія Цезаря, Жанни д'Арк, чий імена бентежили уяву, викликали подив і респект. Цикл «Жанна д'Арк» відзначається виразно особистісним сприйняттям героїні, м'якістю інтонацій. Її порив звільнити Францію від іноземних загарбників трактується поетом як веління провіденційних сил:

Слухай божого наказу:
Ти, яка в житті своїм
Не кохала ще ні разу,
Покохаш битви дим.

[1, 42].

Занурюючись у духовні основи цієї непересічної особистості, автор вслухається і у самого себе, і у «дикий посвист рознузданих воль», щоб наголосити на історичній необхідності появи таких жінок-войовниць тоді, коли у чоловіків не вистачало снаги. Прокладаючи місток з минулого в сучасне, у минулому знаходячи опору стоїцизму, Юрій Клен завершує розділ заповітом синові, у якому викладає принципи діяльного життя, героїчної етики:

Працюй. Клади на камінь камінь,
Як запахущий срібний крин,
Розквітне над віками
Твій подвиг і твій чин

[1, 53].

Не захоплення власною міццю, не жадобу здобутої будь-якою ціною слави, а інтереси держави ставить на перше місце поет-громадянин. Вічний дух, всепроникний і нездоланний, що нуртує у тлінній плоті, протиставляє він «лукавій каламуті» буднів. Абсолютна щирість, піднесеність почувань, виявлених у добу смертельного двобою двох імперій без вагань і страху, покликані були виховувати сильних, міцних духом людей, потрібних нації, державі. «Ідеологія сильної, «невгнutoї» людини, аристократа, державника, войовника, лицаря, архітекта недосяжно високих надщоденних веж» [5, 447] знайшла у поезії Юрія Клена послідовне втілення.

Другий розділ – «Серед озер ясних» – відкриває нам О. Бургардта – тонкого пейзажиста, інтимного лірика. Тут спектр його почувань інший: домінують настрої злагоди, ясні, просвітлені емоції. Поет милується «смарагдовою задумою» лісів, жовтою міддю берез, ясними дзеркалами озер, темним оксамитом ночі. Його витончені акварелі, щемкі медитації розкривають стан тихої і світлої задуми, душевної рівноваги, осінньої туги. Персоніфікуючи явища природи, одухотворяючи її, поет досягає тієї бажаної гармонії, коли пейзаж стає настроєвим, психологічно забарвленим.

Над серцем стомленим несуться хмари,
І вітер рве намети золоті.
Ліси, ліси горять, немов пожари,
І затишно у синій самоті

[1, 60].

Перо в руках Юрія Клена виявляється пензлем, що нюансує, відтіняє кольори. Проте не лише кольорова гама, а іноді і сюжет вірша підпорядковується розкриттю настрою: «Осінь, дівчину маленьку, // Я гойдаю на колінах...»

У розділі «Серед озер ясних» поліфонічно розгортаються дві теми: природи і кохання, яке не лише підносить, а й розчаровує, не лише приносить радість, а й біль. Беатріче і Лесбія – висока духовність і сліпа пристрасть – поляризовані автором. Ліричний герой стриманий у висловлюваннях, делікатний у поводженні з жінкою, беззахисний перед злом. Інтимна лірика поета не вражає буянням пристрастей. Позначена присмаком гіркоти, вона хвилює багатством історичних ремінісценцій, лицарським обожнюванням жінки.

Ми згадуєм, як за часів Рамзеса
Цей місяць плив крізь нільський очерет,
Як за лицарських днів для вас, принцесо,
Різьбив на скелі вірша мій стилет

[1, 75].

У ліричного героя поезії «Стьмянілий місяць» кожна мить пережитого викликає асоціації з минулим. За допомогою окремих деталей, алюзій передається спалах почуттів, мить освітлюється тривимірно. Довкола закоханих відчувається простір, в окремій миті уловлюються контури майбутнього («Але благословімо мить сучасну, //Що не гримить в огні жеркім, а все ж, //Стежки встеляючи зірками ясно, //Нам розсуває обрій до безмеж...»).

Якщо на віршах другого розділу мало позначилась конкретика буднів, то у наступному – «У Первозванного на горах» – поет надолужує згаяне, загострюючи увагу на кричущих дисонансах «добі нечистої». Дисгармонійна дійсність, соціальні негаразди, уже не контурно, не на рівні передчуттів чи передбачень, а окреслено, предметно проступають у віршах.

Праправнуки отих гусей...
 Тепер марніють у колхозі,
 Бо дружно криком сторожким
 Не врятували України,
 як їхні давні предки Рим

[1, 90]

Історичні ремінісценції, аналогії проектуються на землю, звідси нарікання, докори за втрачене, розгублене на шляхах велелюдних, незвершене. Поет приходить до однозначного висновку: пеклом стало життя на шостій частині землі, цій новітній імперії, збудованій за більшовицьким проектом. Бравадно-казенному оптимізму, яким страждала поезія в Україні, Юрій Клен протиставляє енергію діяння, іманентну живим організаціям у межових ситуаціях.

У вірші «Січень», що з'явився у трагічному тридцять третьому році, цю межу змальовано перейденою:

Мов пес, голодний вітер вие,
 І вслався трупом чорним брук,
 А січень в образі Кошія
 Плете гірлянди з мертвих рук

[1, 91]

Олюднення явищ природи і людського життя надає картині містичного характеру. Жахлива дійсність, яку поет не міг уже сприймати емпірично, не будучи безпосереднім свідком нечуваного в історії людства геноциду, змальовується з глибоким езотеризмом, посиленням на звуковому рівні алітерацією.

У циклі «Україна» долю другої своєї батьківщини Юрій Клен виводить на широкий простір історії, де стикалися інтереси різних народів і держав, де боролися за ареали впливу. Постійна небезпека полону загрожувала їй, покритій «цісарським пурпуром», з усіх боків, а безнастанна боротьба – виснажувала, знесилювала так, що аж хрустів її кістяк, стиснутий Петровими обіймами. Багатий край, що приваблював завойовників незліченними скарбами, був перетворений у руїну, а в роки більшовицьких експериментів – у репресивну машину гігантських масштабів.

Жах смерті у підвалі
 Моторами ревів,
 І кулі розбивали
 Коробки черепів

[1, 97].

Екстазом божевільних видається поетові поживтнева дійсність. Вона викликає гнів і нестримний порив кувати долю, біль і шал подолання перешкод, що справляють сильне емоційне враження. З болю і гніву народжуються у Юрія Клена пройняті апофеозом боротьби рядки. Розкриваючи почуття не в статиці, а в динаміці, у процесі їх зародження і формування, без дешевої сентиментальності, характерної для втомлених душ, поет утверджує вітаїстичну концепцію життя.

Слава Тобі, о життя, що не має ні меж, ані краю.
 Доля на шальки кладе муки, і щастя, і біль.
 Бо, врівноваживши все, премудрий закон обертає
 Тугу дочасну, терпку в радість безсмертну в віках

[1, 102].

Головне – не в тому, чого випадає більше (болю чи радості), важливіше інше, що все врівноважується якоюсь розумною волею, «премудрим законом», котрий і забезпечує безсмертя душі. У вірш вплітаються есхатологічні мотиви, які знаходять відгомін і в інших творах збірки, наприклад, у поезії «Символ». Звичайнісінький жолудь, що упав до рук князя Данила у відповідь на його питання про те, яка доля судилась Україні, підноситься як символ життя – з поразками і славою, зневагою і звитягою. Єднання душі людини з душею природи стало квінтесенцією твору. Зауважмо, що не в злитті з самою природою, а в злитті з духом природи бачить поет джерело наснаги:

Коли твій нарід лихо поневолить,
Не кутай скаргами твій рідний край,
Сховай для засіву насіння голе.
Дрімає в темній шкаралущі жолудь:
Погрій в руці його, тули до чола,
Вслухайся, як росте прийдешній гай

[1, 106].

Спіритуалізм Юрія Клена виявляється синкретично, поєднуючись з духовним поривом, візією майбутнього.

Основою поетового світобачення була віра в історичну справедливість, перемогу людяності, добра. Реальна дійсність, що викликала асоціації з описаним Данте пеклом, давала мало підстав для оптимізму. Трагедію України, розтерзаної, замученої, розп'ятої, поет осмислює у контексті історії у віршах і поемі «Прокляті роки» (1937), що відзначається драматизмом, масштабністю, глибиною узагальнень. Автор поеми – не суддя, а свідок до суду, очевидець того, як «то людей в наш вік крушив і чавив пролетарський молот». Осмислюючи пожовтневу дійсність, він зіставляє її з дореволюційним часом, накреслює геометричну прогресію, з якою наростали негативні явища у суспільстві. Апогеєм їх стала епідемія винищення свідомих і несвідомих, молодих і старих – всіх без розбору. Нечуваний в історії людства голод і запущена на всі оберти репресивна машина робили свою чорну справу, знищуючи цвіт інтелігенції – основу нації.

З убивць водою цілого ставка
Не змити кров невинного Косинки,
Не воскресити мертвого Влизька

[1, 119].

Автобіографічне, відчуте самим автором у підвалі чека надає не лише достовірності зображеному, а й особливості експресії правдиво пережитому почуттю. Сильне враження справляють зафіксовані поетом написи на стінах камери: «Кінець. Нема надій. Прокляття шлю катам. Василь Макода». – «Живіть і не зрікайтесь гордих //Мрій...» Ці згустки болю і гніву – прокляття на адресу душителей народу, заповіт живим. У творі ненависть поєднується з любов'ю, пошаною до тих, хто «не піддався солодкій грі вабливої сопілки», хто не скорився катам.

У структурі поеми поєдналися спогади, роздуми, враження, оцінки, зцементовані авторською концепцією дійсності. Монологічна форма реалізації задуму, з одного боку, давала простір поетові, з другого – дозволяла йому ставити крапки над І, висловлюватися автологічно, залучаючи читачів до процесу творення. Поема завершувалася молитвою за всіх замучених і страчених, всіх, кому «завмер у горлі криком сміх». При цьому автор не обійшов увагою і тих співців, які «за хліб і чай виспівували нам пекло, наче рай». Мімікрія, подвійне життя – ось той глухий кут, що згубно позначався на талантах, перетворюючи їх у одописців. Поема «Прокляті роки», написана октавами за межами

України, була не лише спробою осмислити реалії повоєнної доби, а й своєрідним прощанням з нею.

Найбільш фундаментальним твором Юрія Клена стала епопея «Попіл імперій», над якою він працював протягом п'яти років. Це, на думку Ю. Коваліва, «широкомасштабний художній літопис історичних подій ХХ ст., що вели до краху деспотичних наддержав – «імперій» [1, 19]. Поема охоплювала майже півстоліття: від перших десятиліть ХХ віку до двобою, у якому зіткнулись гітлерівська Німеччина і Радянський Союз. Епічний розмах, масштабність зображуваних подій, акцент на мало чи недостатньо висвітлених сторінках історії, глибина і проникливість оцінок вирізняють її.

Епіцентром твору стала історична доля України, що спробувала здобути «державну бронзу». Весняним шалом пронісся проголошений Центральною Радою Універсал, проте подальший хід подій, втрата першим українським урядом своїх позицій не справили сподівань. Поет не стільки фіксує перипетії, вузлові моменти української історії, скільки аналізує, оцінює їх. Кінець епохи, початок нової доби асоціюється у нього з «переддвір'ям» пекла, провісником якого стала перша світова війна, коли рясно «земля угноїлася трупом», коли гинули не лише люди, а й цілі імперії. Гуманістична позиція автора виразно виявилася в оцінці диктатури пролетаріату – цього багатолікого Ніхто:

Палахкотять, мов жар, полотнища червоні,
Республіка в крові все топиться й не тоне

[1, 152].

До оцінки жовтневих подій 1917 року Юрій Клен підходив зважено, не впадаючи ні у відверту їх апологізацію, ні тим більше в істерію контрреволюційних намагань. Його публіцистично-сатиричні пасажі позначені стриманістю висловлювань, афористичністю, як наприклад:

Тоталітарне гасло кинув час:
«Той, хто не з нами, той є проти нас»

[1, 176].

Гранично чітко, можливо, занадто категорично, проте правдиво схарактеризовано нетерпимість нової влади до всіх інакодумців, що породжувала нівеляцію особистості, епідемію масового знищення.

Юрій Клен не визнає заборонених тем, його увагу, навпаки, привертала факти, що спотворювалися чи підлягали суворому табу. Це і державотворча діяльність Центральної Ради, і героїчна загибель трьохсот гімназистів під Крутами, і кривавий бенкет орд Муравйова у Києві, і повстання проти гетьмана Скоропадського, і усунення реальних та потенційних суперників «великого вождя» народів. Намагаючись зберегти об'єктивність у висвітленні цих драматичних сторінок української історії, поет, по суті, відкриває ті «коралові рифи», які призвели до регресу у всіх сферах суспільно-політичного життя, завдали непоправної шкоди Україні.

Перший розділ поеми «Попіл імперій» напрочуд мозаїчний: у ньому поєдналися спогади про далекий Архангельський край, де поет відбував заслання, дорогу серцю Лукрозу, незабутнього М.Зерова і поетичні роздуми про долю України, її добровільних вигнанців, і змалювання динаміки подій, і публіцистично наснажені відгуки про суспільно-політичні катаклізми доби, і відчуження власного «я», і уявна розмова з читачем – опонентом і однодумцем водночас.

Друга частина епопеї, написана поблизу Інсбрука восени 1944 року, на відміну від першої менш строката, більш композиційно цільна. Зображені у ній картини пекла – не ви-

твір фантазії, а страшна реальність сталінської доби. Географія новітнього пекла настільки широка, що, охопивши Україну, досягла Соловків, Колими, Лени. Жахливі картини голодомору, «Дантові кола» тортур, перевірок, знущань, провокацій, через які проходили в'язні радянських концтаборів, описані з документальною вірогідністю. Поет не згадує поіменно своїх репресованих друзів-неокласиків, але вдається до таких промовистих алюзій, що дорогі йому імена (М.Зерова, М.Драй-Хмари, П.Филиповича) легко прочитуються між рядків. Що ж до відомих на той час політичних діячів, які теж стали жертвами репресій, то автор дотримується максимальної чіткості і лаконізму, згадуючи:

Були там Троцький, Каменєв, Бухарін,
З десяток маршалів – ще без погон, –
І поділяли з ними люту кару
Раковський, Риков, Постишев, Чубар
[1, 230-231].

Отже, творці нового режиму стали також його жертвами.

У третій частині епопеї змальовуються маніячні плани мілітаристської Німеччини, владу у якій захопив Гітлер – посланець Люцифера, що зачаровував натовп «словом потужним і владним», ідеєю панування над світом. Юрій Клен зображує сплюндровану фашистами Україну, геноцид проти єврейського та українського етносів «У «Понелі імперій», – як твердить Ю.І.Ковалів, – запеченими від скорботи устами великого цадика вимовлене прокляття європейського народу фашистській Німеччині: хресний шлях євреїв такий же близький Юрієві Клену, як і драма польського народу («В порох збита, кров'ю змита...» (3,99).. Жодна фантазмагорична уява не здатна витворити ті жахи, яких зазнали в'язні у фашистських концтаборах, ті каральні акції, які здійснювалися супроти мирних жителів, підозрюваних у сприянні партизанам. Провідником по пеклу фашистської окупації, Бухенвальду чи Освенціму, був тепер Еней. Відповідно до зміни провідника (у другому розділі ним був Данте) змінюється тональність і ритм розповіді. Юрій Клен зберігає бурлескний тон, десятирядкову строфу і п'ятистопний ямб «Енеїди» І. Котляревського, акцентуючи увагу на життєвій стійкості як визначальній прикметі українського характеру. Свою честь і гідність народ боровив у запеклій борні з фашизмом, вражаючи світ звитягою і духовною міццю, які найвищою мірою були притаманними Олені Телізі, Олегу Ольжичу – поетам-борцям, поетам-титанам.

Четверта частина епопеї стала синтезом намічених у творі мотивів, сагою про нескореність українців, єдність національних і загальнолюдських прагнень. Пройнята вірою в те, що «замкне народи на землі любов в єдине видноколо», вона простежувала духовне життя поколінь, утверджувала безсмертя духу народного, що черпав свою силу у вірі.

Я кличу: Господи, пошли нам повінь,
Щоб залила суху Сахару душ...
[1, 349].

Бажання зміцнювати віру, гартувати дух, філософія трагічного оптимізму ріднила його з представниками Празької групи. Як і пражани, він прагнув осмислювати проблеми вселюдського значення. Чим є людське буття? Чи не одвічним змаганням Бога і Люцифера, сил добра і зла? У вмонтованій у четверту частину «Вальпургієвій ночі», в основу якої покладено однойменний твір Й.-В.Гете, змальовано, що ця боротьба, за визнанням літературознавця І. Качуровського, пронизує всю світобудову. У «Фаусті» Й.-В.Гете вона обмежувалася рамками людської душі.

Масштабність осмислюваних Юрієм Кленом подій не затьмарила їх різнобарв'я, хоч превалюють, безперечно, темні фарби. У палітрі поета виразно відчуються іронічно-сатиричні ноти, шаржі на різного роду агітки, подекуди романтично-піднесений тон, породжений бажанням протистояти трагічній дійсності, суворо-стоїчній інтонації.

П'ята частина епопеї – це уявний діалог людини з землею, стисло викладена концепція діяльного життя, життєтворення:

Предків не маєш? – Тож будь тепер сам собі предок.

Люди забули легенди? – Нову їм створи.

Втратили віру? – Кресли на скрижалах їм Кредо.

Щезли герої? – Меча тоді в руки бери

[21, 356].

Ця оптимістична нота стала квінтесенцією твору, заповітом автора, який твердо вірив у загибель тоталітарних режимів, пророкував, що лише попіл лишиться від імперій.

У художню канву поеми вплетені цілком завершені фрагменти, як наприклад: «Плачі Єремії», «Соняшник», вже згадувана «Вальпургієва ніч» та ін. Вони хоч і порушують композиційну стрункість твору, проте не стають інородницьким тілом у ньому, підпорядковуючись реалізації авторського задуму, поглиблюючи його. У «Соняшнику», скажімо, не лише проводиться аналогія Україна – соняшник, а й стверджується думка, що вона, мов той пишний квіт, завжди «до сонця обертає чоло смагле», з усіх сил тягнеться до горнього світила. Культурологічний спектр поеми досить широкий. ремінісценції з творами поетів-неокласиків, представників Празької групи, звернення до біблійних, фольклорних українських, польських, німецьких джерел, введення у сюжет твору трьох провідників – Данте, Енея, Фауста, імітація стилю згадуваних творів. «Попіл імперій» – монументальне полотно, що підводило підсумок багаторічній праці Юрія Клена.

Заглиблюючись у вузлові моменти історії, екстраполюючи їх на сучасне, поет простежував опозицію: героїчне минуле – трагічне сучасне. Як і інші представники Празької групи, вірив у майбутнє, і ця віра ґрунтувалася на волі нації до життя. Її, тобто волю до життя, Юрій Клен прагнув відроджувати, засвідчуючи творчістю потужне силоне поле своєї другої батьківщини – України.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется поэзия Юрия Клена, отразившая катаклизмы эпохи. Основное внимание обращается на изобразительный план произведений, авторское видение событий в Украине. Анализируя концептуальные произведения поэта, автор статьи отмечает автологический характер высказываний, остроту оценок, осуждение тоталитаризма.

SUMMARY

The paper deals with the poetical works by Yuri Klen which reflected conflicts of our century. The analysis is concentrated on the depiction of events, the plots of works due to what the author's comprehension of situation in Ukraine is clearly unfolded. Significant emphasis is focused on the conceptual works of the poet («Condemned Years», «Ashes of Empires») on the basis of which the conclusion is made of the authological character of the author's concepts, sharp appraisals of reality, non-acceptance of totalitarianism.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Клен Юрій. Вибране. – К.: Дніпро, 1991.

2. Ковалів Ю. Прокляті роки Юрія Клена // Клен Юрій. Вибране. – К.: Дніпро, 1991. – С.3-23.
3. Ковалів Ю. Юрій Клен // Гроно нездоланих співців: Літературні портрети українських письменників ХХ ст. – К.: Укр. письменник, 1997. – С.94-101.
4. Маланюк Є. Від Кобзаря до нації // Книга спостережень: Фрагменти. – К.: Атіка, 1995. – С.11-85.
5. Шерех Ю. Третя сторожа. – К., 1993.

Надійшла до редакції 21.04.1999 р.

ББК Ш43 (4 РОС) (= 411.2) 5*8 Достоевский 4

К ПРОБЛЕМЕ «ОБРАЗНЫХ ФОРМУЛ» В ТВОРЧЕСТВЕ Ф.М.ДОСТОЕВСКОГО

О.В.Ковальчук

Наша стаття посвящена явленію, достаточного часто зустрічаючись в творчестві Ф.М.Достоевського. Ми назвали це явлення «образними формулами». Яким образом возникло столь необычное сочетание слов, и что представляют собой «образные формулы»?

В ходе исследования некоторых особенностей художественного мира Достоевского мы сделали следующее наблюдение: смысл многих из этих особенностей можно очень точно передать цитатами из романов писателя. Чаще всего – словами героев его произведений. То есть в словах, выражающих некоторый жизненный принцип персонажа (идею или просто бытовой факт), можно обнаружить почти точную и лаконичную формулировку того или иного творческого принципа Достоевского. Естественно, уже само по себе это явление любопытно. Однако, вопрос в том, является ли это некоей случайностью, удачным «ключом» к разрешению некоторых загадок и парадоксов творчества Достоевского или просто частью особого метода исследования. Нам представляется, что это было бы поверхностным взглядом на «образные формулы». При более глубоком рассмотрении мы убеждаемся, что это явление требует анализа в плоскости отношений между автором и героем в романах Достоевского.

Но перед тем, как изложить некоторые наши предположения относительно данного вопроса, приведем несколько эпизодов из произведений автора, содержащих, на наш взгляд, «образные формулы».

Один из второстепенных героев романа «Подросток» Тришатов делает неожиданное признание Аркадию Долгорукому: «Я, например, никак не могу жить без лишних денег. Мне лишние гораздо важнее, чем необходимые» [1, 565]. Не приводя здесь подробного комментария, скажем лишь, что, по нашему убеждению, в художественном мире Достоевского очень часто действует принцип: «лишнее гораздо важнее необходимого». И в системе персонажей, и в сюжете, и в диалогах, – мы можем найти «лишнее», и не доказывая его важность в том же аспекте, в каком все это действует у многих других художников, мы должны признать значимость его именно как «лишнего».

В том же романе есть еще один эпизод, рассматриваемый нами в качестве «образной формулы». В рассказе героя романа Макара Долгорукова о купце Скотобойникове купец просит художника написать картину, чтобы искупить свои грехи перед мальчиком, которого Скотобойников довел до самоубийства. «Напиши же ты мне кар-

тину самую большую, во всю стену, и напиши на ней перво-наперво реку, и спуск, и перевоз, и чтоб все люди, какие были тогда, все тут были. Да и другой берег весь мне спиши, чтоб виден был как есть. И тут у перевоза мальчика, над самой рекой, на том самом месте... И раскрой ты перед ним с той стороны, над церковью, небо, чтобы все ангелы, во свете небес летели встречать его» [1, 524]. А художник ему возражает: «Я вот как придумал: небо открывать не станем, и ангелов писать нечего; а спущу я с неба, как бы в встречу ему луч; такой один светлый луч: все равно как бы нечто и выйдет» [1, 525]. Приведенный пример может служить «образной формулой» к большой проблеме творчества Достоевского: проблеме «видимого» и «невидимого» миров. Эпизод отражает сознательное и подсознательное стремление художника обозначить некий скрытый мир, оставляя его, тем не менее, все же скрытым.

К проблеме «видимого» и «невидимого» миров мы относим еще один момент из романа «Подросток», в котором в качестве образной формулы выступают откровения о его пристрастии посещать маленькие грязные трактиры. Версиков говорит сыну: «Ты может быть не знаешь, я люблю иногда от скуки... от ужасной душевной скуки... заходить в разные вот эти клоаки. Эта обстановка, эта заикающаяся ария из «Лучии», эти половые в русских до неприличия, этот табачище, эти критики из биллиардной – все это до того пошло и прозаично, что граничит почти с фанатическим» [1, 403-404]. В этом случае стремление сохранить некое равновесие между двумя мирами («видимым» и «невидимым»), которым он одновременно причастен, выражающееся в его порыве уйти из состояния душевной скуки («невидимый» мир) в нечто совершенно противоположное (грубо «видимый» мир). Именно так очень часто достигается «равновесия» между мирами в самих романах автора («равновесие» с помощью маятникообразного, стремительного движения из одного мира в другой).

Два следующих примера отличаются от предыдущих, хотя и они чрезвычайно важны для понимания «образных формул».

В романе «Преступление и наказание» мы наблюдаем ситуацию, при которой происходит тесное сплетение судеб персонажей романа. После преступления Раскольникова практически все главные герои романа собираются в одной точке времени и пространства. «...Слишком уж все удачно сошлось и сплелось, точно как на театре», – замечает один из героев романа Зосимов [2, 148]. Интерес представляет то, что слова Зосимова относятся не только к жизненной ситуации персонажей, но и к уровню самого произведения. Безусловно, для самого Зосимова «слишком все удачно сплелось» лишь в его собственной жизни и жизни его окружающих. Но дело в том, что происходит с героями в романе Достоевского, превосходит возможности самого жанра романа, вернее, романа, каким мы привыкли видеть его до Достоевского. Обращает на себя внимание и то, что в словах Зосимова есть оттенок жанрового смысла. Тем самым, их смысл с более или менее сознательным выводом самого читателя романа относительно нарушения законов эпического жанра в романе Достоевского.

Теперь несколько слов об одной из малозначительных героинь романа «Подросток», которая, на наш взгляд, все же любопытна, и место которой в художественном мире Достоевского говорит о многих интересных проблемах творчества писателя. Это мать Оли – Дарья Онисимовна (или Настасья Егоровна, – в романе она по забывчивости автора меняет свое имя). Исполнив свою эпизодическую роль в сюжете, рассказав нам о погибшей дочери, Дарья Онисимовна оказывается «ненужной», «бесполезной фигурой», тем не менее из романа не исчезающей. Вот что она сама говорит о своей жизни Подростку: «Батюшка, голубчик, не знаю, что делать с собой. Как сумерки, так я и не выношу; как сумерки, так и перестаю выносить, так меня и потянет на улицу, в

мрак... И думаю, и думаю. Одурела под конец, только о народ толкаюсь, тошно... Я уж таю про себя и ни к кому не хожу... Батюшка, простите вы меня, бесполезную; я уйду сейчас и пойду...» [1, 410].

Ощущение человеком своей бесполезности, оторванности от хода жизни, вполне понятно и многократно описывалось в литературе. Но «ненужность» Дарьи Онисимовны иная, она проявляется не только на уровне жизненной реальности персонажей, но и на уровне романа в целом. Можно, безусловно, предположить, почему Дарья Онисимовна все же присутствует в романе после того, как ее сколько-нибудь важная роль была выполнена, и у нас такие предположения есть. Но это не противоречит тому факту, что героиня является «лишней» не только в контексте собственной жизни, но и как сюжетно-композиционный элемент, как элемент художественный и т.п. Достоевский неоднократно указывает себе в подготовительных записках к роману на необходимость определить наконец место Дарьи Онисимовны в произведении. Слова «мать Оли присунуть куда-нибудь» [3, 264], – достаточно красноречивое подтверждение того, что и автору самому героиня просто-напросто «мешала». Следовательно, называя себя «бесполезной» Дарья Онисимовна неизбежно анализирует себя не только как человек, но и как художественный объект. Таким образом, если даже и не считать ее слова о себе «образной формулой», все же они имеют прямое отношение к нашей проблеме. Которую мы попытаемся ниже кратко прокомментировать.

Итак, что дает нам знание об «образных формулах» кроме того, что они являются любопытной иллюстрацией к тем или иным особенностям художественного мира Достоевского? «Образные формулы» на наш взгляд, выражают один из особых принципов построения отношений между автором и героем. В той части книги М.Бахтина о творчестве Достоевского, которая посвящена герою и позиции автора по отношению к нему, есть замечательные выводы, непосредственно касающиеся нашей темы. Кратко воспроизведем некоторые из них:

- «Герой – субъект глубоко серьезного, настоящего, не риторически разыгранного или литературно-условного, диалогического обращения. И диалог этот – «большой диалог» романа в его целом – происходит не в прошлом, а сейчас, то есть в настоящем творческого процесса. Слово автора о герое организовано в романах Достоевского, как слово о присутствующем, слышащем его (автора) и могущим ему ответить» [4, 270].
- «Достоевский никогда не оставляет ничего сколько-нибудь существенного за пределами сознания своих ведущих героев (то есть тех героев, которые равноправно участвуют в больших диалогах его романов...)» [4, 281].
- «Авторская активность Достоевского проявляется в доведении каждой из нескольких точек зрения до максимальной силы и глубины, до предела убедительности» [4, 276].
- «...герой как самосознание действительно изображается, а не выражается, то есть не сливается с автором, не становится рупором для его голоса...» [4, 257].

Итак, таковы принципы построения отношений между автором и героем. Герой должен знать все то, что знает автор; голос героя должен быть максимально глубок и убедителен; но голос героя не должен сливаться при этом с авторским, не должен быть рупором для его голоса.

Действительно, герои Достоевского не излагают те или иные политические, философские и т.п. идеи автора. Хотя так или иначе идеи эти присутствуют, но ценность их определяется диалогом (диалогами героев и «большим диалогом» романа в целом).

Именно поэтому было бы ошибкой искать в произведениях автора готовые, законченные идеи, тем более принадлежащие самому автору.

Но каким образом в таком случае голос героя достигает той «максимальной силы и глубины, предела убедительности», о которых говорит Бахтин? Безусловно, это большая проблема, требующая отдельного исследования. Мы рассмотрим лишь часть его.

«Предел убедительности» для любого сознания находится внутри этого сознания. Так для Достоевского «последнее» слово – всегда его слово. Но вновь повторим: речь идет не о философских, политических и прочих идеях автора, скорее всего Достоевский отчетливо понимал, что такого рода идеи не могут быть настолько же убедительными в устах героя романа, насколько они убедительны для его автора, так как сам роман определяет истинность. Остаются, на наш взгляд, другие идеи «максимальной силы и глубины», это «творческие идеи», это те принципы и законы, по которым Достоевский строит свое произведение. По сути дела, лишь они остаются неизменно истинными и не включаются в тот диалог, который все определяет в романе автора. А так как герою Достоевского, по справедливому утверждению Бахтина, практически известно все то, что известно автору, мы предполагаем, что и сам творческий процесс (хотя бы от части) ему также открыт. Свидетельством этого и являются образные формулы, в которых некий творческий принцип автора, или особенность его письма выраженный почти буквально, хотя и наполненный конкретный соответствующим сюжетом произведения или характеру героя, содержанием.

Так, слова Тришатова о «лишних» и «необходимых» деньгах одновременно являются особенной чертой его личности (парадоксальной чертой) и отвлеченным выражением одного из творческих принципов Достоевского. подобно этому амбивалентны слова художника, рисующего картину купца Скотобойникова, – они одновременно конкретны и содержат в себе «образную формулу», выражающую присутствие в художественном мире Достоевского «видимого» и «невидимого» миров. Так же психологическое состояние Версилова, стремящегося из одного мира в другой, сродни «стоянию» романа, подобным же образом развивающегося.

Обратим внимание на тот факт, что Бахтин выделяет среди всех героев Достоевского «ведущих героев (то есть тех героев, которые равноправно участвуют в больших диалогах его романов)». Действительно, это так. И Дарья Онисимовна безусловно «ведущей» героиней не является, и многое ее сознанию просто недоступно, однако она все же героиня Достоевского, – и становится возможным совпадение ее слов по себе с тем, чем она как героиня являлась для автора. Так же и Зосимов «понимает», что делает с ним и с другими героями Достоевский.

Таким образом, «образные формулы», на наш взгляд, чрезвычайно важное явление в художественном мире Достоевского. Они являются выражением той особенной связи, которая существует между автором и героем его романа, «разомкнутости» творческого процесса и взаимопроникновения элементов жизненной реальности персонажа и художественного сознания писателя.

РЕЗЮМЕ

У статті «До проблеми «образних формул» у творчості Ф.М.Достоевського» О.Ковальчук пропонує розглянути явище, яке, на її погляд, досить часто зустрічається в романах Достоевського. Ковальчук стверджує, що деякі характерні особливості творчості письменника можна докладно передати цитатами з його романів (особливо це стосується висловів його героїв). Таким чином, у словах, що передають життєві принципи персонажів (їх ідеї, або звичайні побутові факти) ми можемо знайти досить точно

сформульований творчий принцип Достоевського. Автор статті вважає, що доречно буде називати такі явища «образними формулами».

Ковальчук вважає, що «образні формули» більш ніж цікавий факт. Вони свідчать про особливі стосунки між автором і героєм, які складаються у романах Достоевського. Ковальчук цитує деякі думки М.Бахтіна відносно цього питання і продовжує їх у своїй статті.

У висновку автор статті підкреслює важливість проблеми «образних формул».

SUMMARY

The article by O.Kovaltchuk «To the Problem of «Figurative Formulae» in the Works by F.M.Dostoevsky» is devoted to the phenomenon that is quite often seen in the novels by Dostoevsky. Kovaltchuk calls this phenomenon «figurative formulae».

The author of the article states that many of the peculiarities of the writer's artistic world may be presented quite precisely when citing his works (more often – citing the words of his characters). That is in the words that show some fundamental principle of a character (an idea or simply an everyday fact) one may find almost precise and laconic formulation of one or another Dostoevsky's creative principle. To call these words «figurative formulae» is expedient.

According to Kovaltchuk, this phenomenon is not just an interesting fact. It testifies to the special construction of the relations between the author and a character in the novels by Dostoevsky. The author of the article quotes Bakhtin's ideas as to the principle of the construction of the relations between the author and a character basing her analysis on these ideas.

In conclusion Kovaltchuk points out the importance of «figurative formulae». «They are the expression of that special contact between the author and the character of a novel by Dostoevsky, «opening» of the creative process and interpenetrating of the elements of the vital reality of the character and artistic sense of the author» – thinks Kovaltchuk.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ф.М.Достоевский. Собрание сочинений в пятнадцати томах. Т.8. – Л.: «Наука», 1990.
2. Ф.М.Достоевский. Собрание сочинений в пятнадцати томах. Т.5. – Л.: «Наука», 1990.
3. Ф.М.Достоевский. Собрание сочинений в тридцати томах. Т.16. Подросток. Рукописные редакции. – Л.: «Наука», 1976.
4. М.М.Бахтин. Проблемы творчества Достоевского / 5-е изд. доп. – К.: «NEXТ», 1994.

Надійшла до редакції 28.01.1999 р.

ББК Ш40*01

ИНТЕРТЕКСТ В СИСТЕМЕ ФИЛОСОФСКО-ЭСТЕТИЧЕСКИХ КООРДИНАТ

Н.В.Кораблева

Корни и предпосылки интертекстуальности теряются в глубинах онтологической неопределимости. Бесконечная множественность интертекстуальных зависимостей,

обнаруживаясь при расширении исследовательского кругозора или, наоборот, при углублении, концентрации исследовательской мысли, превращает интертекст в практически беспредельное образование – в «потенциальную бесконечность» интертекстуальных отношений, ограниченную разве что областями чистой трансцендентности и чистой имманентности, открывающимися только «измененному» сознанию, т.е. «актуальной бесконечностью». Актуально реализуемая потенциальность может быть определена как виртуальное существование интертекста: это потенциальная бесконечность, проявляющаяся как актуальность трансцендентных и имманентных перспектив.

В плане онтологии интертекста многие гносеологические вопросы, возникающие при интертекстуальном анализе (о случайности/неслучайности текстовых соответствий, об осознанности/неосознанности литературных влияний, о степени или характере явленности интертекстуальных связей и т.д.), оказываются несущественными. При онтологическом рассмотрении существенна сама возможность интертекстуальных связей, а не то, в какой степени и в каких формах она выражена. Онтология интертекста предоставляет исследователю почти полную свободу интерпретаций, оправдывающую любое интертекстуальное соответствие и ограниченную только явными несоответствиями. Неограниченная множественность интерпретаций, возникающих при онтологическом восприятии, означает не что иное, как отсутствие рационально познаваемого смысла: множественность смысла и его отсутствие – это, по сути, одно и то же при передаче рационально направленной информации.

Промежуточным между онтологией и гносеологией интертекста (между множественностью его бытия и множественностью его познания) является его феноменология – аспект интертекстуальной выраженности. При феноменологическом рассмотрении, напротив, именно проблемы явленности и связанные с ними проблемы рецепции оказываются в центре внимания.

Границы субстанциональной и персоналистической определенности, разделяющие тексты, служат одновременно мостами, соединяющими эти тексты, т.е. структурными швами интертекста. Не обладая ни субстанциональной, ни персоналистической закрепленностью, интертекст существует в промежуточной форме субстанционально-персоналистических сопряжений – в форме intersubъективных отношений, определяемых текстовой (субстанциональной) привязкой и личностной (персоналистической) предопределенностью.

Множественность интертекстуальных связей фокусируется, в большей или меньшей степени, в каждом из проявляющих ее текстов. Фокусировка интертекстуальных связей в каком-либо из текстов формирует ситуацию смыслопорождения, причем любой текст может оказаться таким смыслопорождающим центром. Существовая как всеобъединяющая множественность, состоящая из множества всеобъединяющих центров, интертекст не является ни однозначно монистическим, ни однозначно плюралистическим явлением. Единственность и множественность формируемых проявлений и проявляющихся смыслов, в которых осуществляется интертекст, могут быть определены понятием «диалог». Диалог – это множественность сознаний, порождающая единственность смысла.

Интертекст как система валентностей. Потенциальность интертекстуальных связей может быть определена понятием валентность; интертекст, таким образом, предстает как система валентностей, т.е. как некий виртуальный текст, реализуемый в большей или меньшей степени актуальности. При таком понимании интертекста (как системы валентностей, а не как системы актуализаций), различие между актуальными и потенциальными значениями предстают как взаимодополняющие аспекты смысловой иерархии – авторский и сверхавторский. Читатель оказывается в зависимости от автор-

ской воли, если ищет в тексте смысл, но он свободен от автора, если использует текст как возможность для своего (читательского, человеческого) самовыражения. Освобождаясь от автора, читатель освобождается и от авторского смысла, рискуя без авторской помощи, собственными силами, подняться на онтологический, сверхавторский уровень.

Связь «автора» и «читателя» – тоже форма интертекстуальности. Читательское «узнавание», «сопереживание», «сострадание» и т.п. – это признаки реализованной валентности, дающей читателю право на дальнейшие, более свободные ассоциации, заполняющие смысловые пространства все новых и новых узнаваний. Интертекстуальные отношения автора и читателя диалектичны (кроме того, что они «диалогичны», или, по крайней мере, подразумевают диалогичность) – это диалектика свободы и необходимости: свободы субъективного и необходимости объективного познания.

Типология интертекстуальных связей – это именно типология феноменологических зависимостей автора и читателя: степеней «объективности», характеризующих формы авторской реализации (объективации) интертекста, и степеней «субъективности», характеризующих формы читательской реализации.

Объективные формы феноменологии интертекста – это значения, присущие тексту, т.е. такие, существование и содержание которых можно доказать и обосновать. Субъективные формы феноменологии интертекста – это означивания, «присваиваемые» тексту в процессе восприятия, т.е. такие, чье существование доказывать или нет невозможно, или нет необходимости. Граница между объективными и субъективными формами интертекстуальности – граница научности, которая, хоть и стремится быть строгой и определенной, таковой не является. С одной стороны, убедительность обоснования может придать означиваемой форме статус объективного значения, с другой – бездоказательность объективных форм может перевести их в положение субъективных.

Неопределенность объективно-субъективной границы в определениях интертекстуальных значений открывает две перспективные возможности: «научную» и «ионаучную». Перспектива научного исследования интертекстуальности предполагает последовательное разграничение объективных (присущих) и субъективных (присваиваемых) значений. В результате установления объективных значений образуется «поле адекватности» (В.И.Тюпа), в пределах которого могут свободно сосуществовать субъективные значения. Перспектива ионаучного исследования интертекстуальности предполагает дальнейшее размывание границ между объективными и субъективными значениями, делающее это различие непринципиальным.

Приравнивание объективных и субъективных значений освобождает исследователя от необходимости доказывать объективность интертекстуальных связей, но предполагает более интенсивные и экстенсивные поиски непредусмотренных автором значимых соответствий.

Оба типа интертекстуального анализа, научный и ионаучный, сосредоточены на феноменальности исследуемого текста, но устремлены к его онтологичности. При этом объективность нередко отождествляется с онтологичностью [1]. Мы придерживаемся иной точки зрения, полагая, что объективность и субъективность – две различные формы онтологичности. Если онтология интертекста выражается в системе его валентностей, т.е. в системе его возможных реализаций, то отдельный художественный текст – это только одна из таких реализаций, авторская, текстуально зафиксированная, но любое прочтение текста – это уже онтологическая встреча (или – возможность такой встречи, или – ее ожидание...) двух порождающих сознаний, авторского и читательского, которые, являясь принципиально неравными на феноменологическом плане, принципиально равны в плане онтологическом. Феноменологическая неравноправность ав-

тора и читателя закреплена в объективных формах реализации текста (автор – адресант, читатель – адресат), онтологическая же равноправность – автора и читателя – внетекстовая, или, точнее, это тоже отношения текстуальных зависимостей, но в пределах общего, объединяющего их, онтологического Текста, в котором автор и читатель являются героями. Поэтому всякое нарушение границ объективности хотя и вредит научности исследования, но обращает к принципиально иной сфере – к области онтологии художественного творчества.

Интертекст как культурно-историческая перспектива. Любая интертекстуальная связь может стать катализатором возникновения нового произведения, энергетической средой его формирования и произрождения. Можно предположить, что именно интертекстуальные связи и продуцируют новые художественные формы: неявное становится явным, интертекстуальные соотношения объективируются в тексте, вобравшем в себя эти разнородные и разноплановые межтекстовые соотношения.

Если общую перспективу развития литературно-художественных форм видеть в движении от первоначального синкретизма через формально-содержательную текстовую (литературную) индивидуализацию к осуществляющемуся на разных уровнях и планах синтезу художественных форм и содержаний, то интертекст в этой логике предстает как прообраз и предвестие этого предстоящего синтеза.

Например, «Пушкинский дом» А.Битова – в формальном отношении – это реализация неявно существующих интертекстуальных зависимостей, фокусировка на них художественного внимания, извлечения из них нового – объясняющего и в то же время вопрошающего, открывающего новые проблемы и ракурсы – смысла.

Если интертекстуальные связи – это возможности новых художественных реализаций, тогда интертекст можно представить как сквозящую в реализованных текстах нереализованную возможность, т.е. как перспективу дальнейшего художественного и, стало быть, культурно-исторического развития.

Интертекстуальность и интерсубъективность. В явлениях интертекстуальности выражается внутренняя семантическая взаимосвязанность культуры, а также мира и истории, если они воспринимаются семантически, т.е. как текст. Но поскольку всякий текст предполагает авторство и адресацию, т.е. существование субъекта, и не одного, а неопределенного множества, то возникает проблема взаимоотношений между этими субъектами, которые в совокупности образуют особое семантическое пространство, «интерсубъективность».

Двойное авторство понятия «интертекстуальность» определило и двойную традицию его исследования – кристевскую и бахтинскую, структурно-семиотическую и философско-эстетическую. Несмотря на то, что имена обоих ученых с почти неизменной обязательностью соседствуют практически во всех экскурсах в историю этого понятия, их соседство отнюдь не доказывает их единства. Напротив, в работах, посвященных интертекстуальности, очевидно отчетливое разделение этих традиций, даже в плане языка и стиля: исследователь стремится или максимально семиотизировать свой объект, логически фиксируя и систематизируя разнообразные формы его проявления, или максимально диалогизировать свою исследовательскую позицию, свое самопроявление как субъекта исследования. Иногда разность этих подходов заостряется до полемического их противопоставления [2], но чаще история этого «соавторства» трактуется как авторизованная преемственность.

Между тем в работах Бахтина и Кристевой речь идет, строго говоря, о разных явлениях, которые условно можно противопоставить как «интертекстуальность» и «интерсубъективность», т.е. в одном случае – как межобъектные, а в другом – как межсубъ-

ектные отношения. Сам Бахтин, словно предвидя будущие попытки зачислить его в ряды структуралистов, как хорошо известно, принципиально отграничивался от структурального подхода (хотя и отдавал ему должное: «Высокие оценки структурализма»): «Мое отношение к структурализму. Против замыкания в текст. Механические категории: «оппозиция», «смена кодов» <...>. Последовательная формализация и деперсонализация: все отношения носят логический (в широком смысле слова) характер. Я же во всем слышу *голоса* и диалогические отношения между ними» [3].

«Интерсубъективность» – термин тоже из структуралистского (постструктуралистского) лексикона; если последовательно держаться позиции Бахтина, то правильнее говорить о «диалогизме» [4]. Но поскольку существует необходимость, во-первых, противопоставить эти подходы, а во-вторых, необходимость их соотнести, то, сглаживая неполную идентичность понятий «диалогичность» и «интерсубъективность», можно их рассматривать как синонимы.

В зависимости от того, насколько широко понимается интертекстуальность, соотношение интертекстуальности и интерсубъективности могут быть различны:

а) интертекстуальность может рассматриваться как частный случай интерсубъективности;

б) интертекстуальность и интерсубъективность могут быть истолкованы как равновеликие и взаимодополняющие содержания, если интертекстуальные связи толковать как исключительно объективные, выражающие метафизический тип мышления, в противовес интерсубъективным связям, демонстрирующим тип мышления, называемый диалогическим;

в) наконец, интерсубъективность можно понимать как частный случай интертекстуальности, если последняя мыслится не как форма фиксации тех или иных содержаний, но как полнота формально-содержательного единства произведения, включающая все возможные связи и смыслы, включая и субъективные.

В соответствии с диалогическими концепциями (Бубер, Розенцвейг, Эбнер и др.), интертекстуальные связи можно представить как отношения «интеробъективные», т.е. как отношения «я-оно», в то время как интерсубъективные связи предстают как отношения «я-ты». В этом смысле интертекстуальность является множеством объективных возможностей, реализуемых множеством субъективных интенций.

Соотношение интертекстуальности и интерсубъективности обусловлено, таким образом, соотношением категорий «объект» и «субъект» в художественном целом. В зависимости от того, на чем акцентируется внимание исследователя и насколько широко трактуются эти категории, изменяется содержательность понятий, выражающих проявления (конкретизацию) объективности и субъективности в мире множеств и индивидуальностей.

Здесь, в свою очередь, наблюдаются несколько уровней соотношений:

(а) противопоставление объективности (объект) и субъективности (субъекта) – результат так называемой «метафизической» мыслительной процедуры, разделение того, что воспринимается, и того, кто воспринимает. Способность такого рода разделения рассматривает как принципиальное различие, разделяющее мифологическое (синкретическое) и логическое (критическое, рефлектирующее) мышление;

(б) взаимообусловленность объективности (объекта) и субъективности (субъекта) – принципиальное положение диалектического типа мышления (Гегель и др.), а также феноменологического подхода (Гуссерль, Хайдеггер);

(в) тождественность объективности и субъективности, т.е., в известном смысле, упразднение категорий «субъект» и «объект», по крайней мере в метафизическом их понимании – принципиальное положение диалогического типа мышления.

В плане практического использования понятий интертекстуальность и интересубъективность их соотношение, очевидно, следует представлять динамически и конкретно. При анализе текста актуальным оказывается понятие интертекстуальность как более «объективное» – фиксированное и предполагающее различные формы «субъективации». При анализе произведения интертекстуальность и интересубъективность являются необходимо взаимодополняющими понятиями, при этом проблемными являются интересубъективные отношения. При онтологическом рассмотрении художественного явления, т.е. в отношении к порождающему его творческому бытию и мировому целому, принципиальные различия интертекстуальность и интересубъективность как бы утрачиваются, поскольку непринципиальными оказываются соотношения объекта и субъекта творчества и восприятия.

Культурологическая соотнесенность. Познающее человечество можно уподобить шахматисту, который во время игры вдруг начинает рассматривать клетки на игровой доске, зачем-то задумывается о правилах игры и, что совсем уже вне правил, пытается разглядеть и понять играющего с ним партнера. Станным образом эта неразумность, отвлекающая человечество от главного, оказывается сверхразумной мудростью: отвлекаясь от игры в жизнь, ум человеческий тем вернее и радикальнее к ней обращается – он тем ближе к ее сущности, чем больше осознает меру ее условности. Эти отвлеченные от живой жизни, кантовские клетки мировосприятия, эти условия и условности человеческого познания, разделяющие мир и человека, оказываются местом сосредоточения и моментом примирения разума и рассудка – и в разделяющей, непроницаемой стене вдруг обнаруживается вход. Это вход в пространство качественно новых, *непроизводных* значений, которые вполне достоверны, но логически не сводимы к научным понятиям, которые вполне конкретны, но ассоциативно не привязаны к художественным образам, и, наконец, которые вполне реальны, но чувственно не идентичны жизненным переживаниям. Новая качественность обещана не на путях дальнейшего осуществления одной из этих возможностей, но на основании их онтологического единства, предрасполагающего их соединение, синтез, слияние.

Оснований считать интертекстуальность и интересубъективность взаимно коррелирующими понятиями не так уж много, но они есть и заслуживают специального рассмотрения. Оба понятия стали парадигматическими характеристиками умонастроений конца XX века, фиксируя и фокусируя философский и филологический интерес к области «*интер*» (к «промежуточному бытию»), но характеризуя ее принципиально разные аспекты («*текстуальность*» и «*субъективность*»).

Соотносительность понятий «текст» и «субъект» очевидна, если представлять текст как некоторый «объект»: это типичные отношения объекта и субъекта, причем именно на текстуальном уровне существует отчетливая и принципиальная субъект-объектная разделенность, и именно текст является границей, разделяющей человеческое бытие на познающее и познаваемое, т.е. на субъект и объект.

Любая объективированная мысль, зафиксированная в любых формах объективации, включая и нематериальные, становится текстом, фиксируя пределы осознаваемого бытия. Граница осознаваемости может перемещаться как в сторону объекта («познание мира»), так и в сторону субъекта («познание себя»), но как в одном, так и в другом случае соотношения объекта и субъекта остаются неизменными: объект – это «светлое поле сознания», субъект – «темное поле». Любая попытка «познать себя» превращает

субъект познания в объект, освобождая для познающего новую субъектную позицию, которая, в свою очередь, тоже может быть объективирована – и т.д. Познающий как бы встает у себя за спиной, и то, что составляло его отношения с миром (субъект-объектные отношения), становится единым объектом, предполагающим не только некоторую субъектную позицию по отношению к себе, но и очередное преодоление субъект-объектной противопоставленности.

По тому, на чем сосредоточены и куда направлены познавательные усилия, различаются основные типы познания: сосредоточенность на объективном – основная задача научного познания; выражение субъективности – особенность художественного познания; осмысление и тем самым поэтапное преодоление субъект-объектной соотнесенности – путь теоретического (философского) познания; переживание субъект-объектной слитности («нераздельности» и «неслиянности») – путь религиозного познания.

В новое время формируются новые формы текстуальности («новая рациональность» и «новая художественность»), не отменяющие прежние, но видоизменяющие соотношения первичных познавательных установок. «Крест познания» (горизонталь «наука – искусство» и вертикаль «философия – религия») трансформируется в «пентаграмму»: «философия», которая еще со времен «Платона – Аристотеля» была внутренне двуединой, как бы раздвоенной между полюсами художественности и научности, в XIX-XX вв. предстает как два типа философствования: взамен искомой всеразрешающей, глубинной точки познания, само существование которой теперь ставится под сомнение, в качестве средоточия познавательных усилий избирается множественность объектных и субъектных проявлений («полиобъектность» и «полисубъектность»); взамен внешне единой, но внутренне противоречивой (антиномичной) истины видится истина множественная – внешне противоречивая, но внутренне («диалогически») единая. Внутреннее единство внешне противоречивых проявлений текстуальной множественности (полиобъектности и полисубъектности) и характеризуется понятиями «интертекстуальность» и «интерсубъективность».

Интертекстуальность и интерсубъективность как бы входят одно в другое как «светлые» и «темные» поля сознания – подобно клеткам на шахматной доске. Интертекстуальность – множественность объект-объектных отношений, проявляемых субъект-субъектными отношениями, и наоборот. Естественно, возникает вопрос о степени упорядоченности этих соотношений и, если степень достаточно высока, о смысле этой упорядоченности. Продолжая шахматную метафору, можно сформулировать его так: если есть игровая доска, то кто игроки и какова игра? Или, иначе: если есть некоторая субъект-объектная упорядоченность, по отношению к которой каждый осознает себя познающим субъектом, то в чем смысл, если он есть, именно таких условий познания?

История культуры, она же история человеческого самосознания, если рассматривать ее сквозь клетки объектных и субъектных комбинаций, предстает как последовательная абсолютизация тех или иных познавательных установок: абсолютизация объекта (природы, космоса, мироустройства), абсолютизация субъекта (познающего «Я»), абсолютизация отношений субъекта и объекта (включая и представления о полной тождественности субъекта и объекта), а также абсолютизация объект-объектных («интертекстуальных») и субъект-субъектных («интерсубъективных») зависимостей – все это, если предполагать неслучайность смены этих установок, развертывание единого закономерного процесса познания, единой Игры, в которой каждый, идентифицируясь с некоторым – персонифицированным или абстрактным – вселенским Я, играет с некоторым – персонифицированным или абстрактным – вселенским Ты.

Любая конкретизация Я и Ты приводит к образованию некоторой определенности – некоторого *текста*, по отношению к которому Я и Ты предстают как *автор* и *читатель*; любая текстовая конкретизация – это один из моментов единой Игры, в которую вовлечен человек, пока он жив. В этом смысле интертекстуальность и интерсубъективность – формы проявления сверхсубъектности и сверхобъектности – возможности преодоления, хотя бы и неполного или условного, субъектной обособленности, статичности занимаемой точки зрения, возможность более радикального приближения к первоосновным, первоприродным отношениям – отношениям Я и Ты.

Двойное авторство понятия «интертекстуальность» характеризует, в числе прочего, и творческую соотносительность понятий «интерсубъективность» и «интертекстуальность»: исходной оказывается персоналистическая установка (= определенность «точки зрения», «позиции», «субъектности», «голоса» и т.п.), которая затем естественным образом объективируется, «текстуализируется» и т.п. Основываясь на психоаналитических представлениях, в том числе Ю.Кристевой, можно попытаться этот частный случай осмыслить как некую креативную закономерность – участие «мужского» и «женского» начал в рождении «нового» понятия.

Мужское начало в творческом акте – «активное», одухотворяющее; это «вертикаль», соединяющая «сверхжизненную» и «жизненную» сферы и выражающаяся в понятии «субъект». Женское начало – «пассивное», «овеществляющее»; это «горизонталь», воспроизводящая полноту «жизненной» сферы и выражающаяся в понятии «объект».

«История понятия», т.е. история превращения субъектных интуиций в объектность того или иного дискурса, если рассматривать ее психоаналитически, предстает как периодические отрицания женского начала, т.е. преодоления фиксированной объектности, и обращения, возвращения к мужскому началу, к субъектности, предопределяющей новый цикл объективации. В этой тенденции «отделиться от матери, отвергнуть ее и «опорочить», затем, восприняв ее вновь в этом отрицании, определиться по отношению к ней», Ю.Кристева видит «семантическую и прагматическую ценность исключенного объекта» и констатирует «необходимость этого отторжения в результате пришествия субъекта как существа, наделенного речью» [5].

Разумеется, речь идет не о половой принадлежности исследователя или его сексуальной ориентации, а типологии креативного акта. Односторонне объектное (дискурсивное, рациональное, понятийное) или односторонне субъектное (интуитивное, иррациональное) исследование, даже если оно внутренне разомкнуто, т.е. если оно «интеробъектно» и «интерсубъектно», именно по причине своей односторонности останется нереализованной потенцией, если не соединится со своей противоположностью в едином взаимовосполняющем творческом акте.

Интертекстуальность и теория целостности. Появление и централизация таких понятий, как «интертекстуальность», «интерсубъективность», «диалогичность» и т.п., отражают особенность и закономерность современного момента в развитии гуманитарной мысли и даже, более того, общие тенденции современного мышления.

Хотя сам факт централизации названных понятий («интертекстуальность» и др.) косвенным образом как бы опровергает или по крайней мере осложняет представления тех теоретиков, которые стремятся универсализировать принципы «децентрации», «деконструкции» и т.п., проблема остается: с одной стороны, вроде бы есть основания видеть в этих тенденциях формирование принципиально нового, «плюралистического» состояния культуры и, в частности, научного знания, но, с другой стороны, общая закономерность общекультурного развития этими тенденциями тоже не нарушается, сохраняя прежний ритм и осязаемое целеполагание. Так, ритмическое целеполагание

можно предполагать в переходе от формальных, новокритических, структуралистских установок к постструктуралистским (на этой границе, собственно, и возникает понятие «интертекстуальность»): после все усиливающейся концентрации исследовательского внимания на тексте – столь же нарастающая концентрация на межтекстовых отношениях, или, иначе, после сосредоточенности на целом – сосредоточенность на целых. Если следовать этой логике, то можно предположить, что следующей стадией теоретического интереса должна стать актуализация понятия целостность.

Существующая в различных вариантах, в том числе в естественнонаучном и философском, концепция целостности не только онтологизирует соотношения «целого» и «целых», но и формирует принципиально новый ракурс рассмотрения этих соотношений. В этом смысле наиболее предпочтительным представляется «донецкий вариант», где понятия «целое» и «целостность» разделяются принципиально. «...Целостность, – пишет М.М.Гиршман, – это качество, соотносимое лишь с «последним», мировым целым в различных формах практического жизненного выявления его единства, проявляющегося в бесконечном многообразии развития и в то же время неделимого на обособленные части. Цельность же – это прежде всего материальная организованность любого отдельного целого, поскольку оно «есть то, что имеет начало, середину и конец» (Аристотель). Цельность текста и целостность мира – единство и борьба этих противоположностей осуществляется в литературном произведении, определяет его возникновение, развертывание и завершение. А центр их встречи – индивидуальность изображаемого явления жизни и стиля, в котором словесный текст – высказывание – обращается в плоть изображаемой жизни» [6].

Принципиальное противоположение «целого» и «целостности» может служить базовым основанием для соотнесения понятий «интертекстуальность» (т.е. взаимосвязь «целых») и «целостность»: в интертекстуальных отношениях первична множественность соединяющихся целых, в отношениях целостности – первично единство разделяющихся и обособляющихся целых.

Соотносительность понятий «интертекстуальность» и «целостность» обуславливают, как можно предположить,

(а) *универсальность* этих понятий, претендующих на то, чтобы именоваться категориями: и интертекстуальность, и целостность – свойства не только любого художественного произведения, но и вообще всякого художественного явления, и не только художественного, если называть «текстом» мир, историю, культуру;

(б) *трансцендентность* – по отношению ко всякой текстовой определенности;

(в) *имманентность*, проявляющая их содержательную наполненность в актах интенсивного филологического восприятия.

Различие понятий «интертекстуальность» и «целостность» также показательно:

(а) *разнопланность*: целостность – противостоит миру определенностей, где существует различие на «целое» и «части»; интертекстуальность – характеризует мир, в котором из различных частей, принадлежащих разным целым, составляется новое целое;

(б) *разнонаправленность*: целостность – предопределяет дедуктивную направленность мысли, поскольку представляет максимально общее; проявляет себя в конкретике мира множественности, в специфическом соотношении целого и частей (когда целое не сводится к сумме частей и т.д.); интертекстуальность – предопределяет индуктивную направленность мысли – от конкретного соотношения частей и целого к обуславливающему их целому (сверхцелому) единству;

(в) *разнородность*: целостность – характеризует «полноту бытия», воспринимаемую как трансцендентную данность и имманентную заданность; интертекстуальность –

характеризует проявления «полноты бытия» во взаимосвязях его человеческого переживания и осмысления.

Интертекстуальность, наряду с другими понятиями, характеризует одно из свойств филологического мышления, которое получило название «диалогического». Целостность – обозначает принципиальное единство, бытийное основание какого-либо мировоззренческого диалога; интертекстуальность – обозначает конкретные формы этого диалога.

РЕЗЮМЕ

В статті подана онтологічна інтерпретація поняття «інтертекст» як система валентностей і культурно-історична перспектива у співвіднесенні з поняттями «інтерсуб'єктивність» і «цілісність».

SUMMARY

The present article deals with the ontological interpretation of «intertext» understood as a system of valences and cultural-historic perspective in correlation with such notions as «intersubjectivity» and «wholeness».

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Смирнов И.П. Порождение интертекста (элементы интертекстуального анализа с примерами из творчества Б.Л.Пастернака) // Wiener Slavistischer Almanach. Sonderband 17. 1985. – С.6.
2. См.: Устин А.К. Текст. Интертекст. Культура. – СПб., 1995. – С.18, 36.
3. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1979. – С.372.
4. Пример разделения и сосуществования понятий «интертекстуальность» и «диалогичность» см. у Н.А.Фатеевой (Фатеева Н.А. Интертекстуальность и ее функции в художественном дискурсе // Известия Академии наук. Серия литературы и языка. – 1997. – Т.56. – №5. – С.12).
5. Крестева Ю. Читая Библию // Интенциональность и текстуальность. Философская мысль Франции XX века. – Томск, 1998. – С.280-281, 280, 281.
6. Гиршман М.М. Литературное произведение. Теория и практика анализа. – М., 1991. – С.53.

Надійшла до редакції 15.05.1999 р.

ББК 83

«РАСЩЕПЛЕННАЯ РЕФЕРЕНЦИЯ»

А.В.Домашенко

Мы говорим о поэзии в таких абстрактных выражениях именно потому, что все мы обычно плохие поэты.

Ф.Ницше

Работа А.Ф.Лосева «Проблема вариативного функционирования поэтического языка» (см.: 1, 408-452), несмотря на ее признаваемый самим автором сугубо предварительный характер, открывает путь к такому пониманию изобразительности художественного слова,

в котором была бы восстановлена связь современной теории литературы с традицией XIX века. Но поскольку подлинное восстановление этой связи – дело будущего, понимание А.Ф.Лосевым живописной образности в поэзии как поверхностно – плоскостных конструкций нуждается в прояснении. В самом деле, как понимать эту поверхностно-плоскостную данность: как «слабые образы... впечатлений в мышлении и рассуждении» [2, 57], как ментальный образ, «который обеспечивает нам представление уже воспринятых вещей» [3, 428]? После упомянутых работ П.Рикера и А.Ф.Лосева такое понимание поэтической изобразительности не нуждается в развернутой критике.

Я хотел бы в качестве важнейших выделить два вывода А.Ф.Лосева. Первый касается самостоятельного и самодовлеющего характера поверхностно-плоскостных конструкций, создаваемых поэтическими произведениями [см.: 1, 414-415]. Ничто не мешает нам соотнести эту самостоятельную и самодовлеющую данность с самостоятельной метафорической (поэтической) референцией¹, которая возникает «на руинах референции прямой» (т.е. обыденной) [3, 427]. Такую порождающую способность поэтического языка П.Рикер, вслед за Р.Якобсоном, называет «расщепленной референцией» (см.: 3, с.426-428). Работа А.Ф.Лосева, таким образом, оказывается включенной в общеевропейский контекст теории метафоры, которая столь плодотворно развивалась на Западе в XX веке.

Второй вывод А.Ф.Лосева указывает на вариативный характер поэтической живописи, обусловленный тем, что изображение в произведениях словесного искусства «всегда меняется, всегда плывет или наплывает, всегда становится» [1, 410]. Этим указанием лишний раз подтверждается причастность выдающегося ученого к общеевропейской эстетической традиции – причастность настолько очевидная, что второй вывод А.Ф.Лосева может показаться тривиальностью, поскольку еще Ф.Шлегель называл поэзию тающей живописью, а Новалис в одном из фрагментов утверждал: «Вечно-устойчивое изобразимо лишь в изменчивом» [4, 158]. Романтизм с его столь интенсивным переживанием жизни как постоянного становления, с его отождествлением жизни и становления многое сделал и для прояснения сущности поэтической живописи. Тем не менее вывод А.Ф.Лосева, хотя он и не нов, – вовсе не такая тривиальность, какой может показаться на первый взгляд; об этом свидетельствуют факты, конкретные попытки интерпретации поэтической изобразительности, осуществляемые современными литературоведами. В качестве примера приведу суждение ученого, известного не менее, чем А.Ф.Лосев.

Прочитовав заключительную строфу из стихотворения Ф.И.Тютчева «Два демона ему служили...»:

Он был земной, не Божий пламень,
Он гордо плыл – презритель волн, –
Но о подводный веры камень
В щепы разбился углый челн, –

Ю.М.Лотман пишет: «Очевидно, что если образы эти дешифровать зрительно, то получится абсурдный эффект реализованной метафоры: пламень, гордо плывущий по волнам... Это не зрительный образ, а знак стиля» [5, 14]. В приведенном высказывании Ю.М.Лотмана игнорируются оба вывода А.Ф.Лосева, что и приводит в результате к ошибочным умозаключениям.

¹ Референция – «отнесенность актуализированных (включенных в речь) имен, именных выражений (именных групп) или их эквивалентов к объектам действительности (референтам, денотатам)» (Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С.411).

Кажется, здесь достаточно указать на лежащую на поверхности ошибку в рассуждении Ю.М.Лотмана – путаницу с денотатами, посетовав при этом на его невнимательность: когда ошибается такой авторитетный ученый, во многих не слишком крепких самостоятельной мыслью умах начинается сумятица. Ю.М.Лотман уверен, что значения субъектов первого и второго предложений («он») тождественны. Между тем денотат первого личного местоимения – «земной пламень», тогда как второго – «презритель волн» («утлый челн»), который вполне может «гордо плыть», – зрительная реализация метафоры ни к какому абсурду не приводит. Однако ошибку ученого вряд ли можно объяснить простой невнимательностью. Ю.М.Лотман не поспевает за текучестью поэтической живописи, считая к тому же, что ее можно заменить рассмотрением «знаков стиля», как будто это явления одного порядка. Но методика, доведенная до совершенства в отношении статуарных знаков стиля, тотчас обнаруживает свою ограниченность, как только выходит за их пределы – в ту область, которую ни в какую знаковую систему, расчлененную по рубрикам, уложить невозможно. «Символы Т-языка¹, – пишет Ф.Уилрайт, – могут намекать на объекты такой природы, что при использовании прямолинейных методов неизбежно игнорируются или искажаются» [6, 108]. Перенос значения первого личного местоимения на второе, Ю.М.Лотман в приведенной выше строфе из стихотворения Тютчева замечает, говоря словами Ф.Уилрайта, только «семантическую оболочку (vehicle)», оставляя без внимания их «подлинное содержание (tenor)» [6, 83-84]. Это произошло, потому что не была осуществлена адекватная зрительная актуализация «семантической оболочки». Последствия игнорирования изобразительного начала в художественном образе, следовательно, не так уж безобидны, как нас многие уверяют.

Зрительную актуализацию слова мы можем назвать, вслед за А.А.Потебней, «внутренней формой», которая не только «направляет мысль» [7, 160], раскрывая тем самым содержание слова (художественного произведения), но и является необходимым условием эстетического его восприятия. Согласно А.А.Потебне, «потерянная эстетичность впечатления», может быть «восстановлена только сознанием внутренней формы» слова и художественного произведения [7, 162-163]. «Дешифровка» стихотворения, ориентированная лишь на «знаки стиля» (на «семантическую оболочку», на «внешнюю форму»), не может, стало быть, раскрыть ни содержательную глубину поэтического произведения, ни его эстетическую природу. Дешифровка уместна в некоторых случаях как предварительное условие понимания произведения, она всегда осуществляется «извне». Полагать, что она способна на большее – значит считать, что, находясь вне поэтического целого, можно что-либо в нем понять, – вполне абсурдное допущение. Понимание поэтического целого оказывается возможным не в результате сопротивления закону, его созидающему, но в результате безусловного подчинения нашего восприятия этому закону. Тогда в стихотворении Тютчева откроется, как сквозь «земной пламень» просматривается «утлый челн», а над ними мерцает тот духовный («Божий») свет (в содержательном отношении тождественный «подводному камню веры»), который является подлинным мерилom для всего земного. Это взаимодействие изобразительных планов на словесно-речевом уровне проявляется во взаимодействии значений личных местоимений первого и второго предложений. «Утлый челн» недаром ведь отнесен в конец строфы: денотат первого местоимения «он» («земной пламень») как бы накладывается на денотат второго.

Однако умозаключение Ю.М.Лотмана ошибочно еще и в другом, более принципиальном, отношении. Когда ученый говорит о том, что «пламень, гордо плывущий по

¹ Т-язык – «язык, создающий напряжение» [6, 82].

волнам», абсурден, он наглядно демонстрирует диктат обыденного сознания по отношению к сознанию, воплощенному в поэтическом произведении, а в данном случае еще и диктат способности физического зрения по отношению к «области внутреннего взора» (Лессинг), в конечном счете – подчинение поэтического творчества законам изобразительного искусства, господствовавшим вплоть до живописных экспериментов модернистов. В результате право на зрительную актуализацию получает лишь то, что не противоречит обыденным представлениям. Ю.М.Лотман, скорее всего невольно, возвращает наше восприятие и понимание поэтического искусства в ситуацию, предшествовавшую Лессингову «Лаокоону...», в котором давно уже было сказано, что «поэт может довести до такой же степени иллюзии (как в живописи. – А.Д.) представления и о других предметах, кроме видимых. Таким образом, область его искусства обогащается целым рядом картин, от которых должна отказаться живопись» [8, 184]. В нашем конкретном случае это значит: взаимодействие изобразительных планов, усиленное, как уже говорилось, вследствие отнесения денотата второго личного местоимения («утлый челн») в конец строфы, приводит к тому, что «пламень, гордо плывущий по волнам», в определенный момент в самом деле становится фактом восприятия нами стихотворения Тютчева, опережая всякое наше рассуждение о том, абсурдно это или нет. И если мы действительно находимся «внутри слова» (дочь Гадамера), обретая тем самым способность его понимать, а не строим рассудочные конструкции за его пределами, то само появление мысли об абсурдности представляемого окажется невозможным в силу действия поэтического закона, которому безраздельно и безоговорочно подчиняется наше внутреннее (поэтическое) видение.

В этом как раз и проявляется самостоятельность и самодостаточность «поверхностно-плоскостных конструкций», создаваемых поэтическими произведениями, или самостоятельность метафорической (поэтической) референции.

РЕЗЮМЕ

В статті здійснюється розмежування поетичної (метафоричної) та повсякденної (звичайної) референції.

SUMMARY

In this article the author realizes the differentiation between poetic (metaphorical) and ordinary reference.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Лосев А.Ф. Проблема вариативного функционирования поэтического языка // Лосев А.Ф. Знак, Символ. Миф. – М., 1982.
2. Юм.Д. Трактат о человеческой природе. – Кн.1. – О познании. – М., 1995.
3. Рикер П. Метафорический процесс как познание, воображение и ощущение // Теория метафоры. – М., 1990.
4. Новалис. Генрих фон Офтердинген. Фрагменты. Ученики в Саисе. – СПб., 1995.
5. Лотман Ю.М. Заметки по поэтике Тютчева // Учен. записки Тартуск. ун-та: Труды по русской и славянской филологии: Литературоведение. – Вып. 604. – Тарту, 1982.
6. Уилрайт Ф. Метафора и реальность // Теория метафоры. – М., 1990.
7. Потебня А.А. Слово и миф. – М., 1989.
8. Лессинг Г.Э. Лаокоон, или О границах живописи и поэзии. – М., 1957.

Надійшла до редакції 15.05.1999 р.

ББК Ш40.000.91

ВОСПРИЯТИЕ СКАЗКИ РЕБЕНКОМ: СТАНОВЛЕНИЕ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ РЕЦЕПЦИИ

Е.В.Тараненко

Народная сказка – жанр, запечатлевший непосредственную актуальную трансформацию мифа в искусство. И феномен восприятия сказки ребенком также является пограничным взаимоосуществлением и взаимообусловленностью мифологических и художественных принципов, активно-отвественным опытом личности в непосредственности перехода от мифологического соучастия к эстетической рецепции.

В мифе, где «воспринимаемое и воспринимающее, актер и зритель, содержание и форма... многократно меняются местами» (В.Н.Топоров) [1, с.489], космообразующим фактором, удерживающим единство мира, является структура. И если мифологическое повествование структурной основой мира и слова имеет изоморфизм, «слоистность», одновременность ритмически нанизывающихся фрагментов, то сказка, по-видимому, начинает свою историю с изоляции сюжетных фрагментов мифа, «рамочного» отграничения эпизодов обряда, которые внутри себя, в своей организации воспроизводят принципы его художественности, для сказки является жанрообразующей характеристикой.

Такая изолированность и есть, в сущности, знак зарождения новой, художественной реальности, осмысленной в работах М.М.Бахтина как результат отношений завершения, пересоздающих бытие заново в его «внешней выраженности», «внешнем законченном образе», представляющих его в виде «эстетически-законченного и ограниченного, эстетически-событийного живого пространства» [2, с.27, 39].

Подобная изоляция (завершение, отрешение и т.п.) является первичной функцией формы по отношению к содержанию, когда событие, предмет, любой фрагмент бытия выводится из ряда жизненно-событийных, познавательных, этических закономерностей и предстает как «освобожденный формой» от единства и открытости события бытия. Миф, являясь формой жизни, принципиально незавершен, его отношение ко всякому проявлению бытия – это отношение в единый круг соучастного сосуществования. Изоляция рассказываемого события из этого цикла неизбежно делает его условным, и для этого не обязательен процесс демифологизации содержания, преодоления неактуальных мифологических смыслов, как это представлено в ряде традиционных концепций.

Как показывают конкретные этнографические исследования, в пору зарождения сказки оказываются возможным не только параллельное сосуществование двух повествовательных форм (мифа и сказки), но и их свободное перемещение из одной сферы функционирования в другую. Единственным существенным различием здесь является рассказывание ради самого рассказа в сказке, поскольку она «порождалась тем же механизмом, что и былички, бывальщины (фабулаты), предания и мифы» [3, с.92].

Слово, таящее в мифе огромный художественный потенциал, самовывговаривается в перво-поэтических жанрах не как реально-осуществленное, буквально осуществляемое в мифе, но как условное. По словам М.М.Бахтина, «слово **своими силами** переводит завершающую форму в содержание» (выделено мной – Е.Т.) [4, с.61].

Сказка – жанр, демонстрирующий этот переход именно как процесс перевода мифологических смыслов слова в его художественную структуру при их одновременном, пограничном удержании в тексте. Здесь мифологически-сакральная, магическая ила слова умножена на силу его становления в новом, условно-поэтическом качестве (по сути «вторично-едином», по определению В.Н.Топорова, вторично-сакральном).

Изолируя фрагменты единой мифологической действительности в события рассказывания, слово своеобразно сворачивает все планы своего мифологического бытия, организуясь внутри рамочно отграниченного эпизода согласно тому же принципу, но иначе приуроченному (сказочные повторы, ретардация, троичность, циклизация, формульность и т.п.). Изолированность мифологического сюжета переводит эти содержательные мирооснования в формообразующие принципы, делает их «носителями единства формы» (М.М.Бахтин). Тем самым вводится сама фигура реципиента, способного оценить воздействующую силу измененной формы.

М.М.Бахтин вообще связывает содержание эстетических отношений с завершающей деятельностью одного из субъектов этих отношений. Сам новый тип реальности – художественный, рождается в связи с появлением «завершающего» субъекта, с ценностной реакцией другого на мир. Для нас особенно интересен комментарий М.М.Бахтина к игре детей. Сама детская игра, отмечает ученый, не носит эстетического характера, поскольку дети переживают роль, жизнь другого буквально как свою. Игра действительно начинает приближаться к искусству, «... когда появляется новый, безучастный участник – зритель, который начинает любоваться игрою детей с точки зрения изображаемого ею целого события жизни, эстетически активное ее созерцая и отчасти создавая (как эстетически значимое целое, переводя в новый эстетический план) [5, с.67].

Принципиально важной, на наш взгляд, здесь является мысль о том, что появление позиции зрителя, в отличие от участника, создает эстетическую реальность, переводя самым своим присутствием, своим взглядом эту действительность в эстетическое качество. Деятельность такого зрителя подобна авторской, создающей новый план бытия. Такой переходный характер имеет позиция воспринимающего сказку. В его рецепции напряженно выявлена сама суть процесса «участного созерцания», когда, по словам М.М.Бахтина, искусство и жизнь устремлены к слиянию в единстве ответственности личности.

Воспринимающий сказку феноменально одновременно ощущает жизнь свою и реальность сказки как единое, равно-возможное и различное, «разножанровое». При чем в осуществлении живой фольклорной традиции каждый слушатель выступает как потенциальный сказитель. Здесь адресат – автор собственной сказки, но в некотором отношении и герой ее, что не позволяет ему окончательно отделить себя как «безучастного участника».

Сказка, рамочно отграничивающая эпизод мифа и в то же время удерживающая мифологические структурные принципы внутри него, тем самым превращается в поле максимального воплощения двунаправленного процесса, обращенного одновременно к завершаемой реальности мифа и завершающей реальности поэтического жанра. Такое взаимодействие создает, по словам Ю.М.Лотмана, «ту степень взаимного структурного напряжения, которая обеспечивает вспышку смыслопорождения» [6, с.105]. Реальность, стремящаяся к завершению, ищет ответного понимания, и ее идеологически, пограничный характер (миф – поэзия) несет информацию о становлении, внутренне-переходном формировании художественного восприятия.

Подобное диалогическое «самовыговаривание» смысла в слове сказки не осознается адресатом, но воспринимается до-сознательно. Являясь основным принципом «стратегии текста» (Р.-Г.Яусс), оно задает диалогическую программу рецепции, которая определяет феноменологичный тип восприятия, ощущающий динамику текста как иллюзорность возникающей в нем реальности. Сущность такого рецептивного процесса во многом может быть прояснена с позиции теории установочной деятельности Д.Н.Узнадзе.

Если говорить о восприятии сказки в детстве, то, по-видимому, происходит формирование и фиксирование установки на понимание личности и особенности художественной реальности вообще. Воспринимая сказку мифологически-доверительно, ребенок до-сознательно «впитывает» и содержащийся в сказке опыт трансформации мифологической семантики. Средством и условием формирования установки Д.Н.Узнадзе считал повтор. По отношению к сказке это не просто характеристика функционирования текста, но и универсальный структурный принцип, наполненный диалогической мифо-поэтической энергетикой. Не только повторение текста сказки ребенку, но и наличие, с одной стороны, повтора в конкретном тексте, а с другой, однотипность повторительной структуры жанра сказки вообще, (что ребенок способен ощутить при произнесении ему 2-х – 3-х различных сказок) формирует некий зазор между мифологической установкой жизнедеятельности ребенка и диалогической природой текста. В подсознании реципиента текст формирует новую установку, и восприятие приобретает иллюзорный характер.

Так, например, дети часто не знают точного значения сказочных топосов, являющихся ключевыми сигналами текста: «чаще», «бор», «явір», «палаты белокаменные» и т.п. Ребенок воспринимает их как звуковую оболочку, наполняемую собственными ассоциативными значениями. Чем непонятнее данный топос, тем более присвоенно его значение ребенком, тем более оно загадочно, таинственно, и главное, – оно только свое. Такое ключевое слово формирует вокруг себя особое смысловое поле, которое быстро осознается ребенком как условное, вымышленное им самим. Происходящее «искажение» в конце концов не противоречит общей стратегии текста, но идет в ее русле, поскольку способствует пониманию художественной условности. В рамках единой установки формируется ощущение «нежизненности», «особости» сказки, и интерес адресата переключается с идентификации жанровой модели на само моделирование.

Такой способ восприятия не может быть охарактеризован однозначно как эстетический. По очень точному определению Х.Ортеги-и-Гассет, общее состояние воспринимающего художественное произведение может быть обозначена как оптическая проблема зрительной аккомодации, когда смотрящий сквозь стекло человек должен пытаться одновременно увидеть и сад за окном, и само оконное стекло со всеми его особенностями. По мнению исследователя, второе условие настолько важно и трудно, что именно его соблюдение – «увидеть ту прозрачность, которая и составляет произведение искусства, ... в чистую художественность, чистую потенцию», – и означает получение «строгого эстетического удовольствия» [7, с.234-235].

Воспринимающий сказку ребенок находится в процессе «перевода взгляда», структура текста демонстрирует ему возможность и способ такой аккомодации, способ иного видения, взгляда «по-другому». Основной экран восприятия сказки может быть обозначен термином В.Изера – «фокусирования текстуальных перспектив» именно как процесс одновременного удержания в поле зрения и мифологических, и художественный потенциалов текста в качестве равно-актуальных для адресата. В этом смысле очень точно определение, введенное в научный обиход Э.В.Помранцевой для прояснения принципов рецепции сказки – «мерцающая вера». Умение наблюдать парадоксальную одномоментность условности, свободы поэтического вымысла, красоты ритмически-организованного сверхупорядоченного слова и мифологической достоверности («всё-возможности») событий в полной мере характеризует особое восприятие сказки как становящийся художественный тип.

Формирование и фиксирование установки у ребенка проходит ряд этапов реализации жанровой программы рецепции, которая может быть определена в следующих основных моментах: от заучивания и дословного воспроизведения определяющих элементов словесной структуры к их перекомбинированию, созданию «собственной формальности», осознанию сотворенности слова, его подвластности человеку, и далее – от ощущения феномена воображенности мира в слове, художественного вымысла к осознанию условности сказочного мира. В результате ребенок обнаруживает способность к созданию собственных сказок в неразрывном единстве с жанровыми законами словоупотребления. Начиная с полного неразличения себя и объекта восприятия, ребенок, находящийся в едином «гомогенном поле» (В.Н.Топоров) со сказкой как участник ритуала с самым ритуальным действием, поэтапно «проживает» роли слушателя, исполнителя и автора собственной художественной реальности.

Так, заучивая и ритуально проговаривая нелогичные, событийно-немотивированные сказочные сюжеты и мотивы, как например, в одной из наиболее ранних сказок – «Курочке Рябе», – ребенок в начале встраивает их мифологически – непротиворечивую модель собственного мироощущения, а затем ощущает их внутрисловесную мотивированность. В исполнительской деятельности ребенка мифологический «алогизм» (Ж.Пиаже) непосредственно трансформируется в логику жанрового канона, художественной «уместности». И в этой ситуации ребенок не объясняет правдоподобие или причинно-следственное соответствие сказочных событий, а следит за строгим соблюдением правил словесного следования, нанизывания эпизодов и формул («Жили-были дед и баба...» – «Дед бил..., баба била...», «Дед плачет, баба плачет...» и т.п.).

В ходе и результате восприятия сказки ребенком производится операция, которая в рецептивной эстетике получила название актуализации. Воспринимающий сказку ребенок формирует стереотип рецепции не только данного жанра, но и произведение словесного творчества в целом. Диалогичность сказки делает этот жанр способным к «воспитанию адресата».

«Автокоммуникация» (Ю.М.Лотман), парадоксальная информационность фольклорной стереотипии закладывает основы эстетического опыта личности, обеспечивает осознание ребенком художественной условности сказки как «воспоминание из себя» (М.Мамардашвили). Канонизированный жанр передает культурную информацию как смыслопорождение вследствие структурного совпадения потребностей сознания адресата и зафиксированной диалогичной природы текста.

РЕЗЮМЕ

У статті зроблено спробу пов'язати витoki, генезис жанру народної казки та процес художнього сприйняття дитини. Цей зв'язок з'ясовується у аналізі понять «ізоляція» художньої реальності (М.Бахтін) та «автокомунікація» (Ю.М.Лотман).

SUMMARY

The paper is devoted to the problem of the connections between origin of the folk tale and reception's process. The problems of «isolation» of art reality (by M.Bahtin) and «auto-communication» (by J.Lotman) are the objects of researches.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Топоров В.Н. Изобразительное искусство и мифология // Мифы народов мира. – Т.1.ю – М.: Сов. Энци., 1989.

2. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Изд-во, 1979.
3. Историческая поэтика: Литературные эпохи и типы художественного сознания. – М.: Наследие, 1994.
4. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. – М.: Худ. лит., 1975.
5. Бахтин М.М. ЭСТ.
6. Лотман Ю.М. Текст как динамическая система // Структура текста – 81: Тезисы симпозиума. – М., 1981.
7. Ортега-и-Гассет Х. Дегуманизация искусства // Самосознание европейской культуры. XX век. – М.: Политиздат, 1991.

Надійшла до редакції 28.05.1999 р.

ББК Ш10*316

ЗАДАЧИ ПОЭТИКИ ОНИМА В СВЕТЕ МЕТОДА «ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА ЛИТЕРАТУРНЫХ ФОРМ»¹
В.В.ВИНОГРАДОВА

В.М.Калинкин

В истории многовековой эволюции поэтики первые три десятилетия XX века были возможно наиболее продуктивными. В созвездии выдающихся исследователей этого времени видное место занимает Виктор Владимирович Виноградов (1895-1969), внесший значительный вклад в построение лингвистической поэтики. Серьезный монографический труд о роли В.В.Виноградова в развитии лингвистической поэтики пока не написан, но исследователь, который попытается разобраться в этом, уверен, ощутит и по достоинству оценит титаническое напряжение мысли, ищущей ответ на волнующие ее вопросы не столько в теоретических построениях, сколько в конкретно-исторических фактах, в исчерпывающей полноте представленных в любой работе выдающегося филолога. Подобно А.А.Потебне и А.Н.Веселовскому, не завершившим свои грандиозные замыслы, касающиеся соответственно теоретической и исторической поэтики, трудами обобщающего характера, В.В.Виноградов не создал общей теории лингвистической поэтики, но его многочисленные работы по языку художественной прозы, языку и стилю русских писателей, поэтике русской литературы являют собой величественное здание, органически скрепленное единством основополагающих идей ученого.

Приведенные здесь рассуждения о влиянии взглядов В.В.Виноградова на формирование представлений автора статьи о задачах и методе поэтики онима ни в коей мере не претендуют ни на завершенность, ни на всеобъемлемость. Это лишь беглые заметки о принципиальной важности для развития поэтики онима некоторых положений из трудов В.В.Виноградова. В связи с тем, что используемое в статье словосочетание «поэтика онима» не является общепризнанным или широко распространенным термином, укажем, в каком значении оно используется здесь и в ряде других наших работ. Терминологическим сочетанием *поэтика онима* (в плане содержания отражающим специфику онтологии онима, проявляющуюся в акте художественной речи, а в плане выражения находящим поддержку в широко известной генетивной конструкции *по-*

¹ Так назвал свой метод сам В.В.Виноградов в предисловии к «Эволюции русского натурализма» [4, с.4].

этика слова [8]), предлагается именовать научную дисциплину, изучающую собственные имена в художественном произведении. Этим же термином может быть обозначен объект (в «проблемном» смысле слова) исследования. Широкое толкование понятия *поэтика онима* предполагает, что ним покрываются все сферы творческого использования проприальных единиц – от научного языка до жаргонов и разговорной речи. Узкое понимание термина позволяет ограничить пределы *поэтики онима* материалом художественных текстов, наиболее концентрированно и разносторонне представляющих исследуемое явление. Ограничившись этим указанием, вернемся к проблеме, вынесенной в название статьи.

Испытав определенное влияние формальной школы и (весьма относительное) западноевропейских школ К.Фосслера, Л.Шпитцера и др., В.В.Виноградов своими трудами обозначил главные контуры «отечественной концепции поэтики», которая, как писал он сам много лет спустя, «развивалась параллельно с концепциями западноевропейского типа <...> и самостоятельно от них, хотя и считаясь с их результатами» [3, с.176].

Среди работ В.В. Виноградова, излагающих различные аспекты поэтики и стилистики художественной литературы, особо следует отметить краткое вступление («О стилистике») к исследованию стиля жития протопопа Аввакума. Уже в нем изложен один из существеннейших для поэтики онима принципов. В.В.Виноградов отмечал, что лингвист, изучая языковые особенности литературного произведения, «рассматривает его как *представителя языкового типа*». Языковые особенности литературного произведения, «оторванные от индивидуальной психики автора, <...> вовлекаются в цепь однородных лингвистических явлений и вместе с ними устанавливают этапы развития языковых форм». Продолжая рассуждение о задачах стилистики, он писал: «Работа лингвиста над оригинальным литературно-художественным памятником может, но *не должна* этим исчерпываться. Ведь этот памятник – не только одно из проявлений коллективного языкового творчества, но и отражение индивидуального отбора и творческого преобразования языковых средств своего времени в целях эстетически действенного выражения <...>. И тогда его задача – в подборе слов и их организации в синтаксические ряды найти связывающую их внутренней, психологической объединенностью систему и сквозь нее прозреть пути эстетического оформления языкового материала» [5, с.3]. Здесь В.В.Виноградов отметил принципиальное, на наш взгляд, отличие лингвостилистики от лингвистической поэтики¹. Лингвостилистика в анализе языка художественной литературы чаще всего им и ограничивается, а лингвистическая поэтика считает получение этих данных важнейшей, основной, но не единственной задачей: точка в лингвопоэтическом исследовании ставится только после того, как определена роль изучаемого предмета, явления, феномена в созидании литературного произведения как художественного целого. Факты, довлеющие лингвостилистике, для лингвистической поэтики лишь «полуфабрикат», который необходимо специальным образом обработать для получения окончательного продукта. Недаром В.П.Григорьев отметил, что «классические работы В.В.Виноградова и Б.И.Ярхо², определяя предмет, задачи и границы стилистики, по существу имели в виду не функциональные стили языка, а поэтику в ее лингвистических аспектах» [7, с.385].

¹ Оба термина во многих работах разных авторов и достаточно продолжительное время использовались без какого-либо разграничения.

² Речь идет о работе В.В.Виноградова «О задачах стилистики. Наблюдения над стилем Жития протопопа Аввакума» (1923 г.) и публикации Б.И.Ярхо «Границы научного литературоведения» (1925 г.).

В развитие процитированной мысли следует сказать еще и о том, что точку зрения В.В.Виноградова на задачи стилистики можно практически без какой-либо трансформации проецировать на задачи поэтики онима. Так же, как в стилистике поэтической речи основными проблемами являются индивидуально-поэтический стиль и стиль литературной школы, в поэтике онима основными направлениями исследования можно считать изучение поэтики проприальных единиц конкретного художественного произведения, поэтику собственных имен в творчестве отдельного автора и, при выявлении однородных особенностей и объединяющих центров, поэтику онимов литературного направления. Изложенные в этой же работе проблемы исторической стилистики поэтического языка можно экстраполировать на задачи исторической поэтики онима, для построения которой в границах любой национальной литературы необходимо: 1) описать сущность перемен, происходящих в литературной традиции в результате исторической преемственности приемов употребления собственных имен и индивидуально творческого их преобразования в художественных произведениях литературной школы; 2) выявить общие закономерности и групповые особенности словоупотребления онимов, характерные для литературного направления или школы, как правило, придерживающейся общих творческих манифестов; 3) проследить перемены, происходящие в поэтике онима при распаде стиля школы, превращении его в языковые шаблоны, а также при переработке приемов употребления собственных имен в стилях новых литературных направлений. Так же, как и при изучении стилистики поэтической речи, при исследовании поэтики онима необходимо учитывать, что «поэтическая индивидуальность часто не уместается в пределах одной литературной школы, потому что прибегает к различным приемам речевых построений. В таком случае она сосуществует одновременно в нескольких школах, является носительницей как бы нескольких «поэтических диалектов» [5, с.5].

Еще одна мысль В.В.Виноградова, изложенная в предисловии к работе о стиле життя протопопы Аввакума, является поистине животворной для поэтики онима. Касается она *функциональных разновидностей поэтической речи* и применительно к задачам исследования функций поэтонимов может быть сформулирована следующим образом: любое описание поэтики проприальных единиц в художественном произведении будет заведомо неполным без учета различий, вносимых в поэтику онимов особенностями литературных жанров («<...> язык новеллы, язык драматических диалогов, язык лирического стиха – это функционально не сравнимые виды поэтической речевой деятельности» [5, с.6]). Детальное раскрытие особенностей функционирования поэтонимов в произведениях различных жанров – еще одна стратегическая задача поэтики онимов.

Основным свойством виноградовских исследований поэтики был, пользуясь словами А.П.Чудакова, «напряженный историзм» [10, с.468]. Сам В.В.Виноградов, определяя свое место среди различных направлений и групп, исследовавших поэтику в двадцатые годы нашего столетия, говорил, что историзм был той особенностью его взглядов, которая отдаляла его от всех групп. Виноградов полагал, что анализ языка литературного памятника всегда должен осуществляться с опорой на контекст современной художественному произведению языковой жизни. Отсутствие этой опоры определялось им как субъективный импрессионизм лингвиста и подвергалось критике. «Бодуэн де Куртенэ, – писал он, – подобно Потебне, устранил из своих исследований литературного языка методы исторического анализа и историзм как мировоззрение. <...> При таком методе анализ языка литературно-художественного произведения должен был раскрыть не столько имманентно заложенные в нем формы словесного выражения, сколько приемы его осмысления в плоскости современной исследователю ли-

тературно-языковой системы» [6, с.61]. С этих же позиций критиковались им анализ языка художественных произведений А.С.Пушкина, выполненный Л.В.Щербой, и работы А.М.Пешковского. Обращаясь уже в шестидесятые годы к исследователям поэтической речи, В.В. Виноградов предупреждал: «Необходимо твердо помнить, что поэтическая речь (так же как и все другие категории в области словесного творчества) – категория историческая <...>. В настоящее время сущность и структура поэтического языка или поэтической речи обычно изучаются и объясняются в статическом и внеисторическом плане» [3, с.162]. Возможно, изучение такого «точечного» явления, как поэтика онима, может показаться недостаточно важным для переноса на него столь основополагающего принципа, но вот два примера отношения самого В.В.Виноградова к исследованию конкретных проявлений авторского стиля. В рецензии на книгу К.Чуковского «Мастерство Некрасова» В.В.Виноградов писал: «Следует лишь пожалеть о том, что <...> Чуковский не ознакомился вообще с лексикой Некрасова на фоне особенностей словаря других писателей так называемой «натуральной» школы – поэтов и прозаиков. Для вопроса о функции уменьшительных суффиксов в поэзии Некрасова Чуковский мог бы найти материал в первых произведениях Достоевского... [«Библиографические листы Русского библиографического общества». Пг., 1922, № 2, стр.14. Эти советы были впоследствии в некоторой степени учтены автором рецензируемой книги. См.: К.Чуковский. Мастерство Некрасова. М.,1971, стр.579.]» [10, с.472]. По В.В. Виноградову, любое изучение эволюционного процесса непременно должно отвечать требованиям полноты фактов и исторического их освещения. «Его устремления были направлены не к обилию, но к исчерпанности фактов. Положение не доказывается и не иллюстрируется наиболее яркими из них в виде примеров, но сопровождается приложением приближающегося к полноте их списка» [11, с.332]. Что же касается историзма, то он был для В.В.Виноградова принципом и условием подлинно филологического сочинения. Совершенно очевидно, что исследователь поэтики онима, поставивший перед собой цель разобраться в особенностях направленного, жанрового и даже индивидуально-авторского употребления собственных имен как стилистического средства, отказавшись от рассмотрения фактов в исторической перспективе, на фоне предшествующей и последующей литературной традиции, по сути дела, лишится стержня, «станового хребта» научного поиска. И в этом смысле связь теоретических установок поэтики онима со взглядами В.В.Виноградова на историзм исследования уже не является фактом, наличие которого необходимо доказывать, но превращается в важнейшее требование, предъявляемое к ономапоэтическим штудиям.

В.В.Виноградов одним из первых признал важность для поэтики соссюровского разделения «синхрония – диахрония». Он полагал, что только с двух позиций – «функционально-имманентной» и «ретроспективно-проекционной» – художественное произведение предстает в подлинно диалектическом единстве. Важно заметить, что, по Виноградову, не только диахронический, но и системно-синхронический подход предполагает изучение исторического фона. Только тщательный анализ реальной исторической картины способен уберечь исследователя от схематизма и модернизации и позволяет понять явление в его «противоречивом и сложно-хаотическом многообразии». А.П.Чудаков констатировал, что в представлении Виноградова исследование исторического фона было первым и необходимым условием научности филологического разыскания: «<...> Если при изучении поэта-современника этот фон нам подарен самой эпохой, то при описании художественных систем прошлого он должен быть со всею возможной полнотой восстанавливаем – без этого синхроническое описание не может претендовать на адекватность, ибо исследователь будет постоянно привносить в него

свойственные своей эпохе понимания и оценки – от значений слов до эстетических вкусов и норм» [10, с.473]. Принцип разделения синхронии и диахронии в исследовании литературно-художественного произведения как целостного объекта также следует экстраполировать на изучение поэтики онима. Подобно тому, как в трудах В.В.Виноградова художественное произведение в синхроническом «функционально-имманентном» аспекте «предстает в индивидуальной неповторимости и органическом единстве своем как замкнутая в себе система стилистических соотношений», а в диахроническом «ретроспективно-проекционном» плане рассматривается «на фоне хронологически смежных, однородных эстетических структур» [1, с.48], так и поэтика онима в рамках конкретного художественного текста или в сфере родственных по жанру или направлению литературных произведений может и должна рассматриваться с позиций синхронии и диахронии. Синхроническая точка зрения предполагает комплексное рассмотрение поэтониимии произведения как эстетически организованной системы языковых средств, определяющей внутрисистемное взаимодействие составляющих онимного пространства и воздействие каждого из элементов на стиль художественного целого. Диахроническая же точка зрения позволяет увидеть хронологически смежные однородные явления, выявить специфические черты организации онимии и функционирования поэтонимов в поле литературной традиции.

В стилистическом изучении художественного произведения В.В.Виноградов выделял, «во-первых, «символику», анализирующую слова и группы слов, перифразы, фразеологизмы, цитаты и т.п., являющиеся семантическими единицами поэтической речи, и, во-вторых, – «композицию», т.е. «расположение слов, их организацию в <...> синтаксические ряды» [2, с.36]. Первая, «символическая», ступень анализа позволяет выявить в исследуемом явлении новые и специфические черты по сравнению с символом в «обычном, лингвистическом смысле». Поскольку имеется в виду поэтика литературного произведения, под символом понимается единица художественной речи, для которой обыденная речь является обязательным фоном. Вторая ступень анализа предполагает изучение расположения слов, «их организацию в <...> синтаксические ряды, а также приемы сцепления и сопоставления синтаксических целых» [2, с.36]. С известной долей упрощения можно говорить о том, что выработанные В.В.Виноградовым принципы, придерживаясь которых он выстраивал большую часть своих исследований о поэтике, языке и стиле русских писателей, применительно к поэтике онима могут быть прочитаны как рекомендация при анализе поэтики онима исходить, во-первых, из исследования семантической наполненности поэтонимов, создаваемой за счет трансформации реальной онимии и на ее фоне, и, во-вторых, на «композиционном» этапе – из учета преобразований содержательной сферы поэтонимов в разнообразнейших контекстах, начиная с «нижних» уровней (лексико-синтаксическое строение минимальных отрезков текста с проприальными единицами) и кончая анализом внеположных произведению рядов: бытового фона и культурного контекста.

Множеству работ о поэтике собственных имен свойственно тщательное изучение историко-языкового и литературного фона, на который проецируются рассматриваемые явления поэтики онима. Таковы, например, многие публикации В.Н.Михайлова, включая учебное пособие «Лингвистический анализ ономастической лексики в художественной речи» (1981), исследования Ю.А.Карпенко «Пушкинский ономастикон “Повестей Белкина”» (1981), «Имя Прекрасной Дамы» (1983) публикация Е.С.Отина и Н.В.Максимовой «Стилистические функции собственных имени в рассказах В.М.Гаршина» (1998) и др. Список может быть значительно расширен. На необходимости изучения историко-литературного фона каждого стилевого явления в языке ху-

дожественной литературы настаивал В.В.Виноградов. Огромное внимание уделял он отзывам современников о различных сторонах поэтики исследуемого произведения. В них он видел источник информации о ясно ощущаемых современниками литератора критериях оценки новизны и традиционности художественных комбинаций. «Прижизненная критика из необязательного до того иллюстративного материала превратилась в трудах Виноградова в одну из составляющих его метода» [10, с.470]. Принципиальную важность для поэтики онима приобретают, помимо высказываний критиков, исследования авторской рефлексии по поводу отбора, конструирования или функционирования собственных имен. Такая информация, с одной стороны, дает представление о подлинном отношении автора к поэтонимии собственных произведений, с другой – предупреждает появление в исследовании артефактов, связанных с переносом современного взгляда на явления прошлого. Ю.А.Карпенко в работе, посвященной специфике имени в литературе, заметил: «Свод высказываний писателей об именах, об их важности и о связанных с именами трудностях составил бы очень большую книгу. Кстати, составление такой книги – нужное и полезное (отнюдь не только для ономастов) дело» [9, с.13].

Множество других положений, составивших метод историко-филологического анализа литературных форм В.В.Виноградова, с минимальной коррекцией, которой требует специфика онимного материала, может быть перенесено на исследование поэтики онимов. Подтвердившие свою целесообразность и продуктивность при изучении широкого спектра проблем лингвистической поэтики принципы могут и должны стать основой постепенно формирующегося в трудах самых разных исследователей метода поэтики онима.

РЕЗЮМЕ

У статті визначаються та аналізуються деякі положення з праць В.В.Віноградова та його методу історико-філологічного аналізу літературних форм для становлення теорії та розвитку поетики оніма як самостійної наукової дисципліни.

SUMMARY

Some position of Vinogradov's method of hystory-filological analysis of literary forms are defined and analyzed in this article to form theory and to develop poetics of onym as autonomous scientific subject.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Виноградов В.В. Сюжет и архитекtonика романа Достоевского «Бедные люди» в связи с вопросом о поэтике натуральной школы // Творческий путь Достоевского. – Л., 1924.
2. Виноградов В.В. О языке художественной литературы. – М., 1959.
3. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М., 1963.
4. Виноградов В.В. Эволюция русского натурализма // Виноградов В.В. Избранные работы. Поэтика русской литературы. – М.: Наука, 1976. – С.4-190.
5. Виноградов В.В. О задачах стилистики. Наблюдения над стилем Жития протопопа Аввакума // Виноградов В.В. Избранные работы. О языке художественной прозы. – М.: Наука, 1980. – С.3-55.
6. Виноградов В.В. Язык литературно-художественного произведения // Виноградов В.В. Избранные работы. О языке художественной прозы. – М.: Наука, 1980. – С.57-97.

7. Григорьев В.П. О единицах художественной речи // Поэтика и стилистика русской литературы. Памяти академика Виктора Владимировича Виноградова. – Л.: Наука, 1971. – С.384-392.
8. Григорьев В.П. Поэтика слова. На материале русской советской поэзии. – М.: Наука, 1979.
9. Карпенко Ю.А. Специфика имени собственного в художественной литературе // Onomastica. – XXXI. – 1986. – С.5-22.
10. Чудаков А.П. Ранние работы Виноградова о поэтике русской литературы // В.В.Виноградов. Избранные труды. Поэтика русской литературы. – М.: Наука, 1976. – С. 465-481.
11. Чудаков А.П. Язык русской литературы в освещении В.В.Виноградова // В.В.Виноградов. Избранные труды. Язык и стиль русских писателей. От Карамзина до Гоголя. – М.: Наука, 1990. – С.331-352.

Надійшла до редакції 14.04.1999 р.

ББК Ш 10*316

ОСОБЕННОСТИ ГРАММАТИЧЕСКОЙ КАТЕГОРИИ ЧИСЛА КОННОТАТИВНЫХ ОНИМОВ

Е.Н.Белицкая

СИ как лексико-грамматическая категория, имеют свою специфику как в сфере семантики, так и морфологии. Большинство собственных имен, называя неповторимые в своей данности объекты, имеют фиксированный род и число [9: 147]. Фиксируя объекты окружающей действительности, СИ функционируют как слова *singularia tantum* и *pluralia tantum*. Соотносительные формы числа СИ типа Иванов – Ивановы (Иванов + Иванов + Иванов – не члены одной семьи) свидетельствуют о наличии в языке тезоименности, что семантически чуждо ономастике. Возможность образования форм *generic singular*, *generic plural*, квалифицирующих нарицательные существительные, которые способны на семантическое противопоставление: один предмет из класса – множество предметов одного класса, – является одним из признаков, характеризующих КО, например: «Так было в древности с народными толпами / В Европе, в Азии – повсюду, где в тот раз / Народам властвовал с ослиными ушами / Неограниченный какой-нибудь Мидас / ... Среди голодного и нищего народа / Была для цезарей счастливая пора / ... Они ведь к подданным добры, Мидасы эти» [Гусев-Оренбургский. Мидас]; «Гляньте, Фудзі – в тихім захваті вигукує Заболотна від ілюмінатора. – І ще одна Фудзі. І там он ще, ще... Всі ті білосніжні Фудзі... справді нагадували священну гору Японії» [Гончар. Твоя заря]. В представленных примерах форма множественного числа семантически вторична форме единственного числа. Таким образом, схематически корреляцию этих КО можно выразить так: КО *singular* – КО *plural*, где отношения между формами единственного и множественного числа грамматические, аналогичные тем, которые существуют в корреляциях нарицательных существительных. Однако во многих случаях КО *plural* образуется непосредственно от основы СИ *singular*, например: «*Ogatores fiunt* – очень справедлив этот латинский афоризм. То есть Демосфены, Мирабо, Демулены, Дантоны – nascuntur (родятся); а Цицероны, Тьеры, Клемансо, Гамбетты и

некоторые другие *langues bien perdues* (с хорошо подвешенными языками) – эти *fiunt* (делаются)» [Салтыков-Щедрин. За рубежом]; «Such a one is sure to be dupe of a Becky Sharp, should a Becky Sharp come in her way, – as in the case with so many sweet *Amelias* whom we have known» [Тролоуп. Теккерей]. Во втором примере плюраль *Amelias* – КО, производящей основой которой является СИ *Amelia*, литературный антропоним, имя героини У.Теккерей «Ярмарка тщеславия». В данном случае коррелятивные отношения *sin. – pl.* Устанавливаются между СИ и КО и схематично могут быть представлены так: СИ *singular* – КО *plural*. Здесь плюрализация онима является словообразовательным средством, а числовые корреляции СИ-КО являются деривационными. При этом формы числа КО характеризуются «...коннотативностью, контекстной обусловленностью их грамматических значений» [2: 156]. Известно, что форма множественного числа может быть словообразовательным средством. Так, Ф.Ф.Фортунатов трактовал форму числа существительных именно как словообразовательную [11]. В.В.Виноградов отмечал, что «...категория множественного числа в строе имени существительного выступает как сильная, многозначительная. По отношению к ней категория единственного числа является до некоторой степени категорией негативной, иногда даже как бы нулевой» [1: 142]. В ономастике «...плюрализация – это живой, продуктивный способ словообразования СИ, известный во многих европейских языках, его называют также флективной деривацией, так как флексия множественного числа служит здесь аффиксальной морфемой» [6: 46]. Формирование понятия у КО приводит к абстрагированию их количественного значения и образованию у этих онимов грамматической парадигмы числа. Количественная семантика в СИ, связанная с лексической природой значения онима, грамматикализируется в КО. Поскольку возникновение коннотативного значения в ониме предполагает потерю определенности объекта, когда денотатом становится «...не конкретный индивид, а некоторое множество объектов, выделяемых и объединяемых по тем или иным общим свойствам» [8: 117], множественное число является именно той частью бинарной оппозиции *sin. – pl.*, которая отвечает семантике формирующегося понятия. Поэтому КО часто оформляются в тексте множественным числом без соотносительной формы единственного числа.

В подсистеме поэтической ономастики процесс плюрализации рассматривается как «поэтическая универсилия» [5: 190]. Причем, использование плюрали СИ «... в большинстве случаев не обозначает большого количества лиц, схожих в том или ином отношении, а чаще всего репрезентирует определенное свойство или качество» [5: 190]. Кроме того, в плюрали КО такой характер количественности проявляется в конкретном контексте, что свойственно именам существительным. Таким образом, по степени абстрактности количественного значения множественное число КО ближе к собирательности, поскольку имеет не абстрактно-количественный характер, а скорее конкретно-собирательный, когда множество объектов номинируется как целое. Интересно отметить, что парадигматически форма собирательности, совмещавшая в себе единичность и множественность как общее числовое значение, предшествовала грамматической категории числа [3: 93]. Похожее отмечается и в КО. Так, форма плюрали КО, номинируя совокупность лиц как тип множества, генетически связана с формой единственного числа производящего СИ. Кроме того, многими учеными отмечается, что множественное число существительных развивает синонимические отношения с категорией собирательности [10; 4]. Итак, в условиях перехода (оказионального или узуального) СИ в КО множественное число – регулярная форма образования значения собирательности в онимах. Регулятором возникновения множественного числа со значением собирательности в этом случае является грамматическая аналогия, так как у СИ есть омонимичная форма множественного числа: СИ *pluralia tantum*, а также фор-

ма СИ generic plural со значением простого множества тезоименных денотатов типа Марии (Мария₁ – Мария₂ – Мария₃ – ...). Конкретно-количественное значение КО plural претерпевает изменение в сторону большей абстрактности в процессе их функционирования. В результате КО plural развивает релятивно-коррелирующие отношения с соответствующим КО singular. Формируется бинарная оппозиция КО plural – КО singular, например: «Митрофаны не изменились. Как и во времена Фонвизина они не хотят знать арифметики... Митрофан на все способен, потому что на все готов» [Салтыков-Щедрин. Господа Ташкентцы]; «Я подслушал, как плачут Ярославны. Но я и услышал, как загремели с призывом Жанны д'Арк. Эта Жанна д'Арк предлагает встать всем поэтам в общем кличе» [Есенин. Ярославны плачут]. Как правило, такие отношения формируют узуальные КО.

Отметим еще один тип деривационно-коррелирующих отношений между СИ и КО: СИ pluralia tantum и КО pluralia tantum, например: «...помните, что Гималаи в любой науке так же редки, как и в природе» [Серебрякова. Предшествование]; «Вот здесь веселились все эти Полуяновы, Разманихины, Колпаковы, которые теперь коротают свои дни в своих страшных развалинах» [Мамин-Сибиряк. Приваловские миллионы]. В последнем случае производящие СИ – семейные имена купеческих родов.

Очень редко СИ plural (в основном антропонимы) могут послужить производящей основой для КО singular. Сингуляризация является в этом случае словообразовательным средством. А.В.Суперанская отмечает единственный узуально релевантный случай такого процесса: Бурбоны (СИ – название династии) – Бурбон (КО – «грубый, невежественный человек») [7: 29].

В большинстве контекстов возможность взаимозамены КО plural и КО singular исключается, например: «Если нет цели никакой, если жизнь для жизни нам дана, незачем жить. И если так, то Шопенгауэры и Гартманы, да и все буддисты совершенно правы» [Толстой. Крейцеров соната]. Замена КО plural на КО singular приведет в потере онимом коннотативного значения. Для выявления в СИ singular коннотативного значения требуются вспомогательные элементы, например, местоимения. Таким образом, семантически КО singular, КО plural, выражающие релятивно-коррелирующие отношения, являются грамматически маркированными самостоятельными формами существования КО, сохраняющие коннотативную обусловленность грамматического значения числа.

РЕЗЮМЕ

В статті аналізуються особливості граматичної категорії числа в групі конотативних онімів, її відмінності за значенням від граматичних форм числа в підсистемі власних імен та загальних іменників.

SUMMARY

The article deals with the problem of the grammatical category of number in the group of connotative proper names, its difference with the meaning of number forms (singular and plural) in the class of proper names and common nouns.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – М.: Высш. шк., 1972.
2. Граудина Л.К. Словоизменительные варианты: вес переменных элементов в грамматике (формы существительных) // Грамматика и норма. – М.: Наука, 1977. – С.144-170.

3. Дегтярев В.И. Собираемость и категория числа в истории славянских языков // Вопр. языкознания. – 1982. – №4. – С.92-101.
4. Исаева А.А. Словопроизводственная модель собирательных имен существительных в современном русском языке: Дис. ... канд. филол. наук. – Орел, 1978. – 208 с.
5. Калінкін В. Функціонально-граматичні аспекти поетики онімів // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 5. – Донецьк: ДонДУ, 1999. – С.187-191.
6. Подольская Н.В. Проблема ономастического словообразования (к постановке вопроса) // Вопр. языкознания. – 1990. – №3. – С.40-53.
7. Суперанская А.В. Структура имени собственного: Фонетика и морфология. – М.: Наука, 1969.
8. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973.
9. Togeby K. Structure immanente de la langue francaise // Travaux du cercle linguistique de Copenhague. – v.VI. – Copenhague, 1951.
10. Тукова Т.В. Характер синонимии форм числа и собирательных имен существительных // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 2. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – С.124-133.
11. Фортунатов Ф.Ф. Избранные труды: В 2-х т. – М.: Учпедгиз, 1956. – Т.І.

Надійшла до редакції 18.06.1999 р.

ББК Ш = 411.4 * 20

ЗІСТАВНИЙ АНАЛІЗ ПРОДУКТИВНОСТІ АФІКСІВ У СЛОВОТВОРЧИХ ГНІЗДАХ З БАЗОВИМИ ДІЄСЛОВАМИ МОВЛЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ МОВАХ ХІХ-ХХ ст.

С.П.Гірняк

Без слів немає мови. І все ж хоча слова дуже важливі й необхідні, вони самі по собі не складають мови. Слова тільки тоді стають мовою, коли вони організовані; це визначається їх уживанням і надає мові осмисленого характеру, робить її важливим засобом людського спілкування [15, с.232]. Тільки комплексне вивчення дає загальне уявлення про мову. Знання ж окремих сторін – частина загального, комплексного знання.

Основним засобом збагачення словникового складу східнослов'янських мов є словотвір, який здійснюється за законами, властивими кожній із цих мов. Проведений аналіз дає змогу стверджувати, що українська та російська мови мають однакові способи творення слів, найпродуктивнішим з яких є морфологічний в межах якого розрізняють афіксальне словотворення та словоскладання. Так, суфіксальне словотворення продуктивне в українській та російській мовах у іменниках, прикметниках, дієсловах, наприклад: говор-інн-я, говір-лив-ий, говір-лив-ість, говір-к-ий, уговор-юва-ти; говарива-ть, говор-ух-а, говор-лив-ый, сказ-ыва-ть, сказа-ну-ть та інші. Префіксальне словотворення найбільш продуктивне у сфері дієслів, наприклад: в-мовити, до-мовити, під-мовити; до-молвить, вз-молвить, вы-молвить, из-молвить та інші. Префіксація в українській та російській мовах непродуктивна у сфері імен. Комбіновані способи утворення дериватів гнізда, хоча й представлені в межах СГ дієслів мовлення, однак цим способом утворюється невелика кількість слів.

Словоскладання як вид морфологічного словотворення найбільш повно представлено у СГ дієслова мовити у сучасній українській мові та СГ дієслова говорить у

сучасній російській мові, наприклад: розмовно/літературний, народно/розмовний, іншо/мовний; само/говорящий, англо/говорящий, планово/договорный та інші.

Проведений аналіз СГ дієслів мовлення дає змогу констатувати, що дієслово – це та частина мови, яка і в словотворі різко відрізняється від іменних. І це перш за все обумовлено тим, що кожне дієслово має не одну (як інші частини мови), а дві основи (інфінітивну чи основу минулого часу та основу теперішнього часу), а також тим, що у системі дієслова тісно переплітається формо- і словотворення.

У СГ дієслів мовлення говорити, казати, мовити (у сучасній українській мові) та говорить, сказать, молвить (у сучасній російській мові) функціонують такі дієслівні суфікси: -а-/-я-, -ува-/-юва-, -ну-/-ону- та -ива-/-ыва-, -а-/-я-, -ну-, -лив-. Дані форманти були засобами творення дієслів ще у мові давніх слов'ян, однак їх продуктивність та словотворчі можливості змінилися. Так, афікс -ну-, за допомогою якого творилися дієслова як із значенням тривалості стану чи дії, так і дієслова із значенням одноразовості, результативності дії, втратив у сучасній українській мові свою продуктивність, про що свідчать дослідження Т.М.Возного [6, с.10-11]. За допомогою форманта -ну- в СГ дієслів мовлення утворюється лише 2 деривати: укр. сказа-ну-ти та рос. сказа-ну-ть (афікс виступає як непродуктивний).

Різновидом афікса -ну- є суфікс -ону-, що функціонує виключно в східно-слов'янських мовах. В аналізованій групі слів лише один дериват (в межах СГ казати) утворюється за допомогою цього форманта: казати → сказати → сказа-ну-ти, сказ-ону-ти, що вносить у дієслівну основу значення різкості, грубості. Деривати з афіксами -ну- та -ону- вживаються у розмовному мовленні (північно-східних та північних діалектах).

Частка українських суфіксів -а-/-я-, -ува-/-юва- та російських -ива-/-ыва- серед афіксальних похідних в межах ЛСГ дієслів мовлення складає близько 95% похідних. Російський суфікс -ива-/-ыва- (відомий, як підкреслює С.П.Бевзенко, ще староруським пам'яткам, особливо поширений у XVI–XVII ст.) зберіг свою продуктивність і на сучасному етапі розвитку мови: говар-ива-ть, договар-ива-ть, наго-вар-ива-ть, сказ-ыва-ть, присказ-ыва-ть, вымолвл-ива-ть та інші. На українському ґрунті творення дієслів за допомогою суфіксів -ува-/-юва- набрало такого ж широкого вжитку, як і -ива-/-ыва- у російській, наприклад: говірк-ува-ти, вговор-юва-ти, виговор-юва-ти, відговор-юва-ти, зговор-юва-ти, відказ-ува-ти, недоказ-ува-ти, підказ-ува-ти та інші.

Значно ширше, ніж суфіксація, використовується в дієслівному словотворі префіксація. Вона, на відміну від суфіксації, є засобом виключно віддієслівного словотворення. Префікси творять дієслова як з новим значенням, так і з новим відтінком значення. Ще професор Н.В.Крушевський відзначав, що у вживанні дієслівних префіксів існує «той же принцип сполучення, що й у мовах аглютинативних» [16, с.83]. Як зауважує С.П.Бевзенко, «в дієслівній системі слов'янських мов роль префіксів дуже велика. Досить вказати на те, що більша частина дієслів у мовному вжитку виступає звичайно з префіксом, а багато з них вживається лише з префіксами і не зустрічається в безпрефіксній формі» [1, с.363].

Українську та російську мови об'єднує здатність дієслів до приєднання не одного, а в переважній більшості групи афіксів, наприклад: говорити → в-говорити, до-говорити, пере-говорити, від-говорити, об-говорити; сказать → вы-сказать, до-сказать, недо-сказать, под-сказать, пред-сказать.

Дієслова мовлення (говорити, казати, мовити) у сучасній українській мові утворюються за участю 19 префіксів, а у сучасній російській мові (говорить, сказать, молвить) – за допомогою 21. Найбільш продуктивними в межах СГ дієслів мовлення обох мов є форманти: ви-//вы-, по-//по-, за-//за-, на-//на-, об-//об-, від-//от-, пере-//пере-, до-

//до-, при-//при-, під-//под-, про-//про-, роз-//рос. Виключно з українськими дериватами (в межах СГ мовлення) сполучаються афікси: в-, і-, не-, од-. Наприклад: од-мовити, і-сказати, в-мовити, од-говорити, не-домовити, не-договорити. Ряд українських префіксів виступає у кількох варіантах, що зумовлено в основному потребами евфонії, наприклад: відговорити → одговорити; відмовити → одмовити.

Префіксація нерідко виступає у супроводі іншого словотворчого засобу – суфіксації, постфіксації, суфіксації та постфіксації одночасно. Серед українських дієслівних похідних комбінований спосіб утворення дериватів не представлений.

Активну участь у творенні дієслів бере постфікс -ся/-сь. У дієсловах він може становити єдине структурно-семантичне ціле із коренем, а може виконувати функцію нейтралізації перехідності. Дієслова з нейтралізованою перехідністю нерідко передають ознаку пасивності (діло робиться, а казка мовиться). У дієслівній системі сучасної української мови дієслова, до складу яких входить афікс -ся, становлять своєрідну групу. У структурі дієслова -ся займає незвичайне для словотворчих формантів місце: завжди стоїть після словозмінних афіксів і включається до складу дієслівної основи. Це єдиний афікс, який виділяється у будь-якому зворотному дієслові без урахування його лексичного значення, незалежно від того, має чи не має його відповідне незворотне дієслово. Особливе місце постфікса -ся в дієслові й пов'язане з цим його постійне морфемне вичленування дають окремим дослідникам підставу вбачати у вживанні -ся аглютинацію, всупереч флексивному складові слов'янських мов [20, с.113; 21, с.222; 4, с.493, 511; 16, с.83; 8, с.81-82]. Постфікс -ся у сучасних українській та російській мовах виконує дві функції: 1) служить засобом вираження станових значень; 2) вживається для утворення дієслів з новим лексичним значенням. Його словотворчі можливості широкі, оскільки він активно сполучається з дієслівними та іменними словами. Словотвірну функцію -ся виконує самостійно або разом з іншими дієслівними афіксами. У значенні словотворчого елемента він виступає самостійно, коли приєднується до інших дієслів й утворює зворотні дієслова, які перебувають поза становим співвідношенням [8, с.83]. Отже, деривати з словотворчим формантом -ся різняться характером твірної основи і способами творення. Вони бувають віддієслівного походження та відіменного. Від іменних основ зворотні дієслова утворюються суфіксально-постфіксальним та префіксально-суфіксально-постфіксальним способами, а від дієслівних – постфіксальним та префіксально-постфіксальним. Афікс -ся може утворювати нові дієслова разом з іншими формами, наприклад: раз-говорить-ся, у-говорить-ся, об-молвить-ся, с-молвить-ся.

Віддієслівні іменники у СГ із значенням говоріння становлять важливу й численну групу похідних, які заповнили усі ступені деривації. Найпоширенішим і найпродуктивнішим способом словотворення іменників у сучасних українській та російській мовах є суфіксація. Основні відмінності у ділянці суфіксального словотворення іменників полягають, в основному, у зміні продуктивності окремих формантів, у розширенні чи звуженні їх функцій, у фонетичному та морфологічному їх переоформленні, у творенні нових суфіксів на базі існуючих суфіксальних елементів, у втраті деяких давніх. Так, на ґрунті української мови став більш продуктивним афікс на означення назв осіб -ач, -ч, який хоча і вживався зрідка у давнину з цим значенням, проте набув продуктивності лише у ХІХ-ХХ столітті, наприклад: виказув-ач, підказув-ач; широкоживаними є не лише відіменні, а й віддієслівні утворення з суфіксом -ник і похідним від нього -льник, -альник, наприклад: переговор-ник, приговор-ник, підказ-ник, мов-ник, відмов-ник, змов-ник, намовля-льник; відіменні утворення з суфіксом -ец(ь), наприклад: до-мов-ець, змов-ець, замов-ець, розмов-ець, мов-ець.

В українській мові суфікси -к(а), -ок, -ик із значенням здрібнілості набули нейтрального значення, у зв'язку з чим на означення здрібнілості-пестливості розвинулися утворення із складними суфіксами -очк(а), -ечк(а), -ичк(о), -ечк(о) та інші, наприклад: підмов-очк-а, обмов-очк-а.

Поряд із традиційним суфіксом -ість продуктивними є також творення абстрактних іменників за допомогою афікса -ння (-ання, -яння, -іння), наприклад: говоріння, мовлення, казання, обговорювання, відмовляння та інші.

Близькоспоріднені українська та російська мови мають багато спільного у системі словотвору. У словотвірних структурах цих мов загальні тенденції виявляються в ряді аналогічних суфіксальних морфем у системі окремих словотвірних типів, в існуванні паралельних словотворчих процесів. Аналіз словотворчих особливостей стосується проблеми продуктивності афіксів, а також дериватів, які утворюються з їх допомогою. Словотворчі форманти мають здатність відносити слово до того чи іншого функціонального стилю, семантичної категорії (дії, ознаки, місця тощо), несуть у собі, як зауважують Л.П.Дідківська та Л.О.Родніна, «конотативну інформацію, в основі якої лежить початкова опозиція функціонально-стилістичного плану «книжне – розмовне» [10, с.5]. Залежно від семантики твірної основи той чи інший дериват можна класифікувати як книжний, нейтральний чи розмовний. Твірні основи аналізованих слів (дієслів мовлення говорити, казати, мовити та говорить, сказать, молвить у сучасних українській та російській мовах) належать до стилістично нейтральних. Отже, у даних СГ можуть утворюватися як нейтральні похідні (говір, договорити, мова, мовознавець, мовнолітературний; сказание, досказывать, выговор, промолвить), так і стилістично марковані з різними відтінками значень (говорун, говоруха, говіронька, домовлянка, підмовочка, говорище; говорунчик, говорюшка, разговорчик, наказульки, сказануть).

В українській мові іменники на -нн(я) у більшості випадків мають за еквівалент російські на -ние, наприклад:

укр.	рос.
<u>говоріння</u>	<u>говаривание</u>
<u>заговорювання</u>	<u>заговаривание</u>
<u>переговорювання</u>	<u>переговаривание</u>
<u>приказування</u>	<u>присказывание</u>
<u>вимовляння</u>	<u>выговаривание</u>
<u>відмовляння</u>	<u>отговаривание</u> та ін.

Конструкції цього типу становлять основну кількість українських віддієслівних утворень із узагальнюючою семантикою опредмеченої дії (процесу) як у мові в цілому, так і в межах СГ дієслів мовлення. Дослідники української літературної мови в її історичному розвитку та на сучасному етапі відзначають, що цей тип абстрактних іменників найпоширеніший, найпродуктивніший [1, с.128; 11, с.245; 18, с.212].

Деривати з афіксом -ння//-ение, -ние є продуктивними в межах СГ дієслів мовлення у сучасній українській та російській мовах, вони зберігають зв'язок із твірними основами (говорити, казати, мовити та говорить, сказать, молвить), наприклад:

укр.	рос.
<u>відговорення</u>	<u>переказування</u>
<u>договорення</u>	<u>підказування</u>
<u>обговорювання</u>	<u>мовлення</u>
<u>підговорювання</u>	<u>недомовлення</u>
<u>казання</u>	<u>розмовляння</u>
<u>відказування</u>	<u>перемовляння</u>
	<u>досказывание</u>
	<u>пересказывание</u>
	<u>предсказание</u>
	<u>предсказывание</u>
	<u>недосказывание</u>
	<u>уговаривание</u>
	<u>отговаривание</u>
	<u>подговаривание</u>
	<u>приговаривание</u>
	<u>проговаривание</u>
	<u>сказывание</u>
	<u>высказывание</u> та ін.

Усього серед похідних СГ дієслів мовлення в сучасній українській мові нараховується 26 дериватів із суфіксом -ння та 23 – серед похідних СГ дієслів говоріння з афіксом -ние, -ение у сучасній російській мові. В обох мовах ці іменники характеризуються високим ступенем абстрактності.

Достатньо високою серед похідних дієслів мовлення є продуктивність форманта -ість//-ость. В.В.Виноградов писав: «Легко помітити, що в утвореннях з суфіксом -ость загальне значення абстрактної якості, якості стану – залежно від характеру основи, семантичних зв'язків слова ... - обростає цілим рядом додаткових ... відтінків» [5, с.126]. У СГ говорити, казати, мовити (у сучасній українській мові) суфікс -ість та у СГ говорить, сказать (у сучасній російській мові) формант -ость мають високу продуктивність при творенні відприкметникових абстрактних іменників стану в межах дієслівного гнізда, наприклад: говорити → говір-лив-ий → говірлив-ість;

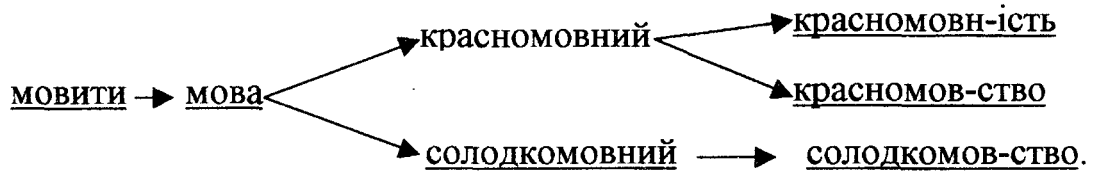
Найбільш вживані деривати з афіксом -ість//-ость у художньому мовленні. Іменники на -ість//-ость, що утворюються від якісних та відносних прикметників (у межах дієслівних гнізд) і здатні розвивати відтінки якості, вважаються нормативними:

укр.	рос.	укр.	рос.
<u>зговірлив-ість</u>	<u>скороговорочн-ость</u>	<u>говірк-ість</u>	<u>иносказательн-ость</u>
<u>невимовн-ість</u>	<u>несговорчив-ость</u>	<u>промовист-ість</u>	<u>безмолвн-ость</u>
<u>маломовн-ість</u>	<u>недосказанн-ость</u>	<u>говорлив-ість</u>	<u>неразговорчив-ость</u>
<u>договорен-ість</u>	<u>сговорчив-ость</u>	<u>доказов-ість</u>	<u>безоговорочн-ость</u> і т.п.

Серед віддієслівних іменників (в межах СГ мовлення української мови) нараховується 35 похідних з формантом -ість, тоді як у російській дериватів з афіксом -ость – 16. Форманти -ість//-ость різняться високою продуктивністю як у конкрет-них СГ, так і у сучасних східнослов'янських мовах в цілому. Аналізовані суфікси -ість//-ость у сучасній

українській та російській мовах тяжіють до сполучуваності з основами, що мають нейтральне стилістичне забарвлення.

У СГ дієслова мовити наявна паралельність стурктур форманта -ість та -ств- (хоча це одиничний випадок), наприклад:

Яскравий поліфункціональний характер, як підтверджують наші дослідження і як справедливо зауважують Л.П.Дідківська та Л.О.Родніна, виявляють у системах обох мовах морфеми -ник та -чик (-щик). Ці форманти є активними в групі похідних СГ дієслів мовлення при творенні назв осіб за родом діяльності, наприклад: переговор-ник, розмов-ник, договор-ник та інші, хоча мінімальна кількість похідних з формантом -ник у російській мові компенсується (у нашому випадку в межах СГ дієслів мовлення) багатством дериватів з афіксом -чик (-щик), наприклад: викаж-чик, замов-щик, наговор-щик, подказ-чик, подговор-щик, уговор-щик.

Слова з суфіксом -ик (та його похідними) до ХІХ століття запозичувалися українською мовою з російської. Деривати цього продуктивного типу в обох мовах полісемантичні. Серед похідних із суфіксом -ник проходить диференціація значень: 1) 'особа, яка професійно виконує дію' – мов-ник; 2) 'особа, яка виконує дію частіше, більше ніж прийнято' – змов-ник, наказуль-ник; 3) 'особа, яка просто займається предметом, виконує певну дію' – обмов-ник, намов-ник, договор-ник та інші.

У східнослов'янських мовах у складі особових назв і частково серед назв предметів зустрічаються утворення з афіксом -чик (-щик). Активізація утворень з суфіксами, -чик (-щик) у діалектах української мови відбувається переважно під впливом російської і тому найвиразніше виявляється у говорах українсько-російського мовного пограниччя, в зоні тривалих міжмовних контактів [13, с.13]. Українська мова засвоювала слова з цим афіксом із російської, наприклад:

рос.		укр.
<u>заговор-щик</u>	→	<u>заговор-щик</u>
<u>подказ-чик</u>	→	<u>підказ-чик</u>
<u>переговор-щик</u>	→	<u>переговор-щик</u> та інші.

До аналізованих суфіксальних утворень на -ник, -чик (-щик) чоловічого роду часто бувають еквівалентними найменування жіночого роду. Так, співвідносно з назвами осіб чоловічої статі на -ник, -чик (-щик) в українській та російській мовах утворюються деривати на -ниц(я)//-чиц(а), -чиц(я)//-чиц(а), -щиц(я)//-щиц(а), наприклад:

укр.		рос.
<u>заговорщик</u>	–	<u>заговор-щиц(я)</u>
<u>викажчик</u>	–	<u>викаж-чиц(я)</u>
<u>докажчик</u>	–	<u>докаж-чиц(я)</u>
<u>замовщик</u>	–	<u>замов-щиц(я)</u>
<u>відмовник</u>	–	<u>відмов-ниц(я)</u>
<u>приговорник</u>	–	<u>приговор-ниц(я)</u>
		<u>говорщик</u> – <u>говор-щиц(а)</u>
		<u>заговорщик</u> – <u>заговор-щиц(а)</u>
		<u>наговорщик</u> – <u>наговор-щиц(а)</u>
		<u>подговорщик</u> – <u>подговор-щиц(а)</u>
		<u>разговорщик</u> – <u>разговор-щиц(а)</u>
		<u>уговорщик</u> – <u>уговор-щиц(а)</u>

Словотворчий суфікс -тель, як стверджує Л.А.Булаховський набув особливої продуктивності у ХІХ ст. в усіх стилях [2, с.134] і, як зауважує В.В.Виноградов, цей суфікс мав можливість сполучатися з будь-якою дієслівною основою [3, с.49]. Утворення з формантом -тель у сучасній російській мові взагалі й у СГ дієслів говорить, сказать, молвить зокрема – книжні позначення осіб, що займаються тією чи іншою діяльністю: говори-тель ('оратор'), предсказа-тель, рассказа-тель, насказа-тель, сказа-тель. В українській мові цей афікс малопродуктивний [12, с.241]. Українські деривати на -тель мають основи, адекватні російським, що свідчить про спільні шляхи розвитку цих мов.

Порівняльний аналіз словотворчого розряду назв осіб чоловічого роду за способом діяльності та родом професії дозволяє зробити такі висновки: а) на віддієслівні утворення (deverbativa) відводиться в межах СГ дієслів мовлення 7 словотворчих типів із суфіксами: -щик, -льщик, -тель, -льник, -ец(ь), -ач/-ч, -ун; б) на відіменні утворення (denomination) – 3 словотворчі типи з суфіксами -ник, -чик (-щик), -ец; серед агентивних та професійних утворень зустрічаються основні живі та продуктивні словотворчі типи (у СГ мовлення) з суфіксами -чик (-щик), -ник; мало- та непродуктивні: -льщик, -тель, -ец(ь), -ач/-ч, -ун.

В українській та російській мовах ступінь продуктивності переважної більшості словотворчих формантів (типів) майже однаковий, проте і тут відчутна самотність і самостійність системи словотвору іменників у деяких її деталях, наприклад: більш широко вживається суфікс -ач/-ч в українській мові, а суфікс -льщик – в російській; в) нагложення агентивних та професійних суфіксальних утворень чоловічого роду переважно однакоє в українській та російській мовах; г) у складі агентивних і професійних назв поруч із утвореннями чоловічого зустрічаються паралельні назви жіночого роду, однак початковою словотворчою основою для цих утворень служать відповідні іменники чоловічого роду; д) продуктивним засобом у процесі творення агентивного та професійного розряду назв осіб жіночої статі серед похідних СГ дієслів мовлення є афікси: -ниц(я)//-ниц(а), -чиц(я)//-чиц(а), -щиц(я)//-щиц(а) та малопродуктивні суфікси: -ї-, -тельниц(я), -к-, -уш-, -ечк-, -ух(а).

Демінутивність, що властива українській та російській мовам, виявляється у кожній із них індивідуально. Зменшено-пестливі утворення мають багаті стилістичні можливості, особливо в усній народній творчості. Демінутивні похідні поширені у дитячому мовленні, а звідси – їх багате вживання у творах дитячої літератури. Ці деривати сприяють створенню ліричного, емоційного тону мовлення, додаючи до основного значення зменшеності відтінки ніжності, симпатії.

У СГ дієслів говорити, казати, мовити увійшли такі деривати із зменшено-пестливими суфіксами: говоряч-к-а, говір-оньк-а, говор-оньк-а, говоруш-к-а, говоруш-ечк-а, немовляточ-к-о, відмов-к-а, намов-оньк-а, розмов-очк-а, обмов-оньк-а, скоромов-очк-а та інші. У СГ дієслів говорить, сказать, молвить функціонують такі демінутивні похідні: говор-ок, говор-очк-а, говоруш-к-а, говор-юшк-а, говоруш-ечк-и, заговор-очк-а, наговор-очк-а, уговор-ец, сороговороч-к-а, насказу-льк-и, рассказ-ец, рассказ-ик, тобто значення демінутивності вносять афікси: а) -к-, -ок-, -оньк-, -ечк-, -очк- в українській та б) -ец-, -юшк-, -льк-, -к-, -ок-, -очк-, -ечк-, -ик у російській мові. Отже, демінутиви є однією із характерних ознак української та російської деривації, відтворюючи широку гаму відтінків із позитивним та негативним забарвленням. Творення зменшено-емоційних іменників займає особливе місце серед інших словотвірних категорій.

Матеріальною базою для творення прикметників у сучасній українській та російській мовах виступають переважно дієслівні та іменні основи, які у зв'язку із абстрагу-

ванням нових якостей і ознак унаслідок відповідних структурних перетворень поповнюють клас прикметників.

Творення прикметників у слов'янських мовах відбувається переважно за допомогою суфіксів. Префіксація грала і грає незначну роль у прикметниковому словотворі, до того ж кількість і продуктивність префіксів, як і в іменниках, дуже обмежена.

Однак суфіксація – найбільш продуктивний спосіб поповнення словникового складу мови новими прикметниковими дериватами. До нейтральних із семантичного погляду в обох мовах належать похідні прикметники, утворені від дієслівних та іменникових основ за допомогою суфікса -н-, наприклад: гові́р → гові́р-н-ий, наговори́ти → наговор-н-ий, каза-ти → каза-н-ий, вимови́ти → вимова → вимов-н-ий, говори́ть → говор → говор-н-ий, договори́ть → договор → кол/договор колдоговор-н-ий та інші.

В українській та російських мовах прикметники з суфіксами -чив-, -лив- являють собою досить чітко виражену лексико-семантичну групу слів [17, с.68]. Деривати з цими формантами позначають риси характеру (гові́рливий/говорливый), фізичного і психічного стану, а також психічні, фізичні, моральні властивості людей, тварин, предметів [4, с.178-179]. Афікс -лив- у східнослов'янських мовах, як зауважує В.В.Виноградов, є одним із найпродуктивніших суфіксів віддієслівного творення якісних прикметників [4, с.179]. Віддієслівні прикметники з афіксом -лив- семантично близькі до десубстантивів з цим же суфіксом. Значна частина утворень такого типу, особливо численна група похідних від дієслів мовлення, означає, як і більшість десубстантивів на -ливий, особливості характеру людей, психічні, фізичні якості. Афікс -лив- сполучається з іменниковими та дієслівними основами, наприклад: говори́ти → гові́р → гові́р-лив-ий; мови́ти → мова → немова → немов-лив-ий; наказати → наказ → наказ-лив-ий; говори́ть → говор → говор-лив-ий, отже можемо говорити про подвійну дієслівно-іменникову мотивацію [4, с.179; 9, с.154]. На семантику віддієслівних дериватів з суфіксом -лив- істотний вплив, як зауважує І.І.Кунець, має категорія перехідності/неперехідності [17, с.71]. Похідні на -лив- стали однією з характерних ознак прикметникового словотвору як у діалектному мовленні, так і в літературному. Серед похідних дієслів мовлення афікс -лив- виявляє словотворчу активність в українській мові, деривати з даним формантом є у СГ дієслів говори́ти, казати, мови́ти, тоді як у російській за допомогою суфіксів -лив-, -чив-. Семантична структура прикметників в обох мовах в основному подібна.

Лише серед похідних СГ дієслів мовлення в українській мові функціонують суфікси (-уч-/-юч-, -ущ-, -яч-, -ящ-) – це окрема група афіксів у межах якісних прикметників. Як стверджує А.П.Грищенко, порівняльний аналіз відповідних конкретних фактів слов'янських мов доводить, що дані прикметникові афікси генетично пов'язані з морфемою *-ont/*-jont, яка, крім участі у творенні активних дієприкметників теперішнього часу, була одним із засобів творення прикметникових похідних на позначення безвідносної високої ознаки уже у праслов'янській мові [9, с.161; 22, с.579-587].

Становлення якісних прикметників на *-ont/*-jont – характеризується двома основними тенденціями: 1) ад'єктивацією активних дієприкметників теперішнього часу з суфіксами -уч-/-юч-, -ач-/-яч-, -ащ-/-ящ-, -ущ-/-ющ-. Пор. хитрю́чий, говору́чий, жалу́чий та інші [19, с.33]; 2) творенням відприкметникових експресивно-оцінних прикметників із значенням високої міри ознаки за допомогою зазначених суфіксів. Деривати – говор-ущ-ий, говор-яч-ий, говор-уч-ий, мовл-ящ-ий – ад'єктивовані дієприкметники теперішнього часу, які втратили дієслівні категоріальні характеристики й увійшли до прикметникової системи зі специфічною семантичною особливістю – вираженням активної ознаки.

Однак слід зазначити, що хоча в групі дієслів мовлення функціонують спільні для обох мов суфікси прикметників (-н-, -лив-, -чив-, -ист-), у СГ дієслів говорити, казати, мовити представлений більш широкий спектр словотворчих засобів, за допомогою яких поповнюється клас прикметників. Це афікси: -цьк- (заговорщи-цький), -ов- (говірковий, приказковий), -іш- (говірливіший, вимовніший), -ат-/-ят- (діал. говоратливий, говорятливий), -ес- (діал. казателесий). Ці приклади доводять і засвідчують, що у XIX-XX столітті поряд із літературним продовжує розвиватися й українське діалектне мовлення, яке, потребуючи нових слів для більш повної передачі вияву тієї чи іншої ознаки, використовує словотворчі можливості й потенціал рідної мови.

Дієприкметник у східнослов'янських мовах об'єднує структурно неоднорідну й семантично багату групу слів. «Мотивованість дієсловом, а отже, його семантика, з одного боку, структурні особливості й парадигматика прикметника – з другого, зумовлюють двоплановість його ознак як лексичної і граматичної одиниці та широту функціонування – атрибутивного, предикативного з виразною дієслівністю, субстантивного, а також різноманітність його синтаксичних зв'язків», – зауважує Г.М.Гнатюк [7, с.3]. Дієприкметники мають унікальну порівняно з іншими класами слів особливості – поєднання ознак різних частин мови, дієслова й прикметника (динаміки й статичності). Форма і зміст дієприкметників у цілому чітко відображають особливості цього класу слів, але не позбавлені й випадків суперечності, різного роду порушень у закономірностях, що характерне для явищ, які перебувають у роз'витку. Такою свого роду суперечністю або особливістю серед похідних дієприкметників у групі дієслів мовлення є процес переходу слів однієї частини мови або категорії в іншу. Як стверджує М.Ф.Лукін, загальну причину переходу виділити неможливо. Основною ж причиною деяких процесів переходу, головним чином ад'єктивації дієприкметників, є зміни у семантиці. Один із видів зміни семантики дієприкметників – їх переносне вживання. Л.П.Калакуцька зазначає: «Не лексичне значення якості, що розвивається у дієприкметниках, відриває дієприкметник від відповідного дієслова і сприяє його переходу в прикметник. Ці переносні значення належать самому дієслову, від якого утворений той чи інший дієприкметник. Таким чином, зовсім не відбувається відриву дієприкметника від відповідного дієслова, а переносні значення, що привносяться в дієприкметник дієслівною основою, сприяють ад'єктивації дієприкметників» [14, с.49]. Отже, не слід заперечувати, що можливість ад'єктивації дієприкметників закладена в переносному вживанні словотворчо активного дієслова, як і стверджувати, що ад'єктивація дієприкметників не пов'язана з переносним значенням самого дієслова, – у цьому виявляється діалектична особливість дієприкметника як двосторонньої одиниці мови. Ад'єктивовані значення дієприкметників закономірні в мові української літератури XIX століття, зокрема в творах Т.Г.Шевченка. У зв'язку з розвитком дієприкметників явище ад'єктивації не припиняється й на сучасному етапі.

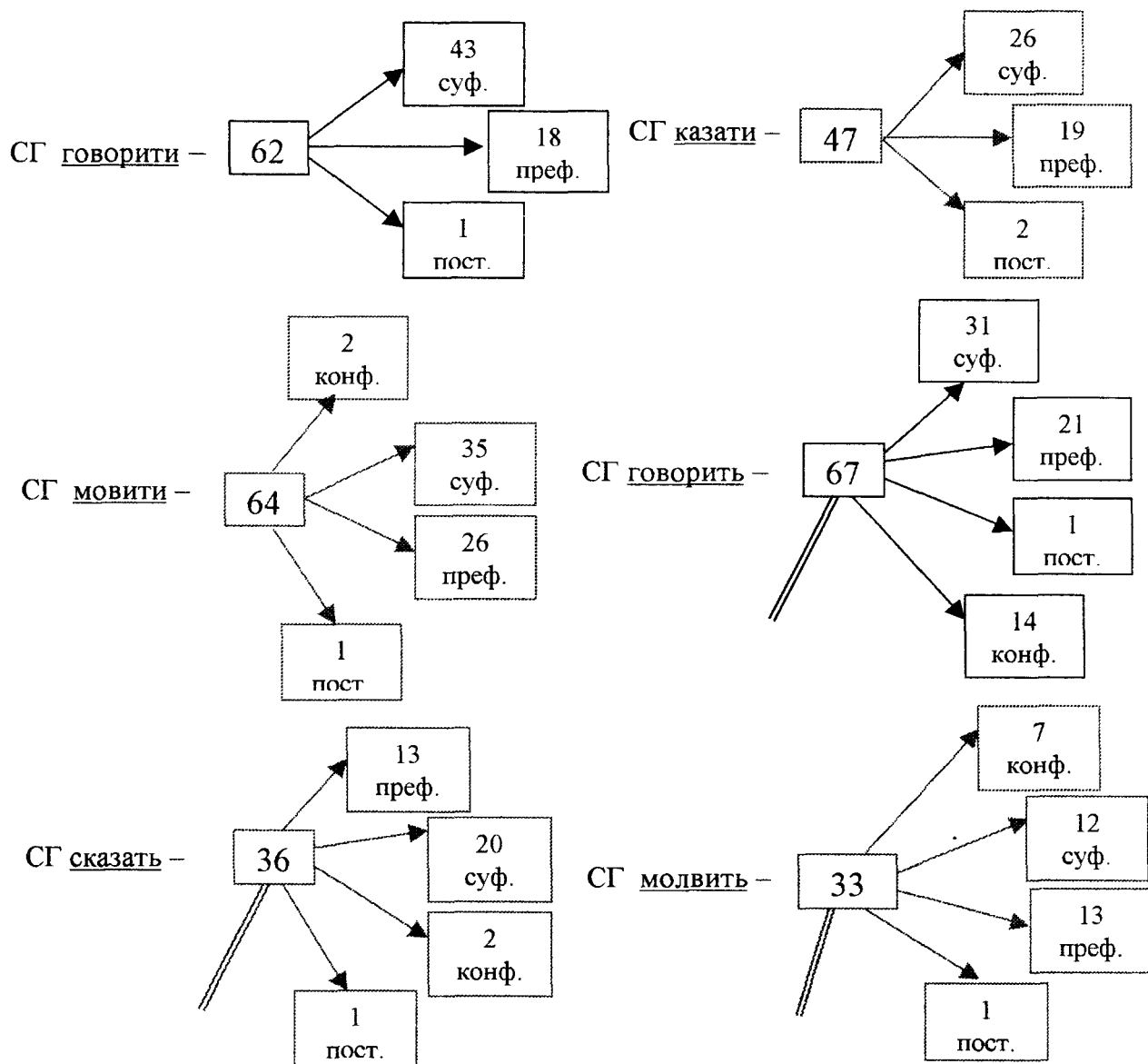
Щодо похідних прислівників, то слід зазначити, що українська та російська мови мають чимало прислівників слов'янського походження, але переважна більшість прислівникових слів виникла на ґрунті кожної з мов. Спільним дериваційно активним словотворчим формантом для обох мов є суфікс -о, за його участю утворюються похідні прислівники у СГ дієслів мовлення: говірк-о, обговорен-о, доказов-о, безодмовн-о, промовист-о; говорк-о, говорлив-о, безмолвн-о, иносказательн-о. У СГ з вершинами говорить і молвить похідні-прислівники утворюються також за допомогою форманта -ом: говорк-ом, недомолк-ом. Отже, прислівники, що входять у СГ із загальним значенням мовлення, вирізняються однотипністю утворення і складають невелику кількість похідних.

Таким чином, проведений аналіз дає змогу стверджувати: 1. У групі СГ дієслів мовлення функціонують похідні, виражені різними частинами мови, в межах яких порізному виявляється продуктивність способів творення похідних. Так, у дієслівному, іменниковому та прикметниковому словотворі обох мов найпродуктивнішим був і залишається морфологічний тип творення лексем, у межах якого особливо вирізняється суфіксація.

2. Префіксація – найпоширеніший спосіб творення нових слів у рамках дієслівного словотвору, тоді як кількість префіксальних похідних серед іменних частин мови є обмеженою. Отже, між частиномовною належністю похідних та дериваційним потенціалом слова існує безпосередній зв'язок.

3. Протягом XIX-XX ст. частина словотворчих засобів (префіксів та суфіксів) зазнала змін, які в основному полягають у зміні модифікації продуктивності частини формантів, у поширенні чи звуженні їх функцій, у фонетичному та морфологічному переоформленні.

4. До СГ із базовими дієсловами мовлення для утворення афіксальних похідних залучена численна група словотворчих формантів:

5. Найбільш ефективним способом творення похідних є афіксація, у СГ з вершинами говорити та говорить кількість таких утворень складає відповідно 92,3% та 89,4%, а у СГ з вершинами казати та сказать – 94,3% та 84,7%. СГ мовити кількість афіксальних дериватів становить відповідно: 76,9%, тоді як у СГ молвить – 91,6%.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается продуктивность именных аффиксов в пределах словообразовательных гнезд глаголов речи.

SUMMARY

The article deals with the derivativeness of nominative affixes within the limits of word-formative families of the verbs of speech.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бевзенко С.П. Исторична морфологія української мови (нариси із словотвору та словозміни). – Ужгород, 1960. – 415с.
2. Булаховский Л.А. Русский литературный язык первой половины XIX века. – К.: Из-во Киевского ун-та, 1957. – 491с.
3. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М.: Из-во АН СССР, 1963. – 255с.
4. Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. – 3-е изд., испр. – М.: Высшая школа, 1986. – 639с.
5. Виноградов В.В. Словообразование и его отношение к грамматике и лексикологии (на материале русского и родственных языков) // –В кн.: Виноградов В.В. Избранные труды. Исследование по русской грамматике. –М.: Наука, 1975. – С.166-220.
6. Возный Т.М. Вопросы глагольного словообразования в украинском языке (история развития глаголов с суффиксами -ува-, -ну-). – Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Львов, 1956. – 18с.
7. Гнатюк Г.М. Дієприкметник в сучасній українській мові (монографія). –К.: Наукова думка, 1982. – 247с.
8. Городенська К.Г., Кравченко М.В. Словотвірна структура слова (відіменні деривати). Монографія. –К.: Наукова думка, 1981. – 197с.
9. Грищенко А.П. Прикметник в українській мові (монографія). –К.: Наукова думка, 1978. – 181с.
10. Дідківська Л.П., Родніна Л.О. Словотвір, синонімія, стилістика (монографія). – К.: Наукова думка, 1982. – 172с.
11. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – 2-ге видання. – К.: Радянська школа, 1961. – Ч.1. – 407с.
12. Жовтобрюх М.А. Мова української періодичної преси: кінець XIX – початок XX ст. – К.: Наукова думка, 1970. – 303с.
13. Закревська Я.В. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті. – К.: Наукова думка, 1976. – 161с.
14. Калакуцкая Л.П. Адъективация причастий в современном литературном языке. –М.: Наука, 1971. – 227с.
15. Кодухов В.И. Введение в языкознание. – М.: Просвещение, 1979. – 351с.
16. Крушевский Н.В. Очерк науки о языке. – Казань, 1883

17. Кунець І.І. Семантична структура українських прикметників з суфіксами -ив-, -лив-, -чив- у порівнянні з російськими і білоруськими // -В зб.: Дослідження словотвору та лексикології. – К.: Вища школа, 1985. – С.68-72.
18. Лагутіна А.В. Віддієслівні абстрактні іменники на -ння в історії української літературної мови // В зб.: Дослідження з української та російської мов. – К.: Наукова думка, 1964. – 257с.
19. Лисенко П.С. Важливі особливості морфологічної системи говірок Ставищанського району на Київщині. – Діалектичний бюлетень, 1956. – С.30-45.
20. Пешковский А.Н. Русский синтаксис в научном освещении. – 7-е изд. – М.: Учпедгиз, 1956. – 511 с.
21. Реформатский А.А. Введение в языкознание. – 3-е изд. -М.: Учпедгиз, 1960. – 432 с.
22. Machek V. Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. – Praha, 1957. – 627 p.

Надійшла до редакції 25.05.1999 р.

ББК Ш10*316

О СТАНОВЛЕНИИ ПОНЯТИЯ И ТЕРМИНА «ЭРГОНИМ» В ОНОМАСТИКЕ

Е.Г.Микина

Эргонимия – один из разделов ономастики, науки об именах собственных, изучающий названия различных деловых объединений людей. Становление и эволюция эргонимии и самого термина «эргоним» происходили в последние десятилетия и связаны с работами таких представителей ономастической науки, как А.В.Беспалова, Б.З.Букчина, И.Г.Долгачев, Л.В.Дубровина, Е.С.Отин, А.В.Суперанская и др. Интерес к названиям различного рода предприятий и других объединений людей существовал и ранее, но оформление его в лингвистическую дисциплину произошло в отечественной науке относительно недавно.

В настоящее время эргонимом принято считать «собственное имя делового объединения людей, в том числе союза, организации, учреждения, корпорации, предприятия, общества, заведения, кружка» [7, с.151]. Основа термина – традиционно греческая (εργον – дело, труд, деятельность). Этот термин закрепился в научной литературе не сразу; долгое время для обозначения одного и того же понятия существовали разные наименования, так как не был еще четко определен статус эргонима, не были очерчены границы эргонимии. Название предприятия неоднократно пытались привязать к уже изученным и оформленным разрядам онимной лексики. Так, Н.М.Морозова в 1973 г. относит деловые объединения людей к культурно-бытовым учреждениям, рассматривая лишь названия таких денотатов, как кинотеатры, рестораны, магазины и другие объекты культурно-бытовой сферы [6]. Для их обозначения она использует термин «урбоним» (от лат. *urbs* – город). С такой позицией можно было бы согласиться, если бы речь шла о названиях зданий. Но поскольку в работе говорится о названиях учреждений, эта точка зрения кажется неприемлемой. Проблема размежевания названий деловых объединений людей и зданий, в которых эти объединения размещаются, действительно представляется очень важной и на первый взгляд сложной, поскольку часто эти названия совпадают. Это совпадение продиктовано давней традицией. Но необходимо различать коллектив людей, объединившихся в целях ведения общего де-

ла, и здание, которое выбрано для размещения этого коллектива. Осознание этого различия и послужило появлению разных терминов для обозначения имен собственных предприятий, как объединений людей, и имен собственных помещений этих предприятий. Такими терминами признаны «эргоним» и «ойкодомоним» (термин образован от греческих слов οἰκοδομή – здание, строение и ονμα – имя). Ойкодомоним – это один из разрядов урбанонима (от лат. *urbanus* /городской/ + оним), вида топонима, представляющего собой имя собственное (ИС) любого внутригородского топографического объекта. По мнению А.М.Мезенко [5], ойкодомонимы – это названия внутригородских масштабных объектов. К ним она относит, в частности, названия кинотеатров, гостиниц, кафе, которые нами рассматриваются как эргонимы. И в этом нет противоречия, так как названные объекты изучаются эргонимией и урбанонимией с разных сторон; в первом случае – как название, выбранное самими людьми для обозначения коллектива, а во втором – как топографические объекты.

Польский ономаст П.Зволинский [2] предпринял попытку выделить названия различных предприятий и учреждений в отдельную группу, однако он включает в нее и названия промышленных изделий, отнеся подобные ИС к хрематонимам. Несмотря на то, что автор подчеркивает необходимость отличия учреждений от помещений, он, в сущности, смешивает эти понятия. К хрематонимам (от греч. χρεμα, χρεματος – вещь, предмет + оним) принято относить собственные имена предметов материальной культуры, произведенные или добытые руками человека [7, с.146]. Денотаты этих ИС находятся в прагматической сфере деятельности человека, отсюда включение хрематонимов, наряду с урбанонимами и ойкодомонимами, в разряд прагматонимов (от греч. πραγμα – предмет, вещь + оним) [7, с.110]. С нашей точки зрения, названия деловых объединений людей ближе относятся к идеонимам, именам собственным, денотаты которых находятся в умственной, идеологической сфере деятельности человека.

Поиск термина для обозначения ИС различных производственно-хозяйственных предприятий проводился и В.В.Лободой [4]. В качестве предмета исследования автор выделил лишь названия тех объектов, в основе которых лежит производственный принцип (заводов, фабрик, объединений, совхозов и т.п.) и ввел для них термин «парагогоним» (от греч. παραγωγή – производство). В работе «Парагогонимия в ее отношении к топонимии» дается аргументация для выделения парагогонимии в отдельный класс наименований, раскрывается двусторонняя связь парагогонимии с топонимией, прослеживаются основные тенденции формирования парагогонимов, рассматриваются их структурные модели. Не удивительно, что термин «парагогоним» не получил широкого распространения, так как представляется нецелесообразным выделение из целого класса имен собственных всех деловых объединений людей лишь тех, которые связаны с производством, поскольку механизмы возникновения названия завода и магазина, концерна и кинотеатра одинаковы. Поэтому в науке закрепился именно термин «эргоним», в основе которого – слово, переводимое как «труд, дело, деятельность». Таким образом, эргонимия изучает названия всех типов деловых объединений людей, они составляют эргонимное поле в ономастике. Важной характеристикой эргонимного поля является место, занимаемое им в онимическом пространстве. А.В.Суперанская делит онимическое пространство на три больших сектора: 1) имена одушевленных существ и существ, принимаемых за таковые; 2) имена неодушевленных предметов; 3) имена комплексных объектов. К комплексным объектам относятся «названия учреждений, обществ, объединений, органов периодической печати, юбилеев, праздников, мероприятий, кампаний, войн, произведений литературы и искусства, сти-

хийных бедствий, отрезков времени, документов, наград» [12, с.10]. Из наименований комплексных объектов и выделяется эргонимное поле.

Многие исследователи согласны с тем, что эргонимы занимают промежуточное положение между топонимами и соционимами. Этой точки зрения придерживается, в частности, А.В.Суперанская, которая отмечает, что «благодаря своей привязанности к месту они (эргонимы) сближаются с топонимами, а благодаря связи с профессионально объединенными группами людей – с обозначениями коллективов – соционимами» [15, с.27]. Однако в ряде работ это различие стирается. Так, М.И.Привалова об эргониме пишет: «Этот условный термин объединяет названия различных социальных группировок людей, а именно – международных, государственных, партийных, профсоюзных, общественных, кооперативных и пр. Вероятно, сюда же следует отнести названия производственных организаций (учреждений) и их помещений, колхозов» [8, с.59]. Такая точка зрения, при которой смешиваются понятия «топоним» (более точно, «ойкодомоним») и «эргоним», не является единичной, о чем шла речь выше.

Много общего эргонимы имеют и со словесными товарными знаками. Изучению последних посвящено множество работ, как отечественных, так и зарубежных лингвистов. Эргонимы и товарные знаки всегда сопровождают друг друга. Во всех промышленно развитых странах составляются специальные каталоги зарегистрированных товарных знаков с указанием, кому они принадлежат. И наоборот, в коммерческих справочниках, перечисляющих названия и характер деятельности различных торговых фирм, приводятся товарные знаки, которыми те владеют. Более того, и эргонимы, и товарные знаки имеют общий источник возникновения и развития: и те, и другие произошли от обычной вывески над дверью лавки, мануфактуры, гостиницы и т.д. Еще более древними прообразами и, в известном смысле, предками товарных знаков и эргонимов были тамга, клеймо, рекламный символ [10, с.14].

У эргонимов и товарных знаков одна лингвистическая природа. И те, и другие являются результатом искусственной номинации на основе национального и интернационального языкового материала, а в основу номинации многих товарных знаков положен такой мотивирующий фактор, как название фирмы, компании, поэтому довольно часто структура товарного знака повторяет структуру эргонима и, наоборот, словесный товарный знак может служить производящей основой для эргонима.

Рассматривая вопрос о взаимопроникновении эргонимов и словесных товарных знаков, исследователи приходят к выводу, что наибольший процент товарных знаков основан на мотивирующем признаке «название фирмы». Причина этого в том, что подобный товарный знак ассоциируется с высоким качеством выпускаемого продукта. Эргонимы и товарные знаки объединяет и широкое использование антропонимов и топонимов в составе названий, привлечение греко-латинских словообразующих средств, создание искусственных образований.

Вокруг эргонимов и товарных знаков ведутся и похожие споры – о правомерности отнесения их к именам собственным, т.е. статус эргонимов и товарных знаков как разрядов имен собственных часто подвергается сомнению. Каковы же основные признаки ИС, что дает нам право говорить об эргонимах и товарных знаках, как об именах собственных? Во-первых, имя собственное участвует в процессе индивидуализации объекта действительности, выделяя его из ряда родственных, схожих. При этом сам объект имеет четкие границы, он вполне отделим и отграничен [13, с.324]. «Специфика информации имени собственного заключается в том, что оно называет однотипные объекты, объединенные одним и тем же нарицательным именем, выделяя их из

ряда подобных. Имя называет, адресует, подзывает, дает добавочную характеристику. В любом случае информация имени индивидуальна и неповторима» [14, с.353].

То, что названия деловых объединений людей не противоречат указанным признакам, не требует доказательств. Появление на свет различных предприятий обязано тому же процессу индивидуализации, только в сфере материального производства, частного предпринимательства, торговли, культурно-бытового обслуживания и иной человеческой деятельности. К тому же, индивидуализирующая функция эргонима часто подкрепляется юридической фиксацией, включением названия в различные каталоги, справочники.

Однако ИС имеет еще один признак, который, на первый взгляд, не дает возможности считать эргоним именем собственным. У имени собственного прослеживается более тесная связь с денотатом, чем у имени нарицательного. В то же время связь имен собственных с понятиями породивших их апеллятивов, по выражению А.В.Суперанской, стремится к нулю [13, с.136], то есть имя собственное не имеет присущего имени нарицательному единства означаемого и означающего. Как выяснилось, не все эргонимы подтверждают данный признак. Существует достаточно большой класс наименований, образованных способом описательных конструкций, в которых значение апеллятива отражает экстралингвистические условия существования называемого объекта, то есть связь имени с понятием довольно тесная. Например, наряду с такими условными наименованиями, как *рус.* «Мир», *укр.* «Світоч», *фр.* «Au Printemps SA», существует большое количество названий с прозрачной внутренней формой: *рус.* Донецкий металлургический завод, *укр.* Дніпропетровський олійноекстракційний завод, *фр.* Société Mécanique Automobile de l'Est. По словам А.А.Реформатского, в таких названиях «действительно «рассказывается», что это такое, нарицательно значащими словами без всякой условности и обязательной для собственных имен конвенциональности» [9, с.21]. Эта особенность эргонимов не мешает оставить за ними статус онимов. Но есть и другая точка зрения, полностью лишаящая подобные образования права называться именами собственными. Действительно, нельзя не сказать, что названия типа **Донецкий государственный университет** или **Донецкий металлургический завод** и в структурном, и в лексико-семантическом плане близки именам нарицательным. Но, с нашей точки зрения, несмотря на прозрачность таких названий, они все-таки являются полноценными эргонимами. Здесь можно говорить о широком спектре способов номинации в эргонимии и большей или меньшей степени ономатизации. Все онимическое пространство можно представить как иерархически организованную систему в зависимости от полноты соответствия имени критериям ИС. Чем менее ощущается внутренняя форма (мотивированность) названия, тем выше его степень ономатизации. Нередко названия с прозрачной мотивированностью проходят определенную эволюцию, которая приводит к усилению номинативной функции. Происходит своеобразная деэтимологизация названия, которая заключается в угасании описательности и в упрощении конструкций. В эргонимии это проявляется в сокращении многокомпонентных описательных названий до одной лексемы, в создании различного вида аббревиатур, искусственных слов. Например, французский эргоним **Télemécanique Electrique** в повседневном употреблении, в языке прессы сократился до одного слова **Télemécanique**. Ранее упомянутые русские описательные эргонимы официально существуют в виде аббревиатур **ДонГУ**, **ДМЗ**.

Помимо перечисленных основных признаков эргонимы обладают и другими, характерными для имен собственных. Назовем некоторые из них: имена собственные – это номинативные единицы, основная функция ИС – номинативная; любое слово или словосочетание, употребляемое в качестве ИС, субстантивируется; имена собственные богаче, чем

имена нарицательные, средствами экспрессивности. Таким образом, можно констатировать, что эргоним вполне обоснованно имеет статус имени собственного.

Что касается товарного знака, то в некоторых работах, в частности у З.П.Комоловой, товарный знак рассматривается как ИС. Автором предлагается для них и специальный термин «прагмоним» (от греч. слов «прагма» – вещь, товар и «онима» – имя) [3, с.88]. Другие исследователи придерживаются иной точки зрения, согласно которой данный разряд лексики не входит в ономастическое пространство. Так, А.В.Суперанская аргументирует тем, что «теснейшее соединение товарных знаков с предметными признаками товаров – основная черта, не позволяющая причислить их к собственным именам» [13, с.212]. В другой работе А.В.Суперанская указывает на различия в этом отношении между товарными знаками и эргонимами: названия предприятий относятся к единицам, а не к сериям однотипных единиц; именуемый с помощью этих названий объект всегда определен; понятийность названий предприятий – значительно ниже предметно-товарной понятийности товарных знаков [11, с.26]. Схожей точки зрения придерживается Р.Е.Березникова, сопоставляя названия фирм и совпадающие с ними товарные знаки. Она указывает на различия между этими двумя разрядами лексики: название фирмы соотносится с индивидуальным, единственным в своем роде предметом, а товарный знак – с серийной продукцией. Таким образом, одно и то же слово, применяясь к различным объектам – индивидуальным и серийным, – соответственно меняет свой статус в языке [1, с.48-55].

Несмотря на убедительность такого подхода, существует и другой взгляд на товарный знак, позволяющий отнести его к особому разряду имен собственных. В книге Т.А.Соболевой и А.В.Суперанской «Товарные знаки», являющейся одной из наиболее интересных работ на эту тему, говорится: «Имя собственное занимает особое место в языке, не подчиняясь некоторым закономерностям, сложившимся для имен нарицательных. Товарный знак в свою очередь занимает особое место среди собственных имен» [10, с.60]. Как известно, предмет, именуемый именем собственным, воспринимается как целостный и отграничивается от соседних. На первый взгляд, с товарными знаками это не происходит. Имена получают серии товара, изготовленного определенными фирмами. Происходит особая товарная индивидуализация, когда индивидуализируется право владения определенной партией товара, право получать прибыль в случае его успешной реализации и обязанность нести убытки в случае неудачи. По мнению авторов работы, материализуется нечто невидимое – право владения, которое, подобно референтам других собственных имен, воспринимается предметно. «Товарные знаки на поступающих в продажу вещах – не имена каждой вещи, а лишь следствие того, что владеть ими имеет право определенная компания» [10, с.62]. Таким образом, согласно изложенной точке зрения, эргоним и товарный знак имеют еще одну общую черту – они оба являются онимами.

Важнейшей характеристикой названий деловых объединений людей является их тесная связь с рекламой. В известном смысле эргоним, как и товарный знак, сам является частью рекламы. Этой стороне названий различных предприятий посвящен ряд публикаций отечественных и зарубежных специалистов. Особенной глубиной отличаются работы французских исследователей Гальйо, Фурнье, Жерена, Дамура, Пля и Вердье. В них анализируются экстралингвистические, психологические аспекты возникновения названия того или иного объекта, изучаются коммерческие, рекламные мотивы выбора эргонима. Однако французские лингвисты не выделяют эргониимию в отдельную ономастическую дисциплину. Здесь следует оговориться, что сам термин «эргоним» – это явление отечественной науки. Французские исследователи пользуются

такими общими определениями, как *titre commercial* [20], *vocables industriels* [18] или просто *publicité* [17]. Изученные публикации касаются вопроса названий деловых объединений людей либо с точки зрения их рекламного содержания, что видно по заглавиям работ, либо с узкой, специальной стороны – словообразовательной, стилистической, исторической. Исключение составляют работы М.Гальйо. Он касается многих аспектов в изучении названий предприятий – экстралингвистического, словообразовательного, синтаксического, стилистического, исторического. Однако сведения об эргонимах и у него достаточно размыты, так как его работы посвящены всем видам рекламы.

Собственно ономастические работы французских авторов свидетельствуют о том, что названия деловых объединений людей еще не привлекали к себе особого внимания во Франции. Об этом говорит тот факт, что сделанный в 1975 г. доклад М.Мюлона «Французская ономастическая терминология» [19] на международном ономастическом конгрессе в Софии не только не предлагает специального термина для интересующего нас раздела ИС, но вообще не касается проблемы названий предприятий, учреждений. В предисловии к фундаментальной работе «Топонимия и антропонимия» [16], вышедшей в 1982 г., дается информация о том, что еще в 1958 г. лингвистом Потье был предложен термин *onomastique mineur* специально для языка рекламы. Однако развития эта идея не получила.

Таким образом, названия деловых объединений людей относятся к особому онимическому полю, которое существует на пересечении лингвистики, психологии и той или иной отрасли человеческой деятельности (экономики, культуры, политики и т.д.), а термин «эргоним» более всего подходит для обозначения интересующего нас денотата.

РЕЗЮМЕ

У статті зроблено екскурс в історію появи і закріплення в ономастиці терміна «ергонім». У роботі аналізується статус назви ділового об'єднання людей, правомірність віднесення його до онімної лексики та його місце серед власних назв. Автор розглядає ергонім як складову частину мови реклами.

SUMMARY

The article provides a digression into the history of the term «ergonym» in onomastics. It defines the status of the name of business association of people, justifies its belonging to onomastic lexis and determines the place of ergonym among proper names. Ergonym is regarded as a component of the language of advertising.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Березникова Р.Е. Место номенов в лексической системе языка // Имя собственное и нарицательное. – М.: Наука, 1978. – С.42-58.
2. Зволинский П. Место хремотонимов в ономастике // Proceedings of the thirteenth international congress of onomastic sciences. – Cracow, august 21-25, 1978. – Т.2. – С.649-652.
3. Комолова З.П. Пути образования прагмонимов (на материале товарных марок США) // Актуальные проблемы лексикологии и лексикографии. – Пермь, 1972. – С.228-232.
4. Лобода В.В. Парогогонимия в ее отношении к топонимии // Вопросы ономастики. – Самарканд, 1976. – Вып. 284. – С.132-139.

5. Мезенко А.М. Урбанонимия Беларуси: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Минск, 1991. – 35с.
6. Морозова М.Н. Названия культурно-бытовых учреждений // Русская речь. – 1973. – С.54-59.
7. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М.: Наука, 1988. – 192с.
8. Привалова М.И. Собственные имена и проблема омонимии // Вопросы языкознания. – 1979. – №5. – С.56-57.
9. Реформатский А.А. Топономастика как лингвистический факт // Топономастика и транскрипция. – М.: Наука, 1964. – С.9-34.
10. Соболева Т.А., Суперанская А.В. Товарные знаки. – М.: Наука, 1986. – 176с.
11. Суперанская А.В. Аппеллятив-онома // Имя собственное и нарицательное. – М.: Наука, 1978. – С.5-33.
12. Суперанская А.В. Лингвистический аспект ономастических исследований // Вопросы ономастики. – Самарканд, 1976. – Вып. 284. – С.5-12.
13. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – 366 с.
14. Суперанская А.В. Ономастические универсалии // Восточнославянская ономастика. – М.: Наука, 1972. – С.346-356.
15. Суперанская А.В. Что такое топонимика? – М.: Наука, 1985. – 176 с.
16. Baylon C., Fabre P. Les noms de lieux et de personnes. – Edition Fernand Nathan, 1982. – 277 p.
17. Galliot M. Essai sur la langue de la réclame contemporaine. – Toulouse: Collection Universitas Edouard Privat, 1955. – 579 p.
18. Humery R. Dernières Nouveautés de Linguistique industrielle // Le Mercure de France. – t. 198 (15 sept. 1927). – P.598-610.
19. Mulon M. Terminologie française de l'onomastique // Actes du XIe Congrès international des sciences onomastiques. – Sofia, 1975. – T.2. – P.91-98.
20. Thérive A. Querelles de langage. – Paris: Librairie Stoc, 1929. – 244 p.

Надійшла до редакції 21.03.1999 р.

ББК Ш10*316

П125

РОЛЬ ЗАГЛАВНОГО ИМЕНИ СОБСТВЕННОГО В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПРОИЗВЕДЕНИИ (на материале романа У.Фолкнера «Авессалом, Авессалом»)

Н.В.Павлюк

Название художественного произведения – это тот код, который необходимо узнать и раскрыть для того, чтобы войти и в полной мере проникнуть в художественный мир автора. Выбирая название для своей книги, каждый писатель ищет слово или фразу, способную мгновенно дать читателю нужный импульс, создать необходимое настроение или же в наиболее сжатом виде передать тему произведения. Таким образом, заголовок выполняет ряд функций в художественном произведении, он «всегда выделяет текстовое начало, отграничивает один текст от другого, создает определенную перспективу для читателя о перспективе дальнейшего текстового развития, и, наконец,

означивает весь текст, дает ему имя»[4, 54], выполняя, таким образом, инициальную, разделительную, проспективную и номинативную функции.

Имя собственное без авторских указаний является, как правило, непроспективным заголовком. Но особое место занимает антропонимический заголовок, основанный на аллюзиях. Такие названия несут авторскую квалификацию заглавных персонажей или же соотносительность событий произведения с определенным сюжетом, уже известным читателю из предыдущего литературного опыта. Используя имя собственное с аллюзивным значением, автор «называет свой денотат не непосредственно, а опосредованно – через опору на целый комплекс морально-этических, психо-физических, нравственных, социальных и прочих качеств, приписываемых в языковом узусе исходному носителю имени. Читатель вступает в текст, заголовок которого семантически нагружен, благодаря предыдущему читательскому опыту. Адекватная расшифровка содержательно-концептуальной информации в заголовках такого типа зависит от личной таблицы знаний читателя» [4, 55]. К названиям такого типа следует отнести «Пигмалион» Б.Шоу, «Кентавр» Дж.Апдайка, «Авессалом, Авессалом!» У.Фолкнера.

Названием романа У.Фолкнера «Авессалом, Авессалом!» послужило имя ветхозаветного персонажа Авессалома (др.евр. Авшалом – «отец мира»). Форма заглавия говорит о том, что оно связано с эпизодом из жизни царя Давида, который оплакивал своего сына Авессалома со словами: « Сын мой, Авессалом, сын мой, сын мой Авессалом! О, кто дал бы мне умереть вместо тебя, Авессалом, сын мой, сын мой!» [6, 354]. Авессалом – противоречивая фигура, он, с одной стороны, любил свою сестру и даже приказал убить собственного брата, обесчестившего ее, но с другой стороны, он стремился к власти, сверг своего отца и захватил власть, за что впоследствии поплатился жизнью.

Следует отметить, что в романе нет персонажа с именем Авессалом, да и четкую параллель между библейским сюжетом и событиями самого романа провести нельзя, хотя сюжетные линии романа часто перекликаются с библейской легендой. Так, например, Генри Сатпен убивает своего сводного брата Чарльза Бона, чтобы он не женился на его родной сестре Джудит. Чарльз Бон, так же, как и Аммон, брат Авессалома, стремится к связи со своей сестрой, не боясь кровосмешения. Но эта сюжетная линия, без сомнения, сильно отличается от ветхозаветного мифа, ведь конфликт в данном случае усложняется еще и тем, что у Чарльза Бона в роду были негры, и автор подчеркивает, что этот факт даже в большей степени толкает Генри на убийство. В то же время через весь роман прослеживается особое отношение самого Генри к Джудит, т.е. нельзя однозначно сказать, кто выступает в романе в роли Аммона – Чарльз Бон, Генри Сатпен или же они оба. Образ Генри Сатпена соединяет в себе черты и Авессалома, и его брата Аммона. С Авессаломом у Генри гораздо больше общего, чем с Аммоном, хотя и тут автор не устанавливает прямого соответствия между ними. Так, например, Генри Сатпен убивает Чарльза сам, что усиливает драматический эффект, в то время как Авессалом приказывает «своим отрокам» убить брата. Авессалом совершает акт мести, испытывая чувство злости по отношению к брату, для Генри события оборачиваются двойной трагедией, так как он вынужден убить любимого друга, чтобы предотвратить опасность, нависшую над его сестрой. Авессалом уходит в изгнание после убийства брата, чтобы уйти от гнева отца. Генри же порывает с отцом, отрекается от дома и семьи гораздо раньше, причем из одной лишь любви к своему другу Чарльзу Бону. Генри чуждо стремление к власти, свойственное Авессалому, он действует по наитию, им руководят чувства, пожалуй, он единственный герой романа, способный по-настоящему любить.

Используя образы ветхозаветных персонажей, автор создает емкие, сложные образы, которые невозможно трактовать однозначно.

Конфликт между сыном и отцом, взятый автором из ветхозаветного мифа, раскрыт в романе совсем по-иному. Если в библии позитивную роль выполняет отец Авессалома Давид, помазанник бога, то Томасу Сатпену, отцу Генри и Джудит, такую роль приписать никак нельзя. Он, скорее, помазанник сатаны, что подчеркивается близостью фамилии героя к слову сатана: Сатпен (Satpen – Satan). В самом тексте романа указывается на связь Сатпена с нечистой силой, его даже в самом начале называют «человек-лошадь-демон», что лишает его человеческого облика. В этой связи необходимо вспомнить толпу полудиких негров, преданных ему и сопровождавших его повсюду. «...Человека, который въехал в город прямо ниоткуда с лошастью, с парой пистолетов и со стадом диких зверей, которых он один, без всякой посторонней помощи затравил, ибо в той никому не ведомой языческой стране, откуда он сбежал, он был даже страшнее их самих». [1, №7, 148] Автор характеризует их только как зверей, которых только что обучили ходить вертикально, подобно людям, но никак не людей, способных мыслить и чувствовать, и это сближает их со сворой чертей, что ярко характеризует их хозяина, который не просто использует их как рабов, но и проводит с ними время, наблюдая и участвуя в их кулачных боях, чем приводит в ужас свою жену и близких. Но и образ Сатпена оказывается непростым и многоплановым, автор говорит о нем не просто как о демоне, но и как о человеке, продавшем душу дьяволу, хотя сам же и сомневается, была ли у него душа вообще. Кроме того, следует обратить внимание на личное имя Сатпена – Томас (Thomas) – это имя одного из двенадцати апостолов (в русском варианте – это Фома «близнец, двойной, двоякий»), который не поверил сначала в воскресение Христа. Кроме указания на сложную, двоякую сущность персонажа, имя Томас, возможно, подразумевает связь навязчивой идеи Сатпена построить огромный дом Сатпену Сотню (что ему удастся ценой нечеловеческих усилий, как говорится в романе, он и его «дикие звери... яростно вырвали из беззвучного Ничто дом и регулярный сад, словно карты на стол, швырнули их под вытянутую вперед державную руку – и тогда возникла Сатпенова Сотня, Да будет Сатпенова Сотня, как в незапамятные времена Да Будет Свет» [1, №7, 145]) с преданием о том, как по велению Христа Фома отправился к индийскому царю и представил ему чертежи сказочно прекрасного дворца. Но если Фома строил дворец, храм в душах людей, занимаясь христианской проповедью, то Томаса Сатпена несколько не волновала ни его собственная душа, ни душа всех остальных людей. Его цели и, главное, средства их достижения были прямо противоположны целям апостола. Томас Сатпен пренебрегал любыми нравственными, социальными, гуманными принципами, если они шли вразрез с его планами. Здесь мы видим, как имя персонажа выполняет характеристическую функцию, основанную на противопоставлении.

В романе Томас Сатпен всей своей жизнью обрекает на гибель и себя, и свою семью, и семью своей жены. Не роковое стремление его дочери Джудит и его сына Чарльза Бона пожениться стало причиной трагедии, она опускается корнями в прошлое, в те времена, когда Т.Сатпен бросил свою первую жену и сына Чарльза, узнав о том, что в роду у нее были негры, что навсегда могло отрезать его от мечты о респектабельности и богатстве, которой он был одержим. И точно так же, как прошлое Томаса Сатпена губит не одну семью, прошлое всего Юга обрекает на гибель не одно поколение южан, которые становятся призраками в своей стране: «теперь он, казалось, стал слушать двоих разных Квентинов: того Квентина, который готовился поступать в Гарвард на Юге, глубоком Юге, мертвом с 1865 года и населенном болтливыми негоду-

щими растерянными призраками; он слушал, вынужден был слушать, одного из этих призраков, который даже еще дольше, чем все остальные, отказывался утихомириться и толковал ему о старых призрачных временах, – и другого Квентина Компсона, который был еще слишком молод, чтобы заслужить честь стать призраком, но все равно обреченного им стать, ибо он, как и она, родился и вырос на Юге...»[1, №7, 145].

Жертвами Юга и своего отца становятся Джудит, которая «стала вдовой, не успев выйти замуж», что сближает ее с образом Юдифи (русский вариант имени Judith) – вдовы из апокрифического ветхозаветного мифа о Юдифи и Олоферне, Генри которому приходится убить брата, Чарльз Бон, который сам вынуждает Генри убить его, и жена Сатпена Элен, и ее сестра Роза, и их отец, и многие другие, волею судьбы связанные с этим человеком.

Но если образ Томаса Сатпена так далек от образа царя Давида, то почему для названия произведения автор выбрал именно строку из плача Давида над могилой Авессалома? То, что роман назван «Авессалом, Авессалом!» скорее всего говорит о желании автора расширить рамки восприятия, приблизить читателя к пониманию проблем Юга. Именно в том, что автор представляет роман словами из надгробного плача, состоит наибольший эмоциональный посыл заглавия. Он создает атмосферу скорби, мрачного предчувствия и обреченности. Обеспокоенность судьбами Юга, желание выразить свою скорбь и отчаяние, связанную с будущим родных мест, видимо, и побудило автора назвать так свой роман.

Без сомнения, используя имя собственное библейского происхождения для наименования романа, автор, основываясь на определенной сумме знаний читателя, дает эмоциональный посыл, заставляет читателя искать аналогии между библейским мифом и сюжетом романа, помогает раскрытию авторского замысла, выполняя таким образом все функции заглавия произведения. В этом состоит основное отличие антропонимических заголовков, основанных на аллюзиях, в т.ч. содержащих мифонимы и библеизмы, от других антропонимических заголовков. Они не просто называют произведение и дают текстовое начало, но и создают определенную перспекцию для читателя о дальнейшем текстовом развитии, опираясь на ряд качеств и фактов, традиционно связываемых с носителем имени.

РЕЗЮМЕ

Робота присвячена проблемі заголовків, які містять власні імена, зокрема імена міфологічного, біблійського походження. Проблема розглядається на матеріалі назви роману У.Фолкера «Авессалом, Авессалом!» В статті показується, які функції виконує антропонімічний заголовок, який засновується на аллюзіях. Встановлюється зв'язок між вітхозавітним міфом про третього сина царя Давіда Авессалома і змістом роману, образи літературних персонажів роману порівнюються з біблійськими героями та їх долею. В роботі доводиться, що антропонімічні заголовки, які містять мифоніми та біблеізми виконують всі функції заголовка взагалі, на різницю від других антропонімічних заголовків.

SUMMARY

The article is devoted to the problem of the titles containing proper names particularly the names of mythological and Bible origin. The problem is revealed on the material of the novel «Absalom, Absalom!» by W.Faulkner. The article shows what functions the antroponomic titles based on the allusions perform in the text. The article makes a connection between the Bible myth about the third son of the king David Absalom and the contents of the novel. The characters of the novel are compared with the Bible personages and their fame. It is proved in the article that antroponomic titles based on allusions perform all the functions of a title in general unlike other antroponimic title.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Фолкнер У. Авессалом, Авессалом! – М. «Новый мир» №№7 – 10, 1980.
2. Библийская энциклопедия. – М., 1990.
3. Мифы народов мира. – М.: Советская Энциклопедия, 1991.
4. Кухаренко В.А. Имя заглавного персонажа в целом художественном тексте // Русская ономастика. – Одесса, 1984.
5. Симфония или словарь-указатель к Священному писанию Ветхого и Нового Завета – М.: Изд. Моск. Патриархии, 1995. – Т.2: Д-И. – 944 с.
6. Библия. Книги священного писания Ветхого и Нового Завета канонические. – М.: Российское библийское общество, 1994.
7. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М.: Наука, 1978.
8. Faulkner W. Absalom, Absalom! – New York: Vintage International, 1990.
9. New World Translation of the Holy Holy Scriptures. – New York: Watchtower bible and tract society of New York, Inc., 1984.

Надійшла до редакції 17.05.1999 р.

ББК Ш 10*221

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ИДЕНТИФИКАТОРЫ, ДИСТРИБУТИВНЫЕ МАРКЕРЫ И ФОНОВЫЕ СТРУКТУРЫ КАК ИНСТРУМЕНТ СИНТАКСИЧЕСКОГО АНАЛИЗА ПРЕДЛОЖЕНИЯ

В.В.Луцкай

Понятия «функциональный идентификатор» (ФИ), «дистрибутивный маркер» (ДМ) и «фоновые структуры» (ФС) замыкаются на понятие процедуры идентификации позиционного состава предложения и ориентированы на объяснительную грамматику, которая изучает в естественном языке «грамматику произнесения» во взаимодействии с «грамматикой умолчания» /последние термины заимствованы у В.А.Звегинцева [1]. Все это сфера приложения интроспективного анализа, отличающегося от дистрибутивного анализа обязательной экспликацией процедуры идентификации функциональных эквивалентов со специализированными для позиционного состава предложения словоформами.

В [2] маркер характеризуется как «коррелятивный признак» в соответствии с широтой объема этого универсального для разных уровней языка понятия. В [3] «разметчик, следоуказатель – с/х. орудие для проведения линий или борозд перед ручной посадкой растений». Без натяжек можно провести аналогию в назначении сельскохозяйственного маркера и таких синтаксических маркеров, как ФИ (= разметчик позиционного состава предложения), ДМ и ФС (= следоуказатели синтаксической связи и грамматической аналогии).

Актуальность рассматриваемого вопроса обусловлена тем, что при решении многих дискуссионных вопросов теории предложения и теории частей речи основное внимание уделяется ДМ, а ФИ и ФС недооцениваются, что свойственно дистрибутивному анализу. Интроспективный анализ предполагает оперирование ФИ и ДМ, а также должное внимание к ФС. ДМ – следоуказатели межпозиционной синтаксической связи коррелирующих компонентов предложения (подлежащее – сказуемое, дополнение – дополняемое, определение – определяемое, обстоятельственный распространитель – его противочлен: отдельный член предложения или вся остальная часть предложения),

а также внутривопозиционной связи в случае аналитических членов предложения, выраженных подчинительными или сочинительными словосочетаниями. ФИ – это эксплициаторы позиционного состава предложения и семантического потенциала синтаксических позиций посредством идентификации их с определенными специализированными для них словоформами.

С позиций теории функциональной эквивалентности (ФЭ-сти), в которой рассматриваются в основном факты синтаксической транспозиции (но в иной интерпретации), очевидна необходимость оперирования ФИ, поскольку позиционный состав предложения очень часто заполняется по принципу ФЭ-сти: неадекватный знак употребляется как функциональный эквивалент адекватного занимаемой позиции знака, что оказывается возможным благодаря прежде всего ДМ и процедуре идентификации ФЭ с соответствующим ФИ.

Невнимание к фактам ФЭ-сти в позиционном составе предложения (соответственно игнорирование ФИ) приводит к тому, что в научной, учебной и справочной литературе неоправданно расширены списки наречий и производных предлогов, союзов, а отсюда и несовпадение этих списков у разных авторов. Не замечая, что наречие в присубстантивной позиции является функциональным эквивалентом прилагательного, лингвисты ошибочно приписывают наречиям значение признака предмета, то есть значение другой части речи. По той же причине в список наречий попадают и адъективно-субстантивные словосочетания, употребленные в синтаксических позициях, специализированных для наречий времени, образа действия. В результате речь идет об «аналитических наречиях». За исключением немногих лингвистов [4, 5], в список притяжательных местоимений ошибочно заносят местоименные словоформы «его», «её», «их» (в русском языке), «його», «її», «їх» (в украинском языке) также вследствие игнорирования ФИ, которые наглядно демонстрируют употребление этих форм личных местоимений как ФЭ притяжательных местоименных прилагательных. Остается непонятой та закономерность, что любая словоформа или конструкция в позиции обращения потому и осознается как обращение, что является ФЭ звательного падежа, в том числе и именительный падеж как полифункциональная словоформа. По названным причинам постоянно происходит смешение фактов трансформации и транспозиции. Отсюда и безуспешные многолетние попытки выявить круг слов «категории состояния» как части речи и приписывание ей аналитических форм времени и наклонения.

О специфике ФИ в сравнении с ДМ фактически говорится, хотя и не используется термин «ФИ», в [6, с.190] В.Н.Мигирин, также не употребляя термин «ФИ», имел в виду специфику ФИ в сравнении с союзами как маркерами придаточной части, когда сопоставлял предложения: *Дети обрадовались тому, что отец подарил им новый велосипед – Дети обрадовались потому, что...* Действительно, соотносительное слово в главной части сложноподчиненного предложения выступает как ФИ синтаксической функции придаточной части относительно структуры главной части. Это синтагматический ФИ (СФИ), о чем подробнее ниже. Полагаем, что авторы приведенных выше высказываний могли бы принять предлагаемый термин. В теории транспозиции понятие ФИ отсутствует. В теории ФЭ-сти ФИ является важнейшим инструментом интроспективного анализа предложения как одного из конструктивных методов синтаксического анализа.

ФИ являются формальными морфологизованными членами предложения. Эксплицируя занимаемую ими или ФЭ синтаксическую позицию, они в то же время могут служить как ДМ относительно коррелирующих с ними компонентов предложения. Разграничивая парадигматические ФИ (ПФИ) и синтагматические ФИ (СФИ), следует прежде всего отметить, что ПФИ – это альтернанты ФЭ в составе предложения. Если в

предложении заменить ФЭ соответствующим ФИ, то это будет уже морфологизованный член предложения (МЧП). Напр.: *В кінці греблі шумлять верби, що я насадила* (Нар. песня). Придаточная часть определительная включена в структуру главной части по принципу парадигматической ФЭ-сти как ФЭ адъективной словоформы, поэтому может быть заменена морфологизованным определением «*такі-то (верби)*» как альтернантом придаточной части. СФИ, на первый взгляд, предельно близки к ДМ, поскольку коррелируют с идентифицируемым ФЭ: *Нема того козаченька, що я полюбила* (Нар. песня). В этом местоименно-соотносительном предложении определительная придаточная часть непосредственно коррелирует с формальным морфологизованным определением в главной части: *того (козаченька), що я полюбила*. Словоформа «того» по отношению к придаточной части является СФИ, так как они однофункциональны, а по отношению к определяемому «козаченька» – ДМ, так как они разнофункциональные коррелянты. СФИ как формальный МЧП компенсирует формальное несоответствие ФЭ занимаемой синтаксической позиции, а ФЭ компенсирует лексическую неполноценность (контурную семантику) СФИ. Исходя из положения о том, что коммуникативная функция языка является его глобальной функцией, можно утверждать, что СФИ независимо от препозиции-постпозиции относительно ФЭ дублирует синтаксическую функцию последнего, выполняя таким образом в предложении мета-языковую функцию.

В качестве ФИ способны выступать только определенные семантические разряды местоименных слов (вопросительные, указательные, указательно-неопределенные, некоторые другие – очень редко и в определенных контекстуальных условиях). По справедливому замечанию Поля Гарда [7], класс местоименных слов характеризуется меньшим числом корней и большим числом форм. Вероятно, поэтому они способны выполнять идентифицирующую функцию.

ФИ как формальные МЧП жестко связаны с понятием «специализированная словоформа» (определенная форма определенной части речи, специализированная для данной синтаксической позиции), а не с понятием части речи в целом.

На первый взгляд, как ПФИ могут быть использованы многие семантические разряды прономинативов: вопросительные (в школьном обучении языку они так и используются при разборе по частям речи и по членам предложения) и указательные, неопределенные и указательно-неопределенные. Последний разряд находим только у В.Н.Мигирина: «Эти прономинативы указывают на известное для говорящего или пишущего, но неопределенное для слушающего или читающего» [5, с.218-226]. В современном русском и современном украинском языках в разряд указательно-неопределенных прономинативов входят следующие изменяемые: *тот-то, то-то, такой-то, столько-то, делать так-то* (многие лингвисты это сочетание считают заместителем глагола) [5,8], *той-то, те-то, такой-то, стільки-то, робити так-то* и неизменяемые: *так-то, тем-то, тогда-то, потому-то, поэтому-то, затем-то, настолько-то, тоді-то, тому-то, настільки-то*.

ФИ – экспликатеры синтаксических позиций. В моделировании позиционного состава предложения наиболее эффективными оказываются указательно-неопределенные прономинативы, моделирующий потенциал которых замечен уже в естественном языке. Занимая синтаксическую позицию, они отчетливо очерчивают её семантический потенциал, как определенную семантическую рамку: *Душа моя, Павел, держись моих правил: люби то-то, то-то, не делай того-то* (А.Пушкин); *Такой-то царь в такой-то год вручал России свой народ* (М.Лермонтов).

Есть фоновые структуры, благодаря которым становится очевидным, что список наречий в словарях и другой справочной литературе неоправданно расширен за счет

субстантивных словоформ (*летом, весной, осенью, зимой, утром, днем, вечером*), употребляемых как ФЭ наречий времени, ошибочно воспринимаемых и квалифицируемых как наречия вследствие того, что в их синтаксической семантике (как ФЭ наречия) усматривают их частеречное значение. Соответствующие фоновые структуры вы светляют эту ошибку: *...щегол осенями жирует* (В.Астафьев); *...огребала зимами снег во дворе, летом убирала грязь, ящики и тару* (Он же); *Вечерами ставил на плитку чайник* /С.Багров/; *Пошел глубокой ночью на вокзал* (Ч.Айтматов).

В соотношении ФИ и ФЭ просматривается взаимодействие центростремительных и центробежных сил, обеспечивающее гибкую устойчивость предложения как структурно-семантического единства. Действие принципа ФЭ-сти при заполнении позиционного состава предложения опирается на свойство языковой памяти автоматически идентифицировать разнообразные языковые средства с определенными эталонами, усвоенными неосознанно при овладении языком в процессе речевой практики. Селекция производится с помощью ФИ, в которых реализуются центростремительные силы. Они удерживают самые неожиданные ФЭ в опознаваемых синтаксических позициях. О необходимости дополнительных сигналов для идентификации синтаксической позиции убедительно говорится в [9]. Изложенные наблюдения непосредственно касаются этой проблемы.

РЕЗЮМЕ

У статті обґрунтовано необхідність розмежування серед синтаксичних маркерів компонентів речення функціональних ідентифікаторів і дистрибутивних маркерів, оскільки перші експлікують синтаксичну функцію компонента речення у позиційному складі речення, дублюючи її, а другі є різнофункціональними корелянтами з контрольним компонентом речення.

Об'єктивна необхідність оперування функціональними ідентифікаторами пояснюється дією принципу функціональної еквівалентності у заповненні позиційного складу речення.

Демонструється відмінність синтагматичних і парадигматичних функціональних ідентифікаторів, що пов'язано з експліцитністю – латентністю процедури ідентифікації функціонального еквівалента з спеціалізованою словоформою.

З'ясовуються конструктивні можливості функціональних ідентифікаторів, дистрибутивних маркерів і фонових структур у інтроспективному аналізі складу речення, виходячи з того, що перші є прямими маркерами синтаксичної функції і синтаксичної позиції, другі – контактними маркерами, а треті – побічними.

SUMMARY

This article necessitates the reasons for differentiation within the syntactical markers of the sentence components – functional identifiers and distributive markers – assuming that the former make explicit the syntactic function of the sentence component in the positional composition of the sentence doubling it as a formal morphologized sentence member and the latter being different functional correlants of a sentence control component. The objective necessity to operate functional identifiers is explained by the functional equivalence principle in filling in the positional composition of the sentence. The article shows the peculiarity of syntagmatic and paradigmatic functional identifiers connected with explicitness/implicitness of a functional equivalent with a specialized word-form identification procedure. The functional identifiers constructive possibilities are described here as well as those of distributive markers and background structures in the introspective sentence composition analysis stemming from the fact that the 1-st of them are the direct markers of syntactic position, the second being the contact markers and the 3-d of them being the side-effect ones.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Звегинцев В.А. Мысли о лингвистике. – М.: Изд-во МГУ. – 1996. – С.176.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия. – 1966.
3. Словарь иностранных слов. – М.: Русский язык. – 1984. – С.295
4. Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. Ч.2.– К.: Вища школа. – 1970. – С.16-17.
5. Мигирин В.Н. Язык как система категорий отображения. – Кишинев: Штиинца. – 1973. – С.218-226.
6. Леденев Ю.И. Состав и функциональные особенности класса неполнозначных слов в современном русском литературном языке. – В кн.: Неполнозначные слова. – Ставрополь. – 1974.
7. Поль Гард. Структура русского местоимения. – В кн.: Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XV. Русистика. – М.: Прогресс. – 1965. – С.215-226.
8. Откупщикова М.И. Местоимения современного русского языка в структурно-семантическом аспекте. – Л.: Изд-во ЛГУ. – 1984; Панов М.В. О частях речи в русском языке – «Филолог. Науки». – 1960. – С.14.
9. Общее языкознание. Внутренняя структура языка. – М.; 1972. – С.281.

Надійшла до редакції 20.05.1999 р.

ББК Ш 12= 411.1*316.2

СТРУКТУРА Й ДИНАМІКА ЖІНОЧОГО ІМЕННИКА ЧИСТОУКРАЇНСЬКИХ СІМЕЙ м.ДОНЕЦЬКА 20-30-х РОКІВ

Г.В.Кравченко

Власні імена людей, завдяки особливостям розвитку та функціонування, відображають суспільну свідомість більш повно і спеціалізовано, ніж будь-які інші групи слів у мові [1, с.230]. Адже система власних імен будь-якого народу складається протягом багатьох століть, і на неї впливають як внутрішньомовні, так і позамовні фактори. Дія цих факторів простежується на функціонуванні жіночих особових імен 20-30-х років м.Донецька.

Як відомо, 20-30-і роки були часом бурхливого розвитку індустрії Донбасу. Відкриття потужних заводів викликало приплив, з одного боку, різнонаціонального населення з союзних республік, особливо з Росії і Білорусії, а з другого – українців, які найчастіше прибували з сільської місцевості і несли з собою українську культуру й мову. Проголошувані ідеї інтернаціоналізму формували певні політичні погляди. Разом з тим у культурному житті краю відбувалися зміни, пов'язані з відродженням мови і культури українського народу. Всі ці економічні, політичні й культурні зміни вплинули на формування жіночого іменника м.Донецька 20-30-х років.

Жіночий іменник в чистокраїнських сім'ях м.Донецька досліджуваного періоду відзначається великою різноманітністю і багатством особових імен. Архівні матеріали цього часу фіксують 232 жіночих імені. Порівняно з попередніми двома десятиріччями жіночий іменник 20-30-х років розширився й оновився майже у 5 разів. У його складі виділяється кілька різних груп за походженням і часом виникнення.

1. Традиційні канонічні імена – 59 (25,4%). Основний їх набір був спільним для обох десятиріч: *Алевтина*¹, *Александра*, *Алла*, *Анастасія*, *Ангеліна*, *Анна*, *Антоніна*, *Валентина*, *Варвара*, *Галина*, *Ганна*, *Євгенія*, *Євдокія*, *Єлена*, *Єлизавета*, *Єкатерина*, *Зіна*, *Зінаїда*, *Зоя*, *Ірина*, *Клавдія*, *Ксенія*, *Лариса*, *Лідія*, *Лілія*, *Маргарита*, *Марія*, *На-*

¹ Імена подаються в такій орфографічній формі, в якій вони зафіксовані в архівних матеріалах.

талія, Неоніла, Ніна, Нонна, Ольга, Пелагея, Раїса, Римма, Софія, Таїсія, Тамара, Тетяна, Федора, Юлія. Кожне десятиріччя характеризується і набором відмінних імен. У 1920-1929-х роках таких імен було 12: *Алехтина, Антоллінарія, Аріадна, Василиса, Дарья, Іраїда, Ія, Кіра, Марина, Марфа, Феодора, Феодосія*; у 1930-1939 роках їх 6: *Евфросинія, Емілія, Інна, Лівантіна, Лія, Ульяна*.

Традиція продовжувала відігравати важливу роль у виборі імен для новонароджених, але канонічних імен використано менше, ніж у попередній період (1900-1919 рр.). Це пояснюється сплеском нових імен, що заповнив донецький іменник у 20-30-х роках.

2. Запозичені імена – 44 (19%). Процес запозичення жіночих імен з інших мов відбувається досить інтенсивно, особливо з неслов'янських мов. Спільними для всього періоду є 9 імен: *Аліна, Аліса, Вікторія, Емма, Жанна, Клара, Луїза, Неллі, Рахіль*. У 20-х роках серед них з'являється ще 15 імен: *Анелія, Еліна, Ельза, Жозефіна, Мануела, Юнонна*; у 30-х роках кількість запозичених імен зростає до 38: *Ада, Адель, Аза, Аїда, Альбіна, Альвіка, Белла, Віолетта, Генрієта, Діана, Евеліна, Елеонора, Елла, Ельвіра, Жанетта, Зефара, Зофія, Іветта, Клариса, Лаура, Леоніда, Марта, Наїна, Поліна, Рахіль, Розалія, Сарра, Фріда, Янна*.

3. Слов'янські імена – 8 (3,4%). Протягом усього періоду використовуються звичні для українців імена *Віра, Любов, Надія*, набувають популярності ще й імена *Людмила, Світлана*. У 20-х роках в донецькому іменнику з'являється ім'я *Рада*, а в 30-х – *Таміла* (від давньоруського *томити* – мучити, терзати).

4. Новоутворені імена – 53 (19,4%). У 20-х роках таких імен лише 16, а в 30-х їх кількість стрімко зростає до 36. Творення нових імен відбувалося різними шляхами: від чоловічих імен: *Августина, Валерія, Віталія, Ота*; проникнення в офіційну сферу розмовних варіантів: *Оляна, Олизове́та*; вкраплення в іменник онімів літературного походження: *Аелі́та*; онімізація абстрактних назв та таких, що пов'язані з політичними подіями: *Ідея, Ідилія, Мая, Майна, Октябри́на*; творення від назв вождів революції: *Енгелі́на, Сталє́на, Нінелі́* (від *Ленін* при прочитуванні навпаки); засобом аббревіації: *Ві́ля* (*Володимир Ілліч Ленін*), *Ю́на* (юне покоління); шляхом семантизації: *Роза*; шляхом контамінації імен: *Галентина* (від *Галина* та *Валентина*); шляхом суфіксації гіпокористичних імен: *Томі́я* від *Тома*.

5. Гіпокористичні та демінутивні імена – 68 (24,9%). Протягом двох десятиріч спільних імен було 10: *Аля, Женя, Іра, Лена, Люба, Люся, Ляля, Нелла, Неля, Прасковія*. У 20-х роках використовувались іще й такі: *Верка, Ївга, Лизове́та, Настя, Орина, Параска, Софі́йка, Талла, Явдо́ха, Ярина* – 20 (17,5%). У 30-х їх кількість різко зростає до 58 (30,9%): *Алочка, Аня, Ася, Валя, Варька, Віта, Галочка, Галя, Ганя, Геня, Діна, Елі, Еля, Емочка, Зінька, Іда, Клава, Ларик, Ліда, Ліза, Лизове́та, Ліля, Ліна, Лора, Лукерья, Люда, Ляно́ра, Майка, Маруся, Мила, Надя, Ната, Наталка, Ніла, Нюра, Нюся, Оленка, Оля, Пала́жка, Ріта, Рая, Соня, Талла, Тіна, Тоня, Улья́на, Фіра, Юля*.

У донецькому іменнику 20-30-х років за частотою вживання виділяються часті імена, рідкісні й найрідкісніші [2, с.13-20]. Група найрідкісніших імен у 20-30-х роках виявилась найбільшою і не лише серед інших імен цього десятиріччя, але й серед найрідкісніших за всі 100 років. Таких імен 149. Це пояснюється тим, що до її складу входять майже всі неологізми, гіпокористики, більшість запозичень та застарілих імен. Спільних для обох десятиріч є лише 8 онімів: *Женя, Леоніда, Ляля, Міра, Пелагея, Прасковья, Рахіль, Феодора*. У 20-х роках не більше одного разу зустрілися ще *Алехтина, Аліса, Аля, Анато, Анелія, Антоллінарія, Аріадна, Валерія, Верка, Вікторія, Віталія, Галентина, Дарья, Еліна, Ельза, Еріна, Жозефіна, Зіна, Іраїда, Ірина, Кіра, Клора, Ксенія, Ліонора, Люба, Мадья́на, Мая, Марина, Маргарита, Марфа, Настя, Нелла, Неллі, Не-*

оніла, Нонна, Оляна, Параска, Рада, Римма, Роза, Серафима, Софійка, Талла, Юнонна, Явдоха. Усього 53, ними названо 1,8% новонароджених. У 30-х це *Августина, Ада, Аелита, Аза, Аїда, Алевтина, Алентина, Алерія, Алоча, Альвіка, Амя, Варька, Віля, Віолета, Віта, Галочка, Ганна, Ганя, Геня, Джанеса, Діана, Евдокія, Евеліна, Елі, Елла, Еля, Ельвера, Емочка, Енгеліна, Енна, Жанна, Зефара, Зінаїда, Зінька, Зофія, Іветта, Ідея, Іділія, Клавдія, Клариса, Ларик, Ларія, Лаура, Левантіна, Ліза, Лукерья, Люда, Люсія, Лянора, Міла, Моїса, Наїна, Ната, Наталка, Ная, Нюра, Оленка, Олизавета, Оліса, Оля, Онгеліна, Ота, Павліна, Палажка, Рузалія, Соня, Сталєна, Тіна, Томія, Тоня, Уляна, Фаїса, Фіра, Фрида, Юдмила, Юпа, Янна* (96 – 3%).

Дещо меншою є група рідкісних імен – 93. Тут спільних онімів налічується 12: *Анастасія, Ангеліна, Варвара, Єлизавета, Жанна*. У 20-х роках серед них такі: *Іра, Клара, Наталія, Олена* та ін. Усього 38, їх надано 139 дівчаткам (11,9%). У 30-х це імена *Адель, Аліса, Аля, Альбіна, Аня, Ася, Белла, Валерія, Валя, Вікторія, Галя, Генрієта, Діна, Євфросинія, Елеонора, Ельвіра*... Усього 67, ними названо 544 новонароджених (17,2 %).

Найменшою за кількістю, але найвагомішою залишається група частих імен, яка охоплює 34 назви. Серед них 21 спільне: *Александра, Анна, Антоніна, Валентина, Віра, Галина, Євгенія, Єкатерина, Зінаїда, Зоя, Клавдія, Лариса, Лідія, Любов, Людмила, Марія* та ін. Тільки у 20-х роках використовувались: *Ганна, Ївга, Серафима* (усього 24 – на 974 новонароджених, що становить 86,3%). Лише у 30-х зафіксовані імена *Алла, Єлена, Емма, Ліда, Лілія, Люся, Нелля, Світлана, Тетяна* (31, які надані 2515 дівчаткам, що становить 79,7%).

Отже, іменник 20-30-х років відзначається різноманітністю і багатством особових імен. Як відображення суспільних процесів у ньому, крім традиційних канонічних та слов'янських імен, значно розширюється група запозичень, а також з'являються нові та гіпокористичні імена. Частота їх уживання свідчить про популярність чи непопулярність тих чи інших імен та груп.

РЕЗЮМЕ

В статті Кравченко Г.В. «Структура и динамика чистоукраинского именника женских семей г.Донецка 20-30-х годов» рассматривается женский именник чистоукраинских семей в 20-30-х годах. Определяется его качественный состав, пути расширения и обновления по сравнению с предыдущими десятилетиями. Обращается внимание на реальное движение имен, полученных людьми при рождении.

SUMMARY

The article of Kravchenko G.V. is devoted to problem of development of personal name of woman in Donetsk during 20-30 years of XX century. The author considers names in quantity and quality aspect, and motives of origin of new names during 20-30 years in Donetsk.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бондалетов В.Д. Динамика личных имен в XXв. // Личные имена в прошлом, настоящем и будущем. – М.: Наука, 1970. – С.91-105.
2. Теория и методика ономастических исследований / А.В.Суперанская, В.Э.Сталтмане, Н.В.Подольская, А.Х.Султанов / под ред. А.В.Суперанской. – М.: Наука, 1986. – 256 с.

Надійшла до редакції 15.06.1999 р.

ББК:Ш12 = 432.1*3

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ СТАТУС МОРФЕМ ИНОЯЗЫЧНОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В ПРОЦЕССЕ ПОПОЛНЕНИЯ ОККАЗИОНАЛЬНОЙ ОНИМНОЙ ЛЕКСИКИ СОВРЕМЕННОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Е.В.Киселева

Характерной чертой динамического развития современного английского языка является образование лексических инноваций не только в результате определенной комбинаторики уже существующих и апробированных в языке строевых элементов, но и в связи с выделением ранее неизвестных словообразовательных элементов. Интенсивный процесс пополнения словообразовательного арсенала новыми морфемами (особенно морфемами иноязычного происхождения) связан с притоком неоднородного языкового коллектива в страны Западной Европы и США. Результирующие языковые контакты и развитие системы единого мирового информационного пространства в виде Интернета ускорили ранее замедленные темпы адаптации (ассимиляции) заимствованных слов и иноязычных словообразовательных элементов. В связи с этим следует отметить, что последние (в отличие от заимствованных слов) в готовом виде в качестве словообразовательных морфем не заимствуются, а «попадают в язык-рецептор лишь в составе полнозначных самостоятельных слов и ассимилируются позднее основ, из состава которых они затем выделяются». И лишь тогда, «когда в языке появляется ряд иноязычных слов, в структуре которых можно увидеть некоторую однородность, возникают условия для морфемного анализа этих слов не с точки зрения языка источника, а в рамках морфологической системы заимствовавшего их языка, то есть для анализа синхронного» [1, 227].

В настоящей статье будет сделана попытка установить статус словообразовательных элементов *-(o) holic; -seum; -naut; -nik; -(a) thon; -(t) eria; -skovia* и др., участвующих в пополнении окказиональной онимной и отонимной лексики (на материале периодической печати). Вычленение вышеперечисленных элементов связано с процессом морфологизации («иррадиации» или «секреции»), то есть приобретения некоторой последовательностью фонем морфологической значимости [2, 242]. Иррадиация представляет собой некий психологический процесс, при котором фрагмент слова может оказаться носителем семантической нагрузки, которую он унаследовал не от своей первоначальной фонетической структуры, а от общего смысла слова, из которого он вычленился [3, 384-388]. Аналогичное явление, в результате которого элемент исходного неделимого слова приобретал грамматическое значение и начинал присоединяться к другим словам, ранее его не имевшим, получило название «секреции». При этом исключительно важное значение приобретал тот факт, что выделенный таким образом элемент «присваивал» себе и звуковую, и семантическую структуру слова всего слова. По мнению Г.Марчанда, суть секреции состоит в переинтерпретации структуры слова, результатом чего является приобретение последним статуса членимого на строевые элементы, как, например, *landscape = land + scape* [4, 166].

Как справедливо отмечает В.П.Даниленко, появление новых слов и особенно заимствований ведет к интенсификации членимости первоначально малочленимых слов, что является причиной возникновения новых словообразовательных аффиксов [5, 39]. Такие элементы, находящиеся сначала на субморфемном уровне и могущие затем входить в состав других, новых единиц, приобретают определенное значение и статус морфемы. «И только в том случае, если эти морфемы оказываются достаточно четкими по своей семан-

тике для английского восприятия, они начинают активно использоваться в качестве словообразовательных средств в пределах уже самого английского языка» [6, 56-57].

Новейший словообразовательный элемент *-(o)holic*, вычленившийся в результате морфологизации конечной части арабского заимствования *alcohol > alcoholic*, развил активную словообразовательную потенцию в 70-е гг. XX века. Эволюцию образованных с элементом *-(o)holic* можно представить в следующем виде: *N + (alc)oholic* морфологизация = *work-aholic* → *-a (o) holic* → суффиксация *foodaholic sleepaholic* и др. В дальнейшем вычленении суффикса *-oholic* не представляло особых трудностей из-за многофонемности своего состава. Суффикс *-(o) holic* со значением «чрезмерное увлечение, желание, злоупотребление» во взаимодействии с апеллятивными основами образовал производные, которые зарегистрированы словарями. Как правило, производные апеллятивные существительные приобретают за счет суффикса *-holic* оттенок пейоративности.

Отонимные окказиональные лексические единицы, образованные с помощью суффикса *-holic* позволяют уточнить некоторые положения о потенциальных возможностях комбинаторики данного словообразовательного элемента и его продуктивности. «Any five-year-old is Legoholic and can easily make any Lego into a gun». – The DT, December 5, 95. (Любой пятилетний ребенок является легохоликом и может из любой игрушки Лего смастерить пистолет); «Princess Diana is a regular Marks and Spenser-holic». – The Times, July 27, 95. (Принцесса Диана является постоянным покупателем магазина Marks and Spencer); «Nestléholics are wearing from caramel to mocha». – The DT, September 20, 96. (Обожатели шоколада фирмы Nestlé одеты в костюмы корпоративной цветовой гаммы – от светло- до темно-коричневого); «The number of Disneyholics is impressive». – The Times, October 20, 90. (Количество страстных поклонников Диснейленда впечатляет); «The population of Edinburgh became Poluninholic this year». – The DT, October 24, 96. (Население Эдинбурга было в восторге от выступлений Вячеслава Полунина, известного руководителя группы «Лицедеи»); «We're Tatleholics. This magazine is the best thing going». – The Times, June 12, 95. (Мы являемся преданными читателями журнала «Tatler». Это – лучший журнал, освещающий события в мире моды); «Ella Fitzgeraldholics met for annual anniversary concert of the Diva». – The Guardian, July 19, 97. (Поклонники таланта Эллы Фитцджеральд собрались на ежегодном концерте памяти великой певицы); «English Cantonaholics gave their tribute to the famous player». – The Times, May 19, 97. (Страстные приверженцы игры Кантона в Англии приветствовали известного футболиста); «Humphrey-holics launched a campaign defending the rights of the animal». – The Guardian, May 1, 97. (Наиболее озабоченные судьбой кота Хэмфри начали кампанию в защиту прав животного). Следует пояснить, что речь идет о коте, который жил в резиденции премьер-министров Англии на Даунинг-стрит и был любимцем Джона Мэйджора. С приходом к власти нового премьер-министра Блэра общественность забила тревогу в связи с тем, что жена нового главы государства недолюбливает кошек и хочет «выставить» Хэмфри за дверь. Перипетии этой истории очень широко освещались в прессе и в результате «правозащитники» кошек победили – Хэмфри остался в резиденции на следующий срок премьерства.

Приведенные выше примеры свидетельствуют, что суффикс *-holic* в сочетании с онимными основами обладает словообразовательной активностью, образуя протяженный словообразовательный ряд, отличающийся регулярностью. Но при всей схожести словообразовательного процесса при образовании апеллятивных и отонимных окказиональных лексических единиц, а именно, – практически ничем не лимитированная сочетаемость с различными субстантивными лексико-семантическими группами и

единая дистрибутивная черта элемента – только посткорневая позиция в слове, – онимные образования с элементом *-holic* имеют и свои, только им присущие черты. Все окказиональные онимные единицы с суффиксом *-holic* имеют конкретизирующий, уточняющий характер, в то время как апеллятивные образования, созданные по этой словообразовательной модели, имеют обобщающий характер:

Lego-holic – toy-holic	(увлеченный игрушками)
Marks and	(любитель делать покупки,
Spencer-holic – shopaholic	ходить по магазинам)
Nestléholic – chocoholic	(любитель шоколада)
Humphreyholic – animal-holic	(любитель животных)

Как уже было отмечено ранее, все производные апеллятивные существительные, как правило, имеют оттенок пейоративности, который не проявляется в отонимных образованиях. Суффикс *-holic*, являясь моносемным, в сочетании с апеллятивными основами выражает значение лица, склонного или предающегося чему-либо дурному и вредному. В сочетании с онимными основами суффикс *-holic* образует дериваты, означающие лица, чрезмерно чем-то увлекающиеся: *Cantonaholic*, *Legoholic*.

Интересно появление синонимичности у суффикса *-holic* в виде полуаффикса – *crazy*, что еще не говорит о его словообразовательной регулярности, а скорее свидетельствует о словообразовательной потенции. «*Stalin-crazy people are very dangerous*». – *The DT*, March 6, 94. (Люди, одержимые идеалами Сталина, очень опасны); «*Presley-crazy melomans have got a present – memorabilia shop in the East End*». – *The DT*, January 12, 96. (Меломаны, одержимые страстью к Элвису Престли, получили подарок – магазин в Ист-Энде, в котором продаются вещи, некогда принадлежавшие их кумиру).

Суффикс *-holic* обладает высокой словообразовательной активностью в связи с высокой степенью ассимилированности в английском языке, что подтверждают и исследования А.М.Винокурова. Данные, полученные им, показывают, что степень ассимиляции суффикса *-holic* в современном английском языке составляет 33% [7, 39].

Суффикс *-holic* является не единственным, который был выделен из слова-образца и морфологизирован из состава лексического образования. Создание новых слов постоянно осуществляется говорящими по аналогии с каким-то существующим словом или рядом слов. «Слово – образец для нового слова» [8, 35]. Так по образцу слова *cosmonaut* в английском языке появились слова *lunarnaut* (космонавт, побывавший на Луне) и *oceanaut* (исследователь моря). Слово-образец – *cosmonaut* морфологически простое слово, но при образовании апеллятивных основ *lunarnaut* и *oceanaut* была выделена в качестве суффикса часть слова *naut* (ср. греч. Аргонавт – путешествующий на «Арго») и по правилам оформления агентивных существительных созданы эти слова, чему не в малой степени способствовало его этимологическое значение. Окказиональные отонимные слова также содержат словообразовательный элемент – *naut*, что подтверждается примерами из английской прессы. «*Trekkynauts, Blasternauts and UFOonauts are the most typical heroes of Star Treks*». – *The DT*, June 11, 95. (Наиболее типичные герои сериала «Звездный путь» – исследователи неопознанных космических объектов, звездные патрули).

По слову-образцу *Московия* (так называли иностранцы Русь в XVI-XVII вв.) было создано редкое онимное окказиальное слово *Summer-scovia*, использующее в качестве словообразующего форманта часть слова *Московия*, вернее его топоформант – *сковия*, транслитерированного латинскими буквами. Возникновение такого образова-

ния способствовали экстралингвистические причины. Некий эмигрант из России, пытавшийся сохранить русский колорит при названии своего поместья, назвал его Summerscovia: «Her father owned Summerscovia, and this is the last property the family still have in Ireland». – The DT, January 24, 96. (Ее отец владел поместьем Summerscovia (Summer – лето + scovia), которое до сих пор является собственностью семьи в Ирландии). «The New Russians, the so-called neo-Nuvorischi, created a real Neomoscovia on the Bahamas». – The Guardian, July 15, 95. (Новые русские, так называемые нео-нувориши, основали настоящую Неомосковию на Багамских островах). Негативная экспрессивность окказионального отонимного топонима создается за счет присоединения к нему греческого по происхождению префиксоида нео-, смысловой повтор которого в окказиональном слове Neo-nuvorischi (нео-нувориши) усиливает стилистическую коннотацию этого слова, изображающего «новых русских» в качестве «удельных князьков» в дальнем от России зарубежье.

Слово-образец museum (музей) от греч. muséion – «храм муз» стало образовывать ряды слов, в которых его часть – seum воспринимается в отонимных новообразованиях как суффикс с локативным значением: «Architects, Microsoft futurists and Disney imagineers are designing the Clintonseum». – The Guardian, May 13, 97. (Архитекторы, компьютерные специалисты фирмы Майкрософт и оформители из Диснейленда проектируют Клинтонзей). «The Newseum was opened last weekend just across the Potomac River and immediately drew throngs of visitors». – The DT, April 30, 97. (Музей печати был открыт на прошлой неделе как раз напротив реки Потомак и сразу же привлек внимание большого количества посетителей). «Disneyseum will be the obligatory part of Disneyland». – The Guardian, April 12, 95. (Музей истории Диснейленда будет его неотъемлемой частью).

Семантическая категория локальности является одной из самых распространенных категорий лексики английского языка. Признаки пространственных отношений находят свое выражение не только в соответствующих в языке словах, они отражаются и словообразовательными средствами.

Суффикс -eria (-teria, -eteria), входящий в модель с локативным значением, совсем недавно зарегистрирован в качестве словообразовательного аффикса (см. A Barnhart Dictionary), но слова, созданные с его помощью, сумели потеснить узуальные лексические единицы: ср. bookateria (книжный магазин) – bookshop; restauranteria (ресторан) – restaurant; boobateria (салон-парикмахерская) – barbar-shop и т.д. Всем известна увлеченность подростков компьютерными играми, а также их желание пообщаться со своими сверстниками во всем мире с помощью Интернета. В Лондоне в 1996 году было построено специальное кафе под названием «Cyberteria», где любой желающий может получить весь спектр компьютерных услуг – от работы в сети Интернета до проникновения в фантастический мир виртуальной действительности: «Visitors to the Cyberteria in London talk shop and surf the Net in the company of and with the help from like minds». – The DT, January 2, 96. (Посетители Кибертерии в Лондоне обсуждают профессиональные темы с помощью Интернета в компании и с помощью единомышленников). С помощью усеченной апеллятивной основы cybernatics (кибернетика) и локативного суффикса -teria был создан окказиональный оним Cyberteria, который прекрасно вписывается в смысловую группу апеллятивных образований. «Joan Collins prefers only a real Greeneteria». – The AT, October 27, 94. (Джоан Коллинз (актриса, сыгравшая роль Алексис в сериале «Династия») предпочитает пользоваться услугами салона Хью Грина). Необходимо пояснить, что Хью Грин – известный мэтр в парикмахерском ис-

кусстве, услугами которого могут воспользоваться только избранные. Присоединение суффикса *-teria* к онимной основе создало яркий и запоминающийся окказионализм.

Перечень моделей со словообразовательным значением локативности пополнился новым суффиксом *-ino*. Все зафиксированные отонимные образования, содержащие этот суффикс, обозначают жителя определенной местности: «He was born in Los Angeles and he was a real Angelino». – *The DT*, August 12, 94. (Он родился в Лос Анжелесе и был настоящим лос-анжелесцем); «Chicagoinos are not so business-like as New Yorkinos». – *The Guardian*, July 29, 95. (Жители Чикаго не имеют таких озабоченных лиц как у нью-йоркцев); «Dallasinos have the memory of Kennedy's fatal visit». – *The Guardian*, October 12, 94. (Жители Далласа помнят о фатальном визите президента Кеннеди).

Элемент *-thon* в слове *marathon* выделился в качестве суффикса со значением «выносливости, сопротивляемости, деятельности». С его помощью были созданы такие апеллятивные слова как *talkathon* – «бесконечный, длительный разговор»; *walkathon* – «чрезвычайно длительная прогулка»; *telethon* – «длительное пребывание перед телевизором» и др. Зафиксированные нами случаи употребления суффикса *-thon* в сочетании с онимными основами, свидетельствуют о достаточно высокой степени его ассимилированности в английском языке: «Christmasthon has emptied the wallets». – *The USA Today*, January 2, 94. (Продолжительные рождественские каникулы и связанные с ними приятные хлопоты опустошили кошельки); «Jacksonthon was a fantastic tour of the king of the pop». – *The NT*, September 5, 96. (Концертный марафон Майкла Джексона, этого короля поп-музыки, был фантастическим). Необходимо напомнить, что Майкл Джексон выступил с концертами во всех странах Западной Европы, Восточной Европы и Индокитая, вот почему для создания запоминающегося слова был использован суффикс *-thon*, передающий значение «длительности, напряженности, чрезвычайности». «Paris – Dackar rally can be easily renamed into Paris – Dackar-thon». (Ралли по маршруту Париж – Дакар можно легко переименовать в марафон Париж-Дакар). В данном онтонимном образовании суффикс *-thon* как нельзя более точно передает напряженность и трудность ралли по маршруту Париж – Дакар, которое требует отдачи всех физических и моральных сил спортсменов-участников.

Словообразовательная активность суффикса *-nik* развилась после заимствования в 1957 году русского слова «спутник». Слово быстро ассимилировалось в английском языке, чему в немалой степени способствовало сходство его звукового состава с исконно английскими словами. Суффикс *-nik* с самого начала был воспринят языковым коллективом в качестве агентивного, например: *cinik* – «любитель кино»; *reacenik* – «борец за мир»; *goodwillnik* – «доброжелательный человек» и др. Агентивный суффикс *-nik* дублировал аналогичные агентивные суффиксы английского языка и в теоретическом плане был излишним, избыточным для английской словообразовательной системы. Тем не менее популярность слов с *-nik*, «мода на эти слова способствуют продуктивности этой модели» [9]. «The space shuttle Atlantis, heading for rendezvous with the Russian Mirniks, lifted off from Cape Canaveral». – *The Times*, May 16, 97. (Космический корабль-челнок «Атлантис», направляющийся для встречи с русскими членами экипажа космической станции «Мир», стартовал с мыса Канаверал). Употребление суффикса *-nik* с онимными основами делает окказиональные образования более емкими и конкретными: «Atlantisniks will dock with Mir early tomorrow». – *The Times*, May 16, 97. (Астронавты, находящиеся в космическом корабле «Атлантис», состыкуются со станцией «Мир» завтра рано утром); «Several Greenpeaceniks were arrested by Canadian police because they have broken the law». – *The Guardian*, January 5, 96. (Несколько участников движения Гринпис были арестованы канадской полицией за нарушение закона).

Интересным, на наш взгляд, является тот факт, что некоторые суффиксы, в частности, суффикс греческого происхождения *-(n) oid*, оформляя базис онимных наименований, могут иметь особенности реализации. Взаимодействие онима и суффикса *-(n) oid* не имеет целью создания научных терминов (как это имеет место при взаимодействии апеллятивных наименований и суффикса *-(n) oid* – астероид, гуманоид и др.), а в значительной степени предопределено стремлением к экспрессивности, обусловленной сочетаемостью разностилевых компонентов и возникающей вследствие этого иронической наукообразностью производного окказионального наименования: «When the Numanoid heard that the singer lives on sausages, chips and biscuits – he immediately eliminated all other food from his diet». – *The Guardian*, June 13, 97. (Когда Ньюманоид прослышал, что певец живет на сосисках, чипсах и бисквитах, то немедленно исключил все другие продукты из своей диеты); «Sitting in the dining-room with his fiancée Gemma, an ex-Numanoid, he makes some remarks». – *The Guardian*, June 13, 97. (Сидя в столовой со своей невестой Джеммой, бывшей экс-Нуманоидкой, он делает некоторые замечания). Необходимо пояснить, что Гэрри Ньюмен был первой британской звездой, игравшей на электрогитаре. Удачное наложение конечной буквы онимной основы и суффикса *(n) oid* делает окказиональное образование безупречным с точки зрения научной терминологии, что, в свою очередь, усиливает юмористический эффект. «Don't forget that we are not Alcornoids». – *The Times*, September 27, 96. (Не забывайте, что мы не являемся сторонниками затей, осуществляемых в Алкоре). Данное окказиональное отонимное наименование возникло в связи с образованием в американском городе Алкор компании, которая за баснословные деньги взялась за казалось бы бесперспективное дело – сохранить при низких температурах тела тех людей, которые поверили в идею, что смогут быть в далеком будущем разморожены и продолжат жить в другом уже для них мире. Суффикс *-(n) oid*, сочетаясь с онимной основой, помогает почувствовать псевдонаучный характер данной затеи, которая, тем не менее, приносит огромные барыши.

Процесс морфологизации первоначально семантически незначимых частей слова, как это было, например, с элементом *-holic*, набирает силу в современном английском языке. Свидетельством тому могут послужить, пусть пока и единичные примеры образования окказионализмов, использующие новые словообразовательные морфемы, например, *-lore*; *-(o) cracy*; *-ina*; *-rella* и др. «The Blazerocracy which controls so much of British sport is in retreat but still fighting...» – *The DT*, August 5, 96. (Блейзорократия, которая во многом контролирует британский спорт, сейчас отступает, но еще опасна). Окказиональный оним *Blazerocracy* образован благодаря стилистическому приему метонимии, когда апеллятивная основа *Blazer* (клубный пиджак) в сочетании с греческим компонентом *-(o) cracy* (правительство) развивает новое значение в отонимном окказиональном образовании со значением «руководство чиновников». «We trust Bushocrasy». – *The Times*, June 5, 1989. (Мы доверяем правительству Буша). Данный пример не имеет негативных коннотаций, как в предыдущем случае, так как компонент *-(o) crasy* лишь заменяет собой узуальное слово «government» (правительство).

Еще один морфологизированный компонент – *lore* был вычленен из слова *folklore* (фольклор) со значением «набор баек, небылиц» и преследует одну цель – создание запоминающихся эффективных словечек. «The Kennedys has its own Kennedylore concerning the relations with women». – *The DT*, April 24, 95. (Семья Кеннеди имеет собственные семейные предания, касающиеся отношений с женщинами); «At least two of his characters – Bertie Wooster and his valet Jeeves – have passed into national Bertielore and Jeeveslore». – *The DT*, December 19, 95. (В конечном счете два его героя – Берти Вустер

и слуга Дживз – вошли благодаря своим байкам в национальный фольклор). Герои автора юмористических романов П.Дж.Вудхауза так же широко знакомы читающей англоязычной публике, как, например, Остап Бендер в нашей стране. Вот почему их бесчисленные изречения были занесены в современный английский фольклор при легко узнаваемом авторстве.

Совершенно неожиданной явилась морфологизация морфемы – *gella*, вычлененной из онима *Cinderella* (Золушка), которая сочетаясь с апеллятивной основой *nanny* (нянюшка), образовала окказиональный оним *Nannygella*. Морфема – *gella* в новообразовании отражает сему «доброты и порядочности», которая была присуща денотату – *Cinderella* (Золушка – воплощение добра). Причины, побудившие автора газетной статьи создать столь запоминающееся слово, понятны каждому, так как речь идет о Николь Кидман, суперзвезде американского кино, которая построила приют для детей-сирот: «*Kidman is known as Nannyrella in America*». – *The Guardian*, Varch 5, 96. (Н.Кидман известна в Америке как Наннирелла).

Пополнение инвентаря словообразовательных морфем имеет как чисто прагматические, так и стилистические цели. В английском языке существует суффикс *-ess* для обозначения деятеля женского пола. Для создания юмористического эффекта был использован не стандартный суффикс *-ess*, а заимствованный из русского языка суффикс *-к-*, оформленный окончанием *а* – показателем женского рода в русском языке, но совершенно чуждым английскому языку. Окказиональный оним с набором таких словообразовательных средств сразу же привлекает внимание своей необычностью: «*They have fied a lawsuit against the makers of Jungle Heat, a film with Tarzanka*». – *The DT*, August 10, 96. (Они начали судебное разбирательство против создателей фильма «Жара в джунглях», в котором появляется Тарзанка).

Интересным является морфологизация компонента – *owski*, часто встречающегося в польских фамилиях. Морфема – *owski*, по мнению создателя окказионального онима, как нельзя лучше подходит для случая, когда необходимо указать на национальную принадлежность деятеля. Кроме того, морфема – *owski* сочетается с фамилией, ставшей почти нарицательной – *Watson* (Ватсон), обозначающей помощника легендарного Шерлока Холмса: «*Elementary, my dear Watson-owski*». – *The Times*, October 20, 90. (Элементарно, мой дорогой Ватсон-овский). В данном примере окказиональный оним *Watson-owski* имеет обобщающий характер наименования лица польского происхождения, детектива, занимающегося расследованием криминальной истории.

Терминосистема языка культуры и искусства сформировалась, в основном, за счет слов итальянского происхождения. Апеллятивная лексика этого языкового пласта изобилует словами типа *concertina*, *ballerina* и пр. Морфологизация конечного *-ina* в качестве словообразующей морфемы позволила создать образование *Tomatina*, где сочетаясь с апеллятивом *tomato* (помидор), морфема *-ina* имеет значение «праздник, торжество»: «*Annual Bunol's festival turned into Tomatina when revelers pelt each other with 100 tons of tomatoes*». – *The Herald Tribune*, August 29, 96. (Ежегодный фестиваль в г.Буноле превратился в настоящую Томатину, когда гуляки забросали друг друга ста то́ннами помидоров).

Проведенное исследование показало, что словообразовательный арсенал современного английского языка постоянно пополняется новыми морфемами как исконного, так и иноязычного происхождения. Такие элементы в своем развитии проходят несколько периодов. На определенном этапе происходит извлечение (морфологизация) такого элемента из состава мономорфного (двухморфного) образования и приобретение им статуса суффиксальной морфемы.

Онимные и отонимные окказионализмы, созданные с помощью недавно получивших статус суффиксальных морфем, имеют более конкретные значения по сравнению с апеллятивными окказионализмами подобного рода.

Окказиональная онимная и отонимная лексика несет большой информативный заряд для участников коммуникативного процесса, так как лексическое значение мотивированных слов является понятийным, сохраняя связь с денотатом мотивирующего онима.

Будучи средством выражения авторской позиции, онимные и отонимные окказионализмы являются прекрасными образчиками индивидуального мастерства и языковой экспрессивности.

РЕЗЮМЕ

Вивчення словотвірного статусу іррадіюваних морфем -holic; seum; -nik; -thon; та ін. приваблює увагу дослідників, які займаються проблемами сучасної англійської мови, зокрема у сфері окказіонального словотвору. Процес іррадіації має постійний характер та передбачає появу експресивних дериватів з споконвічними та запозиченими морфемами.

SUMMARY

A world-building status of the irradiated morphemes -holic; seum; -nik; -thon; etc. are of great importance in the Modern English, especially in the sphere of nonce-words. The process of irradiation has a regular character and presupposes appearance of expressive derivatives with primordial and borrowed morphemes.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Лопатин В.В. Рождение слова: Неологизмы и окказиональные образования. – М.: Наука, 1973.
2. Крысин Л.П. Ступени морфемной членимости иноязычных слов / В кн.: Структурные аспекты слова и словосочетания. – Калинин, 1982.
3. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 1966.
4. Jespersen O. Language: Its Nature, Development and Origin. – London, 1949.
5. Marchand H. The Categories and Types of Present-Day English Word Formation. – Munchen, 1969.
6. Даниленко В.П. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов // В кн.: Исследования по русской терминологии. – М.: Наука, 1971.
7. Амосова Н.Н. Этимологические основы словарного состава современного английского языка. – М., 1956.
8. Винокуров А.М. Морфемный и словообразовательный статус элементов типа – burger, furter в американском английском // В кн.: Морфемика и аффиксальная комбинаторика языка. – Калинин, 1982.
9. Филиппов Е.Н. Модные суффиксы в современном английском языке. – ИЯШ, 1972. – №5.

Надійшла до редакції 16.06.1999 р.

ДЕЙКСИС У РІЗНОМОВНИХ ОПИСАХ СТАНДАРТНИХ РЕФЕРЕНТНИХ СИТУАЦІЙ

Л.В.Боброва

Структура природної мови завжди потребує присутності мовця, яка виявляється завдяки певним лексичним одиницям, зворотам, граматичним категоріям, синтаксичним конструкціям, що здійснюють відсилання не тільки до мовця, але й ідентифікують його місцезнаходження у просторі та часі. У цьому виявляється дейктичність мови, засобами висловлення якої є дейктичні слова. Варіювання дейктичної структури висловлювань – як мовленнєве упакування стандартних референтних ситуацій – регулюється фокусовим фільтром.

Як відомо, термін «дейксис» походить від грецького «*deixis*» – «вказівка» як значення або функція мовної одиниці, виражена лексичними та граматичними засобами. Дейксис використовується для актуалізації компонентів мовленнєвої ситуації і компонентів денотативного змісту висловлювання» [1, 128]. Дейктичні маркери локалізують та ідентифікують особи, об'єкти, події, співвідносять їх до певного просторово-часового контексту [2, 637].

Як зазначає О.С.Кубрякова, «...дейксис є найяскравішим атрибутом людської мови. У світі предметів немає ніяких дейктичних засобів, оскільки вони там не потрібні. Предмет не змінює свої властивості залежно від зазначення його місцеположення або виділення його із середовища інших предметів. Людина потребує дейксис для орієнтації у мові. Мова, позбавлена дейктичних засобів, може бути зовсім незрозуміла для співрозмовника» [3, 148].

Встановлено, що одні й ті самі поняття часу та локації в просторі в різних мовах виражаються різними дейктичними засобами тому, що просторова орієнтація в одній мові відрізняється від орієнтації в іншій. У російській мові домінує горизонтальна орієнтація в просторі, тобто «в цій галузі мовної семантики відбивається «площинне» мислення мовців. Мова відбила найтипівіший ландшафт» [4, 54]. Гірський ландшафт притягує іншу орієнтацію. Так, у будухській мові «стратифікація по вертикальній осі ... накладається на дистанційне значення» [5, 140]. Слово характеризує одночасно розташування об'єкта на лінії близькості/далекості і по вертикальній осі орієнтації, наприклад, *ase* означає «той далекий, нижче від мене». У в'єтнамській мові, як зазначає Лі Тоан Тханг, переважає вертикальна орієнтація, яка знаходить своє відображення за допомогою дієслів та модифікаторів руху. Наприклад, *Vong hoa o'tren daouco be* (букв. Вінок квітів знаходиться голова дівчинка) [6, 63].

Так, специфічність бачення світу робить вивчення категорії дейксиса особливо актуальним у контрастивному плані. Слід також зазначити, що контрастивний напрям дослідження дейксиса дає змогу інтегрувати психолінгвістичні, комунікативно-прагматичні, логіко-референтні підходи до мови/мовлення. Це інтегрування дозволяє порівнювати особливості дейксиса в певному аспекті вивчення мов та структурувати їх [7, 158].

Пропонована стаття ставить за мету порівняти дейктичну структуру англо-, українсько- та російськомовних висловлювань, в яких модулюються референтні ситуації. Слід зазначити, що основою цього контрастивного зіставлення є позамовне поняття, а саме референтна ситуація, способи реалізації якої простежуються у трьох мовах. За характером – це тристороннє ономасіологічне контрастивне зіставлення. Референтна ситуація – це «сукупність референтів і стосунків між ними» [8, 71]. Одні елементи представля-

ють предмети, інші – їх ознаки, тобто притаманні їм властивості, або їхні взаємостосунки. У цьому випадку референти представляють всю сукупність предметів природного походження. Вони, утворюючи першооснову матеріальної дійсності, існують поза і незалежно від свідомості, тобто об'єктивно. Таким чином, ситуація представляє собою сукупний предмет думки, «те, про що повідомляється в акті комунікації» [9, 71]. Ідентифікація ситуації – це відбиття у змісті висловлювання якоїсь реальної ситуації шляхом одного з можливих способів її опису. А спосіб опису ситуації – це відбиття у змісті висловлювання ознак ситуації, які використані для її ідентифікації та узагальнені у вигляді змістових категорій.

Референтна ситуація у прийнятому нами смислі є досить складним явищем, тому різноманітність її властивостей, сторін, особливостей припускає використання не тільки поодинокого висловлювання. Певне висловлювання може описати референтну ситуацію шляхом вказівки лише на окремі її ознаки, а не на їх сукупність тобто через різні комбінації притаманних їй особливостей. Наслідком цього є можливість і необхідність ототожнення ситуацій, які описуються з різних сторін. Виділені ознаки конкретної ситуації описуються шляхом включення їх у широку поняттєву категорію. Одиниці смислу, які відбивають окремі ситуації, є загальними поняттями або змістовими категоріями. Носії мови здатні усвідомлювати ідентичність ситуацій, що описані різними способами.

Референтні ситуації відзначеного типу, крім того, що вони характеризуються стереотипністю або стандартністю, а також структурою даних, якою представлені їх конвенційні фрейми, і особливим типом у плані міжмовних відповідностей. Різномовні висловлювання, що описують такого типу ситуацію, вступають у стосунки, коли в них має місце нетотожність лексичного складу і синтаксичних структур, але зберігається комунікативно-прагматична мета відповідних висловлювань, яка забезпечує достатню еквівалентність смислової основи при максимальній розбіжності значень, незважаючи на різні логічні, головним чином – причинно-наслідкові зв'язки. Існуючий логічний зв'язок між інтерпретаційними компонентами забезпечує достатню еквівалентність різномовних висловлювань, тобто можна стверджувати, що в оригіналі та перекладі «повідомляється про одне й те ж». Іншими словами, звичайно при цьому ні лексичні, ні синтаксичні трансформації не можуть зв'язати лексику і структуру різномовних висловлювань. У сучасній теорії перекладу цей тип еквівалентності відомий як «другий рівень перекладацької еквівалентності» [10, 58].

У сучасній лінгвістиці спостерігаються два підходи до визначення дейксиса: використовуючи термінологію Н.Г.Кирвалідзе [11, 46] – функціональний і семантичний, або, вживаючи терміни А.А.Уфимцевої [12, 165] – лексикоцентричний і текстоцентричний. Поняття «дейксис» також розглядалось у ракурсі теорії мовленнєвих актів у тісному зв'язку з мовленнєвою ситуацією і категорією суб'єкта (мовця).

Зважаючи на те, що у цій статті дейктичні одиниці (маркери) будуть розглядатися як одиниці мовної семантики, які представляють реальність, що репрезентується у стандартних референтних ситуаціях, у двох площинах, а саме в особовій, просторовій, дейксис буде розглядатися у функціонально-семантичному напрямку. Будуть враховуватися його особливості як явища мовної семантики, так і його особливості функціонування у мовленні.

Особовий дейксис об'єднує елементи, які характеризують предмет мови стосовно його ролі в акті спілкування (мовець – слухач) через співвідношення з центром координації – мовцем. Дія фокусового фільтра спричиняє верифікацію вербалізації особових маркерів, тобто в одних випадках їх експлікацію, в інших – імплікацію. Здатність людини уявити собі, як вона дивиться на світ очима іншої людини, впливає на використання маркерів особового

дейксиса. У висловлюваннях, що описують стандартні референтні ситуації, може бути представлена вказівка на суб'єкт, об'єкт, або спостерігача ситуації.

З точки зору мовця сприймається і простір. Слова локального дейксиса (локалізатори) ідентифікують особу, предмет за їх місцезнаходженням шляхом безпосередньої вказівки. Хоча центром координації є суб'єкт мовлення, трапляється так, що ситуація орієнтована на об'єкт мовлення, або спостерігача, а це в свою чергу варіює вербалізований простір. Категорія локалізаторів представлена як в англійській, так і в українській і російській мовах двома основними мікросистемами: (1) проксимальною, маркери якої вказують на об'єкти, що знаходяться поблизу мовця і входять до сфери його впливу – «*here*» (тут, здесь); (2) дистантною, яка вказує на все те, що відсувається за межі впливу автора мови, як «*there*» (там).

У кожній стандартній референтній ситуації локалізатори співвідносяться з різними місцями. В ситуації, описаній засобами різних мов, може бути вербалізованим простір різного ступеня віддаленості від центру координації. У зв'язку з цим є релевантним термін «околиця мовця», введений К.С.Яковлевою. Під цим терміном вона розуміє «конкретний фізичний простір (тримірний, гомогенний, протяжний). Тому абсолютні показники завжди конкретно референтні, сфера їх опису обмежена об'єктами з конкретною локалізацією» [13, 54-55]. К.С.Яковлева визначає «околицю мовця» як «результат освоєння збору простору». Цей простір оцінюється з погляду безпосередніх здатностей людини досягнути відповідної точки у просторі, не вдаючись до транспортних засобів пересування. Це, так би мовити, архаїчна модель простору тому, що це та частина простору, яку первісна людина мала фізичну здатність безпосередньо сприймати, у тій, чи іншій мірі самостійно освоювати і пізнавати [14, 59-60]. Так, при описі стандартних референтних ситуацій трапляється, що в одних випадках вербалізується простір, який лежить у межах «околиці мовця», в інших – поза ним, залежно від того, засобами якої мови вони описуються. У таких випадках вербалізуються локалізатори різних мікросистем. Трапляється, що локалізатори як такі відсутні, але вказівка на місцезнаходження особи або об'єкта здійснюється імпліцитно.

Під мовну інтерпретацію підпадає не тільки фізичний простір, тобто відстань до конкретних фізичних об'єктів, а простір, який розуміють широко – як деяку область існування об'єкта не фізично, а духовно, психічно. Цей простір К.С.Яковлева називає простором інобуття [15, 57]. Ця просторова модель описує об'єкт як ментальну сутність. Ментальний об'єкт знаходиться або в межах чуттєвого сприймання мовця, або поза ними. У цьому випадку задається референція до ментального, а не реально фізичного простору.

Варіативність дейктичної структури в межах особового дейксиса простежується в описах таких стандартних референтних ситуацій: 1 (а) *I had the road all to myself.* (М.Тwain, 455) – (б) *...шлях був цілком вільний.* (Пер. Ю.Корецького) – (в) *На дороге не было ни души.* (Пер. Ю.К.Зайцевой) – 2 (а) *The path lay still behind me.* (С.Doyle, 115) – (б) *...на стежці нікого не було.* – (в) *...на тропинке никого не было.* (Пер. Н.Волжиной).

Стандартні референтні ситуації 1 (а), 2 (а) представлені у відповідних висловлюваннях з точки зору суб'єкта або мовця, про це свідчать вербалізовані маркери особового дейксиса (*I, myself, me*). Ситуації 1 (б, в), 2 (б, в), навпаки, реалізуються в українському, російськомовних висловлюваннях з точки зору спостерігача, тому особовий дейксис оформлено в них імпліцитно.

Ця референтна ситуація вербалізується в англійському варіанті з точки зору суб'єкта (продавця), а в російському – об'єкта (покупця): 3 (а) *My publishers give me a*

most discouraging account of its sale. (C.Doyle, 82) – (б) *Мої видавці говорили мені, що вона розкупується страшенно погано.* – (в) *Мои издатели говорили мне, что она раскупается убийственно плохо.* (Пер. М. й Н.Чуковських).

У цьому випадку показником вербалізації точки зору суб'єкта є іменник «sale», об'єкта – дієслова «розкупуватися», «раскупаться».

Подібний стан речей спостерігається у таких референтних ситуаціях: 4 (а) *But it's mighty hard to make cotton pay nowadays.* (J.Galsworthy, 33) – (б) *Та тепер важко на бавовні заробити.* (в) *Но теперь нелегко на этом заработать.* (Пер. М.Ф.Лоріє).

В англійському варіанті ситуація репрезентується з точки зору об'єкта (покупця), про що свідчить дієслово «to pay», а в українському і російському 4 (б, в) – з точки зору суб'єкта (продавця), як свідчення цього є вживання дієслів «заробляти», «зарабатывать». Дейктична структура нижче наведених ситуацій варіюється в межах просторового дейксиса: 5 (а) *We locked the door to keep thieves out.* (В.Н.Комиссаров, 58) – (б) *Ми замикаємо двері, щоб злодії не проникли в дім.* – (в) *Мы запираем двери, чтобы воры не проникли в дом.* (В.Н.Комиссаров, 58).

В англійському варіанті прислівник «out» має значення «віддалені/зовні від центру координації», таким чином ситуація репрезентується з точки зору того, хто знаходиться зовні. Оскільки український і російський варіанти описуються з точки зору мовця, який знаходиться в будинку, використовуються відповідні дейктичні локалізатори «в дім», «в дом» із значенням «до центру координації». Тут спостерігається чітка межа між «here/there», що трапляється не завжди.

Зустрічається незначна кількість стандартних референтних ситуацій, в англомовних описах яких, вербалізується проксимальний простір, а в україно- і російськомовних – дистантний. Прикладом є такі ситуації: 7 (а) *Don't rock the boat!* – (б) *Не гони хвилю!* – (в) *Не гони волну!*

Висловлювання 7 (а) описується з точки зору мовця, який перебуває на човні, тому вона репрезентує проксимальний простір. На відміну від 7 (а), висловлювання 7 (б, в) представляються з точки зору мовця, який знаходиться на березі, тому в них вербалізується дистантний простір.

Певний інтерес представляє стандартна референтна ситуація «транспортування на кораблі», мовні описи якої актуалізують «емпатію»: 8 (а) *He was to leave the vessel at Melbourne.* (O.Wilde, 69) – (б) *...він у Мельбурні...зійде на берег...* (Пер. Р.Доценка) – (в) *Джеймсу следует...высадиться на берег...* (Пер. М.Абкіної).

Англомовний варіант репрезентується з позиції спостерігача, який знаходиться на кораблі, а український та російський – з точки зору спостерігача, який перебуває у гавані. В результаті в цих мовних репрезентаціях експлікується різний простір, а саме дистантний – в англомовному, проксимальний – в україно- і російськомовному.

Всі наведені приклади описують фізичний простір. Під мовну інтерпретацію підпали відстані до конкретних фізичних об'єктів. Дейктичні локалізатори формують також простір, який розуміють широко – як деяку сферу існування об'єкта духовно, психічно. Тут йдеться про інобуття. Інобуттєву віддаленість ілюструють висловлювання, що описують стандартну референтну ситуацію «непорозуміння» – 9 (а) *He's shutting me out.* (телесеріал «Династія») – (б) *Він не хоче мені відкритися.* – (в) *Он не хочет мне открыться.*

Локалізатор «out» описує інобуттєву віддаленість від центру координації, тобто небажання суб'єкта ситуації допускати об'єкт у межі свого інобуттєвого простору. Ця ситуація засобами англійської мови описується з позицій об'єкта ситуації, котрого суб'єкт не допускає у свій інобуттєвий простір. Український і російський варіанти ре-

презентуються з позиції суб'єкта ситуації. Таким чином, в англійському варіанті вербалізовано дистантний інобуттєвий простір, а в українському і російському – проксимальний.

Англомовні висловлювання, як правило, репрезентуються з точки зору людей, які перебувають за межами «околиці мовця», тобто в них вербалізується дистантний простір. В україно- і російськомовних висловлюваннях знаходить вербалізацію «околиця мовця», тобто проксимальний простір. Англійську мову, можливо, можна назвати ситуативно-екстравертною (погляд на себе іззовні), а українську та російську – ситуативно-інтравертною (погляд на себе зсередини). Англійська мовна особистість допускає своє поставлення у проміжний аксіологічний пункт спостереження, з висоти якого вона має змогу охоплювати обидва світи («свій» і «чужий»). Вона, так би мовити, піднімається на рівень абстракції як над «своїм», так і над «чужим». Україно- та російськомовна особистості чітко розділяють і аксіологічно розводять по полюсах хронотопи «свого/чужого». Експлікація переважно проксимального дейксиса в мовних описах свідчить про неприйняття протилежного полюса, тобто «чужого» світу українськими та російськими мовцями.

РЕЗЮМЕ

Эта статья посвящается контрастивному анализу изоморфных и алломорфных описаний (языковых интерпретаций) стандартных референтных ситуаций в английской, украинской и русской языковых картинах мира, которые рассматриваются в свете личного и пространственного дейксиса. В статье описываются средства, с помощью которых эксплицируется дейксис в упомянутых языках. Их вербализация находится под влиянием речезыковой ментальности носителей английского, украинского и русского языков. Также рассматривается степень импликации/экспликации дейктических средств вербализованных в языковых описаниях стандартных референтных ситуаций.

SUMMARY

This paper deals with a contrastive analysis of isomorphic and allomorphic descriptions (language interpretations) of standard referential situations in English, Ukrainian and Russian language images of the world which are viewed in the light of the personal, locational deixis. The paper presents a variety of means that manifests deixis in the above-mentioned languages that are under influence of speech mentality of the speakers of English, Ukrainian and Russian. The extent of implication/explication of deixis means presented in the language descriptions of standard referential situations is also observed.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
2. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. – М.: Прогресс, 1978. – 543 с.
3. Кубрякова Е.С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – С.141-172.
4. Яковлева Е.С. О некоторых моделях пространства в русской языковой картине мира // Вопросы языкознания. – 1994. – №4. – С.48-63.
5. Крылов Е.С. К типологии дейктических систем // Лингвистические исследования. Типология. Диалектология. Этимология. Компаративистика. Ч.1. – М.: Изд-во Моск.ун-та, 1984. – С.32-47.

6. Тханг Ли Тоан К вопросу о пространственной ориентации во вьетнамском языке в связи с картиной мира (этимологические проблемы) // Вопросы языкознания. – М.: Наука, 1989. – № 3. – С. 62-74.
7. Терехова С.И. Просторовий дейксис: проблеми класифікації // Доповіді та повідомлення Міжнародної наукової конференції «Проблеми зіставної семантики». – К.: КДЛУ, 1997. – С. 21-25.
8. Комиссаров В.Н. Лингвистика перевода. – М.: Междун. отн-я, 1980. – 167 с.
9. див. 8.
10. Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты): Учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. – М.: Высшая школа, 1990. – 253 с.
11. Кирвалидзе Н.Г. О природе дейктических слов // Изв. АНГССР. Сер. яз. и лит. – 1987. – N1. – С. 157-167.
12. Уфимцева А.А. Типы словесных знаков. – М.: Наука, 1974. – 206 с.
13. Див. 4.
14. Див. 4.
15. Див. 4.

ЦИТОВАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Galsworthy J. The White monkey. – Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1953. – 299 p.
2. Голсуорси Д. Белая обезьяна // Сага о Форсайтах / Пер. Р. Райт-Ковалевой. – Т.: Укитувчи, 1989. – С.9-208.
3. Doyle A.C. The Lost World. – Leningrad: Prosveshcheniye, 1974. – 188 p.
4. Дойль Конан А. Затерянный мир / Пер. с англ. Н.Волжиной. – К.: Молодь, 1981. – 203 с.
5. Twain M. The Adventures of Tom Sawyer and the Adventures of Huckleberry Finn. – Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1948. – 491 p.
6. Твен М. Пригоди Тома Сойера / Пер. з англ. Ю. Корецького. – К.: Молодь, 1955. – 200 с.
7. Твен М. Приключения Тома Сойера / Пер. с англ. Ю.К. Зайцева. – Харьков: Прапор, 1992. – 175 с.
8. Wilde O. The Picture of Dorian Gray // Selections from Oscar Wilde in 2 Vol. – Moscow: Progress Publishers, 1979. – Vol.1. – P. 77-346.
9. Уайльд О. Портрет Доріана Грея / Пер. з англ. Р.Доценка. – К.: Дніпро, 1968. – 231 с.
10. Уайльд О. Портрет Дориана Грея / Пер. с англ. М.Абкиной. – М.: Правда, 1987. – 296 с.

Надійшла до редакції 28.05.1999 р.

Ф І Л О С О Ф І Я

ББК 60.55+88.5

СУСПІЛЬНЕ БУТТЯ ЯК СВІТ ЦІННОСТЕЙ

І.В.Сабірзянова (Ляшко)

«Чим частіше говорять про цінності, тим не ясніше саме поняття, непевність, у свою чергу, відповідає непривабливості, із якою сутність цінності минає з буття. Тому що якщо припустити, що цінність, на яку без кінця посилаються, не ніщо, то сутність її повинна полягати в бутті». Це зауваження М.Хайдеггера поставимо прологом розгляду питання про співвідношення цінностей і буття.

Цінність, приходячи центральним, основним поняттям аксіології, на сьогоднішній день перетерпіла достатньо серйозні змістовно-лінгвістичні трансформації, знайшовши статус междисциплінарного поняття, широко експлуатованого цілим спектром гуманітарних наук, як-то: соціологія, культурологія, історія, психологія або будь-яка інша галузь гуманітарного знання. Ставши невід'ємним складовим філософських міркувань із середини минулого сторіччя, питання про цінності в ряді філософських концепцій стає головним у міркуванні про буття, тим самим формуючи специфічне коло проблем, «характеризуючих велике поле використання поняття цінності, починаючи від тлумачення його як лінгвістично зручного, але не маючого реального змісту, що існує, і до осмислення його як феномена, за яким полягає дійсне об'єктивне утримання, якийсь зріз, аспект зв'язку людини і світу» [1, 55-56].

Об'єктивно у філософських системах аж до середини ХІХ сторіччя термін «цінність» був відсутнім, проте це не говорить, що у філософських міркуваннях древніх і більш близьких нам за часом філософів не існує ціннісний підхід, оцінні судження й ідея цінності. Так, буття ще в античній філософії так чи інакше асоціювалося зі значимою ієрархічно вибудованою системою пріоритетів Добра, Істини, Краси як платонівських принципів організації реального людського життя, причому «ейдос Добра» був, на думку Платона, тим, що визначає і підкоряє інші ейдоси в якості рівнів буття. У античній і середньовічній філософії, а також філософській думці епохи Відродження і Нового часу проблеми буття і цінності стягнені воедино, створюючи ціннісно ієрархічну природу буття, а реальність цінностей ще не піддається сумніву.

І.Канту належить особлива роль у інституалізації поняття цінності, надання йому особливого філософського статусу. Показавши вирішальне значення цінностей для практичної діяльності, для рішення людиною життєвих цілей і задач суспільного буття, І.Кант проте протиставив буття і цінності, перевівши останні в сферу трансцендентного. Еволюціонуючи від кантівської онтології цінності і ціннісної свідомості до ніцшеанської вимоги «переоцінки цінностей», як-от переоцінки самого поняття цінності, що «звичайно замикається на людину і своєю підставою має добробут, щастя, спокій людини. Цінність це не те, що можна мати як «добро», у змісті множини матеріально цінних предметів. Цінність як значимість указує на відсутність чогось, тобто вона пов'язана не з предметами, а з потребами людини і виступає як знак потреби, тобто відмінність того, що потрібно і не потрібно» [2, 300-301], проблема цінностей займає центральне місце в концепції філософської антропології (Шеллер, Плеснер, Гелен, Портман) [3, 18].

Необхідно відзначити, що у філософії, як і раніше, не існує єдиного універсального визначення цінності. Як у європейській, так і у вітчизняній філософській і соціологічній літературі тлумачення цього поняття у багатьох авторів, незважаючи на спільність, що здається, їхніх світоглядних позицій, істотно відрізняється. Це різноманіття дефініцій цінності виникло, мабуть, у результаті того, що автори у своєму прагненні аналізувати феномен цінності підходять із різноманітних сторін, на різному рівні абстракції, у різноманітному взаємозв'язку і взаємозалежності з іншими явищами буття. Але «філософська проблема цінності саме і полягає в її адекватному буттєвому відбитку і розумінні у всіх модусах. І тут починаються розбіжності, коли проблема цінностей входить у контекст соціологічного і психологічного знання, що не в останню чергу свідчить про слабку розробленість ключових понять теорії цінності» [1, 78-79].

Різнорізні підходи до розуміння феномена цінності, у свою чергу, є одним із чинників формування напрямків сучасної аксіології. Виходячи з задачі дослідження, наведемо такі з них.

По-перше, трансценденталізм (трансцендентний об'єктивізм), що подає природу цінностей як незмінних, вічних, потойбічних емпіричної реальності сутностей, що не ставляться ні до області об'єктивної, ні до області суб'єктивної. У бутті цінностей немає, вони лише гностично раціонально осягаються. Таким чином, цінності суть трансцендентні, дані людині понад як інобуття, природа їх непізнана, що зумовлює фатальне приречення всіх проявів життєдіяльності людини, не залишаючи ніякого екзистенціального вибору (І.Кант, Г.Риккерт, неокантіанці).

По-друге, ірраціональний суб'єктивізм Ф.Ніцше, що скидає цінності зі сфери трансцендентного і «надає їм статус буттєвої реальності, по суті розчиняючи їх у бутті». Тепер буття і цінності зливаються; цінності, у свою чергу, породжені актом оцінки, що самий стає цінністю. Таким чином, для Ф.Ніцше цінності – це весь світ буття, вони покладаються «тут-в-бутті» і стають буттям. Джерело цінності – суб'єкт емпіричний, наділений спроможністю оцінки, під яким розуміється особистість, людство в цілому як носій суб'єктивної волі. Проголосивши «Бог мертвий», що означало крах сфери моральних ідей і ідеалів, Ф.Ніцше висунув вимогу «переоцінки всіх цінностей», а рушійною силою покладання нових цінностей є воля до влади в межах центрів волі до влади, у якості яких Ніцше бачить суспільні інститути, культуру, релігію, мистецтво, а також волею до влади володіє індивід, що прагне бути Надлюдиною.

По-третє, аналітичний напрямок, основу якого складає семантичний і лінгвістичний аналіз цінності й оцінних суджень, початий Дж.Муром при аналізі добра як цінності. Цінності мають об'єктивну природу як предмети і їхні властивості, дані вони в пізнанні в якості психологічних структур, наприклад, в акті інтуїції, тобто вони (цінності) є невід'ємною складовою психічного буття людини.

Три перераховані вище напрямки не вичерпують увесь спектр підходів у розумінні феномена цінності (за межами нашого освітлення залишилися трактування цінності як суб'єктивних феноменів індивідуального (Дж.Дьюї, Р.Перрі), як властивості колективної свідомості (Н.Гартман) і інші ідеї інших авторів); проте поданий огляд філософських концепцій цінності дає нам можливість простежити еволюцію поглядів на феномен цінності: від повної відокремленості від буття до ідеї, що цінності являють собою дійсну реальність суспільного буття. Дані філософські побудови широко характеризують і подають в аксіології так названу ідеалістичну гілку, що ж стосується матеріалістичного підходу, то виходячи з основоположного значення практичної діяльності людини що не тільки пояснює, але і перетворює дійсність у своїх цілях, феномен цінності виводиться з практичного освоєння людиною об'єктивного світу, де воєдино сплетені і пізнання, і оцінка, і практика. Таким

чином, проблема цінності в матеріалістичній гілці аксіології тісно пов'язана не просто з буттям, а буттям людським, суспільним та особистим.

Розглядаючи буття з погляду аксіології, можемо виділити такі рівні його проявлення: по-перше, світ матеріальних цінностей (речовинно-предметний світ), по-друге, так називані ідеальні цінності, що подані надособистими загальнозначущими цінностями, що виявляють себе у вигляді норм моралі, принципів поведінки та інше, і особисті цінності людини, що являють собою психічні феномени, так звані аксіологічні функції буття людини.

«Необхідність наявності в людини цінностей як земних, так і духовних, – відзначає Е.А.Єрзін, – визивається його життєдіяльністю, якісними характеристиками функціонування всіх сфер суспільного буття» [4, 243]. Отже, так чи інакше усе, що є цінністю, існує не саме по собі, а тільки у відношенні людини, пронизуючи всі сторони людської життєдіяльності, пізнання людиною природного і соціального світу, самої себе, приходячи своєрідною сполучною ланкою між людиною і дійсністю.

Таким чином, цінність завжди припускає існування людини як суб'єкта і має сенс лише стосовно неї; одночасно те, що виявляється в цьому відношенні як цінність, існує як об'єктивна реальність поза і незалежно від людини, що дозволяє нам зробити висновок про єдність суб'єктно-об'єктної природи цінності. Цінність, у свою чергу, виступає невід'ємним фактом, детермінуючим суспільне буття, та виступає у вигляді значущих матеріальних та ідеальних соціокультурних феноменів як об'єктів середовища, що дозволяє нам говорити про суспільне буття не інакше як про світ цінностей.

РЕЗЮМЕ

Проблема ценностного подхода к реальности как способа познания общественного бытия ныне является одной из характерных черт развития современного философского знания. И хотя в истории развития философской мысли сам феномен ценности получал различную интерпретацию и толкование – от всецелого признания как объективного факта культуры и феномена психики до скептического и полного отрицания, тем не менее ценность выступает непреложным фактом, определяющим общественное бытие, и проявляется в виде значимых материальных и идеальных социокультурных феноменов как объектов среды, что позволяет нам в конечном итоге говорить об общественном бытии не иначе как о мире ценностном и ценностей.

SUMMARY

The problem Theory of Value of the approach to a reality as method of knowledge of public life nowadays is one from characteristic features of development of modern philosophical knowledge. And though in a history of development of a philosophical think (idea) phenomenon of value received the various interpretation and explanation: from recognizing as objective fact of culture and phenomenon of mentality before skeptical and full refusing, nevertheless value acts by the immutable fact defining public life and is exhibited as significant material and ideal social and cultured of phenomena as objects of a medium; that allows us in the issue to speak about public life not differently as about the world estimate and values.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Гребеньков Г.В. Личность как аксиологическая проблема. – Дис... д-ра филос. наук – СПб., 1993. – 286 с.

2. Марков Б.В. Философская антропология: очерки истории и теории. – СПб.: Изд-во «Лань», 1997. – 384 с.
3. Соціальна філософія: Короткий Енциклопедичний Словник/ Загальна редакція і укладання: В.П.Андрущенко, М.І.Горлач. – Київ – Харків: ВМП «Рубікон», 1997. – 400 с.
4. Ерзин Э.А. Человек в соотношении ценностей земных и духовных // Человек – Философия – Гуманизм: Тезисы докладов и выступлений Первого Российского философского конгресса (4-7 июня 1997). – Т.7. Философия и проблема человека. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 1997. – 491 с.

Надійшла до редакції 20.06.1999 р.

П Е Д А Г О Г І К А   І   П С И Х О Л О Г І Я

ББК Ч.421. 25

К ПРОБЛЕМЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СОВРЕМЕННОГО УЧИТЕЛЯ

А.В.Руденко

В современной педагогической психологии осуществляется интенсивный поиск условий и закономерностей гармонизированного психологического развития целостной личности в процессе обучения и воспитания. Этому, как известно, в значительной мере способствовали исследования и разработки в отечественной психолого-педагогической науке в области образования и воспитания.

Разработаны различные концептуальные подходы к личности обучаемого как со стороны дидактики, так и психологии. Именно психолого-дидактический подход в отечественной науке (В.В.Давыдов, П.Я.Гальперин, Н.Ф.Талызина, Г.С.Костюк, В.А.Сухомлинский и др.) обусловил создание теории развивающего обучения в её различных модификациях, которая вооружила современного учителя высокопрофессиональными знаниями и умениями в организации и осуществлении целостного учебно-воспитательного процесса. Тем не менее, имея, казалось бы, целый арсенал форм, методов и приемов обучения, современный учитель должен еще иметь и высокий уровень психологической компетентности в вопросах обучения, воспитания и развития личности.

Следовательно, важнейшим условием высокой профессиональной компетентности современного учителя, на наш взгляд, должно быть постоянное совершенствование его психологической грамотности в вопросах общей, социальной, возрастной и педагогической психологии, дальнейшее развитие его психологической культуры. Общеизвестно, что психологические требования к организации учебно-познавательной деятельности учащихся основываются прежде всего на точном учете их возрастных индивидуально-психологических особенностей, рациональном стимулировании механизмов внимания, восприятия, тренировки памяти, развитии мышления, воображения и других психических процессов.

Высокий уровень психологической подготовки учителя позволяет правильно и своевременно выбрать методический материал, форму организации учебной деятельности и соответствующие методы в процессе решения конкретных учебных и воспитательных задач.

Непонимание или игнорирование учителем этих специфических вопросов психологии делает невозможным правильную организацию учебно-воспитательного процесса в целом и в процедурах урока, в частности.

В системе развивающего обучения урок, как известно, занимает центральное звено, обеспечивающее механизм направленного воздействия на личность учащегося. Это требует от учителя мобилизации его душевных и физических сил, высокого эмоционально-волевого настроя на реализацию основных задач и достижение комплексных целей.

Однако, как показывает практика, не все учителя правильно понимают роль и специфику развивающих целей урока, зачастую смешивая их с общедидактическими задачами. Здесь нередко наблюдается либо односторонняя увлеченность учителя дозированием материала на уроке, либо озабоченность поиском наиболее рациональных

форм и методов его подачи, игнорируя при этом, полностью или частично, личность учащегося с его индивидуально-психологическими особенностями. Или, наоборот, учитель сосредоточивает свое внимание на личности учащегося, на уровне его восприятия, внимания, активности и т.д., т.е. становится зависимым от характера обратной связи, упускает такой дидактический аспект урока, как уровень его информационной насыщенности, целесообразность избранных приемов, форм и методов обучения.

Возникает вопрос: деятельность какого учителя в данном случае является более целесообразной в психологическом плане?

Исходя из основных принципов развивающего обучения, учитель должен стремиться не к тому, чтобы любыми путями реализовать программный материал, но на его систематизированной основе и с его помощью развивать основные психические процессы личности: внимание, восприятие, память, мышление, воображение и другие ее индивидуально-типические свойства и качества.

К примеру, организация и поддержание произвольного и послепроизвольного внимания учащихся осуществляется путем последовательного, направляемого учителем перехода от одного этапа умственных действий к другому.

Все этапы умственных действий учащегося на уроке должны иметь четкую и контролируемую учителем последовательность, если какой-то из них выпадает, то внимание начинает рассеиваться, нарушается логика последовательности и правильности организации умственных действий. Устойчивость произвольного внимания на уроке достигается, как правило, путем включения учащихся в акт групповой умственной деятельности, в основу которой закладывается интерес к материалу или предстоящей работе, осознание ее важности, значимости и практической необходимости.

Причинами отвлечения внимания учащихся могут быть недогрузка или перегрузка, повышенная утомляемость, плохое самочувствие, наличие побочных раздражителей, слабость нервной системы, нарушения темпа, ритма деятельности и др. Следует также помнить о параметрах устойчивости произвольного внимания без переключения и дополнительной стимуляции. Соответственно у младших школьников она составляет в среднем до 10 минут, у средних школьников до 15 минут и у старших школьников в пределах 20 минут при наличии положительной мотивации отношения к объекту познания. В этой связи следует отметить тот факт, что данное время учитель должен использовать как самое продуктивное на уроке для организации восприятия учащимися сложного материала.

Специальные исследования показывают, что механизм восприятия непосредственно связан с мышлением, т.е. определением, узнаванием сущности предметов и явлений. Следовательно, чем глубже учащийся проникает в учебный материал, тем больше важнейших признаков его сохраняется в памяти.

И наоборот, если процесс восприятия не организован, то осмысление и запоминание будут стихийными или частичными, т.е. не полными. Учителю также необходимо знать, что процесс восприятия отличается своей избирательностью, поскольку личный опыт у различных учащихся различен, как различны их потребности и интересы. Отсюда следует, что объясняемый на уроке материал должен рассматриваться во множестве его признаков, особенностей, деталей с различных сторон. Неправильно воспринятое слово, выражение или фигура могут привести к искажению понимания всего или части материала.

По мере того, как организуется процесс восприятия у учащихся, последнее переходит в свое качественное состояние – наблюдение, в процессе которого начинает осуществляться сложная аналитико-синтетическая деятельность с элементами опреде-

ления, сопоставления, сравнения, конкретизации, абстрагирования и др., что непосредственно связано с процессом понимания.

Учебная деятельность всегда связывается с необходимостью что-то освоить, т.е. понять и запомнить. Невозможно организовать процесс обучения, не обеспечив понимания. Этот процесс не всегда проходит легко. Чем сложнее материал, тем труднее дается его понимание.

Поиск ответа всегда связан с активизацией мыслительной деятельности, мобилизацией своих способностей и умений, включении творческого воображения. К примеру, изучая какой-нибудь предмет или явление, учитель проводит учащегося к логике понимания его через систему «вопросов-ответов»: что это, какое оно, каковы его признаки в сравнении, сопоставлении с другими предметами, в противопоставлении, обобщении, конкретизации и определении окончательной оценки. При этом учителю необходимо обеспечить такие формы понимания учебного материала, как опознавательную, когда ответ учащегося был бы найден на основе сходных условий задачи, и соотнесенную форму, когда учащийся ищет ответ, прибегая к различным источникам информации. В результате и опознавательного, и соотнесенного понимания у учащихся постепенно формируются суждения с последующей выработкой своей позиции и точки зрения. Понимание как процесс, органически связанный с запоминанием того, что понятно ученику.

Необходимость запоминания, сохранения и воспроизведения учебной информации или операционных действий характеризует не только уровень умственного развития учащегося, его отношение к учебе, но прежде всего его способность к познавательной самоорганизации. Память при этом фиксирует достигнутые в учении знания, обуславливает их воспроизведение в необходимых ситуациях. Точность и количество воспроизводимого материала характеризует качество и объем памяти. Объем оперативной памяти ученика зависит от ряда условий, которые учителю необходимо знать. В частности, полнота восприятия учебной информации, её глубокое осмысление и осознание важности и практической значимости способствуют расширению фонда знаний, увеличению объема памяти, длительности её сохранности.

Важнейшим приемом логического запоминания является составление плана изучения материала, т.е. разделение его на составные части, обозначение наименований каждой части, с которым легко ассоциируется содержание данной части, связывание частей материала в единую цепь ассоциаций по принципу классификации, систематизации и дифференциации.

Тренировка памяти в учебном процессе составляет важнейший аспект развития умственных способностей учащихся, а это, в свою очередь, обуславливает активизацию мышления и дальнейшее развитие потребностно-мотивационной сферы личности. Поэтому важнейшей задачей развивающего обучения является формирование у школьников активного, самостоятельного, творческого мышления как процесса и механизма познания общих и существенных свойств предметов и явлений в их связи и отношениях между собой.

Исследовательской практикой подтверждено, что учащиеся (в особенности младших и средних классов) лучше понимают объяснение учителя и активизируют процесс логического мышления, когда объяснение материала идет от причин к следствию, а не наоборот. Если же учащийся имеет дело только со следствием, которое нередко используется как элемент проблемности, то трудно определить причину, так как один и тот же факт может быть вызван самыми разнообразными причинами. Вот почему учащимся легче понять, что

именно вызывает данная причина, что именно получается в результате данного действия, нежели проследить обратный путь – от факта к причине.

Вовлекая учащихся в анализ, сравнение, сопоставление, обобщение и оценивание, учитель не только стимулирует мыслительную активность, но и приучает их к самостоятельности и развитию творческого воображения.

Мыслительная активность и творческое (продуктивное) воображение в свою очередь не будут качественными, если они не имеют конкретной опоры на фактический материал, имеющийся в памяти или воспринимаемый в процессе произвольного внимания.

Развитие творческого воображения учащегося связывается с его способностью и умением выразительно представлять те явления и события (процессы), которые недоступны его непосредственному восприятию. Именно в живом, ярко окрашенном представлении нуждается понимание многих образов героев в литературе, явлений и процессов в химии, биологии, географии, событий в истории и т.п. В то же время для развития творческого мышления школьников учителю необходимо включить их в проблемную ситуацию, в которой учащийся осуществляет самостоятельный поиск решения. С этой целью учитель побуждает ученика к познанию, т.е. четко формирует проблему, в которой учащийся выдвигает определенные рабочие гипотезы и способы решения.

Наиболее целесообразным в развитии творческого мышления школьников является такой подход, когда знания подаются ученикам не в готовом виде, а путем подведения их к самостоятельным выводам, т.е. когда учащийся овладевает поисковым (исследовательским) уровнем решения какой-либо проблемы.

Важным средством активизации мышления школьников является также и система правильно поставленных (во время объяснения материала) вопросов, требующих рассуждения и оценки фактов или явлений. Это мобилизует уже имеющиеся, ранее приобретенные знания и помогает понять и увязать новый материал с уже известным.

Используя на уроках т.н. прием «умственной зарисовки» образов, явлений, процессов, событий и т.п., учитель способствует развитию воображения и представлений, стимулирует выработку навыков быстрой ориентации в материале или проблеме, формирует эстетическую позицию личности.

Если исходить из классических требований педагогической психологии, то урок в системе развивающего обучения должен непременно нести реальную возможность прироста (!) к психическому развитию личности школьника. Иными словами, если на уроке с помощью программного материала не осуществляется тренинг основных психических процессов личности, т.е. не концентрируется внимание, не активизируется память, не стимулируется мышление, не обогащается воображение, не окультурируются чувства, не развиваются эмоции, не облегчается восприятие и понимание сложного, то урока, в психологическом смысле, не было.

Следует, однако, оговориться, что требования к организации урока в системе развивающего обучения не должны устанавливать учителю жесткой схематизации и последовательности тренинга основных психических процессов личности школьника. Здесь существует множество весьма значимых как объективных, так и субъективных причин. К числу последних следует отнести типологические и индивидуально-психологические свойства и особенности личности как учителя, так и каждого ученика, которые по-разному проявляются в различных ситуациях взаимоотношений, где педагогический компромисс должен занимать не последнее место.

Психологически оправданной также будет и такая деятельность учителя на уроке, когда в процессе подачи (объяснения) нового материала нагрузка ложится не только на память учащихся, но и на включение и развитие их мышления, а при закреплении но-

вого (усвоенного) матеріала включалось би не тільки його воспроизведеніє, но і творчеське переосмислення. Отсюда основна частина нових знань повинна усваиватись школьниками не в готовому вигляді (як інформація джерела), а в процесі самостійного творчеського пошуку способів і прийомів їх якісного засвоєння.

Неоправданим, на наш погляд, в діяльності вчителя є прагнення свести процес навчання лише до процесу інтелектуалізації учасця, упускаючи при цьому розвиток його особистісних якостей, що грають вирішальну роль в формуванні ставлення до навчання, здатності до самоорганізації і стійкої орієнтації.

Отсюда важливішою психолого-педагогічною задачею вчителя є не штучне примус до навчання, а розвиток і стимулювання у них пізнавальної активності, формування розумних потребностей, позитивних мотивів навчання, формування волевих навиків подолання різних труднощів, правильної організації самоконтролю, самоаналізу, самооцінки. Головну задачу розвиваючого навчання вчитель повинен бачити в формуванні у учасця активного, самостійного і творчеського підходу до навчання, поступового переходу до самонавчання, самоорганізації і самоорієнтації.

Поэтому результатом розвиваючого навчання повинна бути особистість не тільки з великим обсягом пам'яті, но і з глибоким практичним розумом, з живою реакцією на все нове, з стійкими розумними потребами в пізнавальній діяльності, творчими здатностями, навиками самоаналізу, самоорганізації і правильної орієнтації.

Однако специфика навчально-виховного процесу нерідко проявляється і в тому, що вчитель, навіть спеціально організувавши певні умови навчальної діяльності учасця на уроці, не може бути до кінця впевнений, що формує саме потрібні і необхідні знання школьника. Частіше за все на уроці подаються в готовому вигляді різного виду зразки або моделі знань і умінь, які, за припущенням вчителя, повинні перейти з зовнішнього розуміння в внутрішнє. Недоліком, з наслідками якого вчитель часто стикається, є те, що тут існує реальна можливість засвоєння цих зразків на чисті формальній рівні, поверховно, тобто без внутрішнього прийняття в особистісну установку, потребу, ціннісну орієнтацію і т.д.

В цій зв'язі слід відзначити, що навчально-виховний процес в сучасній школі, в основному, організується таким чином, що учасця в своїй діяльності, як правило, відповідальний тільки за свою працю або за свої успіхи. Він сам готується до занять і за якість підготовки отримує індивідуальне поощрення або несе індивідуальне покарання. Та ж сама індивідуалізація має місце і в оцінці поведінки учасця. Успіхи або невдачі товариша, поруч сидячого, майже ніяким чином на даному учасці не відображаються, отсюда формування важливішої якості особистості – її соціальної спрямованості в традиційних процедурах уроку здійснюється недостатньо. Учасця мало набуває досвіду відповідального співробітництва, навиків спільної роботи, відповідальності за дії своїх товаришів. Тому, серед цілого ряду використовуваних на уроці потрібних і корисних прийомів і методів навчання, необхідно, на наш погляд, розвиток групових форм навчальної діяльності, коли перед учасцями ставляться такі цілі, для реалізації яких потрібні спільні зусилля.

Традиційна форма організації навчально-виховного процесу в сучасній школі в основному зводиться до діяльності типу «вчитель-учень», і то лише в ті моменти, коли вчитель безпосередньо звертається до нього. В процедурах навчального

процесса, как правило, отводится незначительная часть времени для делового межличностного общения учащихся. Следовательно, на уроке мало реализуется огромный формирующий личность потенциал общения, заметный дефицит которого проявляется в различных поведенческих ситуациях. Не является также секретом и тот факт, что мотив отношения ученика к школе в значительной мере зависит от предвосхищения успеха или неуспеха там. С последним, как правило, связано нежелание быть «застигнутым врасплох», получить очередное наказание, в очередной раз быть униженным и т.д. Как показали специальные исследования, оказался мотив «нежелания стоять в очереди (неопределенном ожидании) за оценкой своих знаний». То есть невостребованная потребность ученика в самореализации и в положительной оценке со стороны значимых других лиц побуждает его искать замещающие формы общения и самоутверждения. Зачастую это происходит вне школы.

Поэтому, исходя из основных принципов развивающего обучения, необходима, на наш взгляд, такая форма организации обучения, которая обеспечивала бы прежде всего:

- устойчивую мотивацию учения, включая поощряемую потребность в учении, непринужденную самореализацию, возможность личностного самоутверждения в учении и др.;
- активизацию межличностного общения (взаимодействия) на уроке в различных вариантах;
- существенное расширение диапазона учебной ролеисполнительской деятельности учащихся и др.

Этому в значительной мере способствует разработанный нами личностно-ролевой подход к организации обучения как одно из современных направлений в теории развивающего обучения.

Таким образом, система подготовки педагогических кадров в нашей стране должна учитывать необходимость развития высокого уровня психологической компетентности современного учителя-профессионала.

РЕЗЮМЕ

В даній статті йдеться про необхідність покращання рівня психологічних знань сучасного вчителя, а також вказуються шляхи, що до використання цих знань безпосередньо на уроках в загальноосвітній школі. Наголошується також і на важливості застосування новітніх технологій навчання на базі психологічної науки.

SUMMARY

This article deals with the problem of the necessity of improving the educational psychological level of teacher's knowledge's and the ways of using them at the lessons in our schools. There is also very important to use the modern novational technology of education on the base of psychological science.

Надійшла до редакції 15.05.1999 р.